

SYMBOLAE EUROPÆAE

POLITECHNIKA KOSZALIŃSKA

SYMBOLAE EUROPÆAE

STUDIA HUMANISTYCZNE
POLITECHNIKI KOSZALIŃSKIEJ

nr 11 (1:2017)

KOSZALIN 2017

ISSN 1896-8945

Rada Naukowa

Peter Garbe (Greifswald), Klaus Hammer (Berlin),
Marek Jabłonowski (Warszawa), Jacek Knopek (Toruń), Honorata Korpikiewicz
(Poznań), Zdzisław Kroplewski (Szczecin), Iwona Alechowicz-Skrzypek (Opole),
Wiesław Wysocki (Warszawa), Diana Etco (Kiszyniów), Natalia Danilkina
(Kaliningrad), Przemysław Żukiewicz (Wrocław)

Zespół redakcyjny nr 11

Małgorzata Sikora-Gaca, Zbigniew Danielewicz, Marek Górka

Founding Father

Bolesław Andrzejewski

Projekt okładki

Agnieszka Bil

Skład, łamanie

Karolina Ziobro

Więcej informacji o czasopiśmie i redakcji – <http://symbolae.tu.koszalin.pl>

© Copyright by Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej
Koszalin 2017

WYDAWNICTWO UCZELNIANE POLITECHNIKI KOSZALIŃSKIEJ
75-620 Koszalin, ul. Raclawicka 15-17

Koszalin 2017, wyd. I, ark. wyd., format B-5, nakład 100 egz.
Druk

Spis treści

HISTORIA, POLITYKA, BEZPIECZEŃSTWO

A. ANDREAS WANSBROUGH

Against the Politics of Safety: Lars von Trier and Responding to the Outsider 7

MATEUSZ AMBROŹEK

Komunikacja marketingowa Łukasza Gibały podczas jego kampanii w wyborach samorządowych w 2014 r. 31

DOMINIK FLISIAK

Ideologia religijnych syjonistów. Wybrane zagadnienia związane z działalnością partii Mizrachi w województwie kieleckim w okresie międzywojennym 47

MAREK GÓRKA

Wybrane aspekty polityki bezpieczeństwa w kontekście zagrożeń terrorystycznych w Europie 61

SPOŁECZEŃSTWO I KULTURA

IVANA KARDUM GOLEŠ

Migrants as metaphors of hybridity in modern times 77

JOLANTA BARBARA HOROJTOKO

May Day – a red festival celebrated in the Polish People's Republic 87

MALWINA OLGA HOPEJ

Konsumpcja alkoholu we współczesnej Francji 99

URSZULA SOLER

The Birth, origins and history of Italian Sociology 119

GOSPODARKA I EDUKACJA

TOMASZ HOFFMANN

Operating an economic activity by public universities 135

MARIUSZ SURMA

Problem socjalistycznej konsumpcji na tle niedoborów dóbr i usług w systemie gospodarczym państwa realnego socjalizmu na przykładzie województwa koszalińskiego 149

RENATA GABRYSZAK

Społeczeństwo obywatelskie a ekonomia społeczna. Związki i oddziaływania 169

MAŁGORZATA SIKORA-GACA

Wdrażanie funduszy strukturalnych w sektor ochrony zdrowia w Polsce w latach 2004-2006 183

NATALIA PISZCZ, MARIA KLONOWSKA-MATYNIA

Przestrzenne zróżnicowania rozwoju społeczno-gospodarczego Polski 197

LITERATURA I JĘZYKOZNAWSTWO**IZABELA DIXON**

War on Terror: Fear of 'Justice' 209

PAULINA FLORCZAK

The use of the biblical proverb "Man does not live by bread alone" in present-day English – a corpus study 225

AGNIESZKA OCHENKOWSKA

Dialog metafizyczny. Analiza porównawcza wierszy Mikołaja Sępa-Szarzyńskiego pt. „O krótkości i niepewności na świecie żywota człowieka” i „O wojnie naszej, którą wiemy z szatanem światem i ciałem” oraz sonetu I Johna Donne’a z cyklu pt. „Sonety Święte” 241

MARTYNA NAWROCKA

Błazni, szaleńcy, głupcy w rzeczywistości zachodnioeuropejskiego średniowiecza 261

ARTYKUŁY RECENZYJNE**BERENIKA CZERWIŃSKA**

Miłość do muzułmanina. Małżeństwo czy przekleństwo? Recenzja książki pt.: „Małżeństwo w prawie Islamu. Wprowadzenie” Mirosława Sadowskiego .. 275

RECENZJE**IWONA GÓRNICKA**

„Ambasadorowie. Czego nie powie Ci królowa” – Ł. Walewski, M. Pośpiech, Wydawnictwo SQN, Kraków 2016, ss. 285 281

AGAINST THE POLITICS OF SAFETY AND CRISIS: LARS VON TRIER AND THE MERITS OF ONTOLOGICAL HOMELESSNESS

Introduction

This article is an attempt to critique liberal views and the conservative reactions to immigration, ecology and economic crises by arguing that the two are self-defeating. Instead, an alternative perspective can emerge through an analysis of the films of Lars von Trier with a particular focus on *The Element of Crime* (1984), which bears a semblance to the existential dilemmas faced by liberals today. By analysing *The Element of Crime* we can take seriously von Trier's critique of liberal humanism. Drawing on philosophical theorists of crises and safety concomitantly with an analysis of von Trier's films and by drawing attention to the moral outrage of liberals to largely innocuous Charlie Hebdo cartoons, I will argue that one way to frame the ecological, economic and refugee crises faced today is to view such destabilisations as part of the humanity's homelessness. By homelessness, I mean everything that the home is not namely a state of humanity never being safe, never being welcome on the planet. This homelessness is repressed by liberals, but it is a homelessness that can actually engender a new approach for the left which entails rejecting stability and safety as illusions.

For the liberal and the conservative safety and stability are paramount and as such are propped up as ideals when crises become irrefutably apparent. Ontological homelessness is a radical position to argue for given that both sides of politics profit from crises: liberals argue that moments of eruptive turmoil present opportunities for a vast range of scenario, some examples include extending a home to refugees and establishing protective government welfare. Conservatives maintain, in contrast, that it is in turbulent times that welfare must be cut and that immigration must be slimmed or at least tightly controlled. Both positions share a belief that there are times when a crisis erupts. However, this eruption is nothing more than a social blindness to the fact that there is no point or

¹ **dr A. Andreas Wansbrough** – Lecturer at Sydney College of the Arts, University of Sydney.

period of safety. According to psychoanalysis, we repress the threats to our sense of self-ownership and control. If a crisis is an interruption of safety, then the politics of crisis and the politics of safety are interlinked and co-dependent. Instead, we need a political awareness of unsafety that confronts and accentuates the precariousness of the human condition. Such precariousness is the very condition of humanity's homelessness. In a state of permanent homelessness, eruptive crisis is itself a myth. Implicit in the term crisis is the idea that there are times when humanity is unsafe that contrasts with times of safety. According to the Oxford Dictionary of English (ODE), a crisis 'is a time of intense difficulty and danger'. As such, the term seems to suggest that there are times when there is not an intense danger. Such a view becomes extremely dubious as it is evident that ecological and economic problems have been mounting since at least the dawn of industrialisation, and such problems always entail further and worse problems. In a state of permanent danger, the idea of a crisis exists only in a phenomenological way. In other words, one only suddenly becomes aware of a crisis, one experiences a crisis, but this crisis was already based on ongoing crises that were repressed (psychologically but also politically), ignored or had, at best, only partial visibility. Thus crisis is a matter of perceptual recognition of the state we were always already (partially) in. By rejecting the notion of safety one thereby also rejects the notion of crisis as a unique or strange occurrence. Instead, crisis is the ongoing condition of human existence on the planet, which is itself doomed to cosmic destruction. By recognising our vulnerability, a vulnerability we repress, it may be possible to engender a sense of solidarity and collective action.

Methodology and Purpose

This article is a type of philosophical investigation in the sense that it aims toward a clarification of first principles governing cultural discourses concerning safety and the direction of the west. Crises, as mentioned, are at the forefront of this investigation. While not relying on a psychoanalytic terminology², this article nevertheless attempts to bring fears concerning crises to the surface rather than to repress them. The contribution that this article will attempt to make is not related to direct spheres of political praxis but rather to cultural theory. Cultural theory does not mean cultural studies or sociology, but rather the meta-framing of desires and motives as they interact behind culture: the cultural unconscious. As such, there can be no empirical support for this speculative framework – an analysis of the very underlying structures governing perception would be obscured by empirical exercises. Rather, these structures are the

² In other words, there will be no digressions concerning the Oedipus complex or Lacan's Mirror Phase.

mechanisms and framework that make sense of the empirical and various forms of facticity.

Focusing on the errors of the liberal humanists in the films of von Trier, one can detect the failure of the liberal left to challenge the politics of safety. This article will pose an alternative meta-political framework away from that of safety, arguing that safety is part of the ideology and myth of moral progress. As such, the ideological coordinates of safety are a bulwark that functions to prohibit radical action and safeguard liberal consensus. Instead of safety, I argue for the position of ontological homelessness using insights from the works of Martin Heidegger, Hannah Arendt, Thomas Hobbes, Sigmund Freud and Slavoj Žižek. While radically different from one another, these theorists all reject the platitudes of liberalism, and instead favour a more honest approach to politics. Although Freud and Hobbes both present cases for safety, I argue that these cases are made from erroneous assumptions, namely that one can escape conflict. Instead, I should aim not for safety but a less dangerous situation, and the only way to reduce danger is to confront it without the veil of liberal humanist illusions.

I will commence by framing current crises of ecology, immigration and demagoguery in relation to capitalism. I will argue that the failure of capitalism is a trauma too hard to bear for even the left social liberal critical of capitalist excess as it returns us to the homelessness of the human condition (namely the fact of humanity's vulnerability to external circumstance, admittedly not unique to humanity). This homelessness was epitomised by the conflicts of twentieth century modernity which linger as traumas that can only be confronted in such a way for the liberal to prop her or himself up. I will then progress to the subject of von Trier's film *The Element of Crime*, which I will argue functions both as exposure therapy and a parable about the liberal politics of safety. The protagonist of *The Element of Crime* hypocritically fails to recognise that in his pursuit of collective safety he in fact creates a more hazardous situation. Using his hypocrisy as a springboard, I will examine the hypocrisy of contemporary liberals and what their liberalism covers up in its outrage, giving the recent example of the Charlie Hebdo cartoon depicted a drowned asylum seeker. I will then examine the ways in which safety as an ideal can be abandoned through examining the aforementioned philosophical vantages and conclude that we must face up to unsafety: ontological homelessness as defined by Martin Heidegger. Exploring reactions to asylum seekers via Hannah Arendt, we can then explore how ontological homelessness can help to establish solidarity as the asylum seeker becomes an image of the trauma of homelessness. In facing up to ontological homelessness, people can work together without panic and without fetishistic

commitment to past political systems, which, I hope, applies more broadly to other global and local crises.

Context for Crises; or How Liberals Were Ideologically Evicted

Crises emerge from a failure to realise other crises, from the illusion of safety only to re-emerge when the illusion is confronted with reality. This illusion, here, is moral-political progress, which hides the traumas of the past and coddles us with the evolution toward points of moral and political safety achieved via a liberal political consensus. Europe's Nazi and Soviet traumas re-emerge in the form of current anxieties concerning Russia and the rise of the far right. The question of immigration and its urgency, the regressive politics of Rodrigo Duterte in the Philippines, the demagoguery of Trump and the brutal tactics of Putin, the cruel methods of Assad and many of the groups fighting Assad, have rendered visible the ongoing inadequacies of liberal politics and the fatal blindness of liberal sensibilities. To liberals these events first appeared as setbacks, but in a very real way they are starting to undermine the notion of moral progress. The point of ideological safety achieved by the balance of individual freedom and equality, termed by Francis Fukuyama as the end of history, now seems refuted as an illusion given that the present again demands a reflection on the traumas of the past. Still, Fukuyama's position has only ever been half refuted. We may well disagree with his assertion that fascism and communism have been categorically defeated with the rise of the far right in Europe, the Alt-right in the US and socialism in the Americas. Nevertheless, most people still assume that communism and fascism have been, at least theoretically, defeated as ideas and that, in the words of Fukuyama, 'the idea of liberal democracy could not be improved on'³.

Fukuyama does not mean that liberal democracies cannot be improved on at all, but rather that they can be improved through the twin ideals of liberty and equality. The balance of freedom and equality often benefits from adjustment and there are numerous correctable injustices, but the basic system and values, Fukuyama clarifies, are solidified. (Fukuyama's primary fear in *The End of History and the Last Man* is that solidification will become ossification and that democracies will become bored of safety and their citizens unfulfilled.) Slavoj Žižek argues that Fukuyama's formulation acquires a self-negating expression with current ecological and economic concerns in the products of Hollywood end-of-the-world movies. Žižek asserts that the popular imagination as manufactured by Hollywood frames the alternative to liberal capitalism as the

³ F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York 1999.

world's destruction rather than a system of redistributed wealth⁴. The propensity of end-of-the-world movies then, so Žižek maintains, signifies the existential dead-end of liberal democracy, where it is easier to imagine the end of the planet than to imagine an alternative system to capitalism. Whether one accepts Žižek's reasoning, it is worth noting that the apocalyptic warnings concerning Trump's presidency, the state of economic liberalism and other disaster scenarios bespeak the lack of an alternative vision to liberal capitalism, especially when faced with challenges to the human species. Ecology, climate change, the finitude of resources, growing inequality and simmering national resentments seem incapable of being resolved through liberalism. Indeed, liberalism has always attached itself to an illusory system that separated liberals from the people. Early liberal philosophers such as John Locke and even later ones such as John Stuart Mill were very sceptical of democracy because they feared that the people were brutish. Liberal democracy as formulated by contemporary liberals working within Karl Popper's analysis of democracy is not a system based on positive democracy where the people know best, rather it is conceived of as a mechanism whereby people can correct mistakes and prevent dictatorship⁵. The vehicle for liberal democracy is prototypically consumerism and capitalism, whereby market concessions inexorably lead to political liberties and the people become atomised individuals whose challenge to the system is marginalised and scattered. Liberalism, it is true, has always sought to contain power, and protect people from tyrants. Indeed, democracy was feared by Locke and Mill as a system that led to demagoguery that in turn led to dictatorship. Thus while the market and liberal democracy are conceived of as safety mechanisms to regulate unlawful and dangerous excesses of power, these mechanisms are ultimately opposed to more radical, populist, nationalist or socialistic movements. Democracy becomes the weapon of liberals against radical change as it transforms the voter from political agent to political consumer, who is forced to choose between party-brands rather than parties proposing different economic world-views. Liberal democracy thereby is attached to capitalism as a system, and similarly, it fetishistically holds that capitalism leads to democracy as the consumer thirsts not just for Coca-Cola but also for more liberty.

A continued and unfounded belief in the connection between liberal democracy and capitalism is becoming a fetish for liberals doubtful of a more socialist alternative. In psychoanalytic terms, the left centrist position becomes a substitution for its castration complex. This clinging to safety is an inadequate fum-

⁴ S. Žižek, *Living in the End Times*, London 2011, s. 334.

⁵ Karl Popper's notion of falsifiability in science has a strange proximity to his understanding of democracy.

bling gesture toward false-safety⁶. A left position that moves beyond the prejudices of conservatism seems the only credible alternative to what appears to be a growing tendency across Europe, and now the US, toward populism, nationalism, and protectionist capitalism. Liberals are becoming nostalgic for Fukuyama's consensus, revealing that they are castrated. In the words of John Gray, 'Whether or not they admit it, a return to the past is the unspoken manifesto of pretty well all of those now parading as liberals'. In this Gray warns, the liberal comes to resemble the conservative, maintaining that 'things were much better in former times and warns of catastrophe if we don't return to them'⁷. For liberals, the past ideological consensus which is the only alternative to disaster, whereas in truth, it is liberalism in its neoliberal variant and its humanitarian interventionism that has contributed to the crises it now faces.

There are, however, some unpalatable alternatives to liberal capitalism, but these alternatives largely appear to be some mutation of illiberal capitalism where capitalism fuses with nationalism and statism. Such fusions divorce capitalism from the values of liberalism. The fatal bifurcation between liberal values and capitalism could be witnessed with Berlusconi who went from being an oddity to a premonition of the Trump presidency. Moreover, the successes of authoritarian capitalism in China and Singapore reveal that capitalism no longer engenders liberalism. Such a situation, one may think, may necessitate that left liberals abandon their commitment to liberal economics and seek a more radical alternative. The liberal ought to respond through self-analysis and critique. Only then can the liberal overcome his or her castration⁸. Such a reflection suggests a perceptual return to history's traumas and the rejection of Fukuyama's end of history hypothesis.

Von Trier's films provide a parable of the difficulty confronting the liberal humanist in his or her self-analysis. His films also provide an important excava-

⁶ Given the earlier observation that socialism represents an alternative to liberalism's inability to cope with disaster, I want to clarify that I am not endorsing old socialist or Stalinist positions. Stalinism and other socialist movements have wrought catastrophe and a reversion to Sovietism would repeat those disasters. But capitalism is arguably no less doomed than Sovietism. An often repeated observation is that by believing that as a system Sovietism would always collapse, liberals resemble the very Soviet historical materialists they so derided. While Marxism must be separated from Stalinism and similar socialist monstrosities, this article is already too expansive to properly situate the place of Marxism in relation to a politics of ontological homelessness.

⁷ J. Gray, *Liberal Britain has nothing to say*, www.newstatesman.com/politics/uk/2017/04/liberal-britain-has-nothing-to-say [19.01.2017].

⁸ It is worth underscoring the debt this framing owes to Žižek's scattered remarks on the subject, especially in his work, *Living in the End Times*.

tion of the repressed impulses hidden within the liberal subject confronting the traumas of the past, the traumas of history. As such, von Trier's film can be interpreted as a type of therapy. In *The Element of Crime*, von Trier examines the European trauma of the holocaust in order to disclose the potential evil latent in the European human subject. Rather than separating evil from liberal humanism, he indicates the potential evil of us all and therefore the potential evil that can surface in any emancipatory movement. Von Trier's films indicate the irrepressibility and ineradicable nature of trauma and danger.

The Element of Crime

The Element of Crime is von Trier's first feature film and it represents one of von Trier's more sophisticated and subtle understandings of the human condition – lacking the direct expositions of say *Antichrist* where one of the protagonist's state that 'nature is Satan's church'. I say human condition because von Trier's films present human beings as belonging to a state of perishability, where humanity is viewed as being an abnormality upon this planet. In some respects, the film follows a similar narrative course to that of *Apocalypse Now*, where a protagonist goes on a mad, hypnotic journey in search of an almost mythical figure. In so doing, the protagonist comes closer to the madness embodied by the man he is hunting down. *The Element of Crime* opens in Cairo with a therapist hypnotising the protagonist, Fisher (Michael Elphick). Fisher suffers from headaches that are a physical manifestation of his psychological trauma. He hopes that confronting his past can cure his headaches. The hypnotherapy allows Fisher to return to his memories of a seemingly post-apocalyptic Europe. In this state of hypnotic recollection, Fisher is revealed to be a detective who has recently returned to Europe in order to solve the murder of young girls selling lottery tickets. We discover that these murders resemble a previous case, the prime suspect of which was Harry Grey. While Grey supposedly died in a car chase, Fisher is convinced that Grey is still alive. Fisher employs a method devised in a book entitled, 'The Element of Crime' written by his troubled and disgraced mentor, Osborne. This method allows Fisher to attempt to enter into the mind of the murderer. He tracks down clues to Grey's psychology and in so doing, sleeps with Grey's ex-lover, a prostitute named Kim.

In the course of these events, Fisher begins to discover his own monstrosity and brutality – at one point, he violently attacks Kim. While Fisher attempts to remain sane, he ultimately decides to take an unthinkable risk. Exhilarated by the possibility of capturing Grey in a trap, he enlists the help of a child whom he intends to use as bait for Grey. The attempt is unsuccessful as the girl mistakenly believes that Fisher is the lotto killer. The girl screams, endangering Fisher's plan to capture Grey. Fisher restrains her, covering her mouth. He

forces her to stop screaming but discovers that he has smothered her. He has become a murderer, closing the gap between himself and Grey. Fisher's crime is never uncovered. It is discovered that Osborne has committed suicide and left a note revealing that he behind the recent murders in an attempt to understand Grey. The brutish police chief, Kramer, believes that Fisher's mentor killed the girl. With the case closed and his own potential to descend into evil revealed, Fisher asks to awake from his trance. His pleas go unanswered as the psychotherapist remains silent. Fisher is abandoned; left to remain in the ugly, nocturnal world of a post-apocalyptic Europe. The film's last shot is of a lemur that Fisher discovers, lurking in the darkness. The animal suggests a symbolic contrast with Fisher – unlike Fisher, this lemur is comfortable in the dark, comfortable amid ontological, existential homelessness.

Von Trier's films have frequently critiqued the image of the liberal humanist. Time and time again the liberal humanist's beliefs in progress, decency and human goodness are challenged and then defeated from within. In his most recent film *Nymphomaniac* (2013), von Trier portrays the liberal humanist character of Seligman as a virgin who is unaware of his own evil: at the end of *Nymphomaniac* Seligman attempts to rape his the protagonist, Joe. This critique of the liberal humanist begins with *The Element of Crime*. Von Trier summarises this narrative thusly, 'The inquiring humanist who leaves his home terrain and journeys out into nature ends up going to wrack and ruin'⁹. In *The Element of Crime* Fisher is the liberal humanist who disdains the brutish, careless and anti-intellectual methods of Kramer. Yet it is Kramer who discovers the truth before Fisher and it is Kramer who remains sceptical that Fisher is alive. Indeed, Fisher believes in truth; as a detective, he seeks the truth. However, he remains blind to the world's evil. At one point a pathologist, examining a dead girl's body, enthusiastically talks about the murderer to Fisher: 'Our admiration is for the criminal, not the victim'. While the pathologist speaks prophetically, intimating Fisher's future trajectory (his obsession with Harry Grey), Fisher is repulsed and replies, 'Where did you get your training – Auschwitz?'. Fisher fails to understand himself. Indeed, he is as fascinated by the killer as the pathologist – but the pathologist sensibly keeps that admiration at an aesthetic distance. Fisher would consider his stance to be humane, one that affords the murderer the respect of being a human being. As such, he attempts to understand the murder and to sympathise with the murderer in order to stop the killings, but this sympathy becomes excessive and his desire for safety unsafe.

⁹ Von Trier made this observation in an interview with Ib Bondebjerg, *Lars von Trier, in The Danish Directors: Dialogues on a Contemporary National Cinema*, trans. Mette Hjort and ed. Mette Hjort and Ib Bondebjerg, Bristol 2001. Kindle edition.

Von Trier's Critique of Liberal Humanism and Liberal Hypocrisy

Is there not something of Fisher's misdirected overreaction to the pathologist discernible in various forms of manufactured outrage by liberals and tweet-obsessed progressives? Such outrage in *The Element of Crime* is a refusal to come to terms with the instability of the subject and his surroundings. As such, the outrage is fetishistic – a way of hiding from the uncanny quality of displacement. A real life example of this fetishist outrage is the reaction to a cartoon that appeared in Charlie Hebdo in 2016 that depicted a child asylum seeker drowned. Amanda Meade of *The Guardian* reports:

Under the headline "Migrants", the drawing shows two lascivious pig-like men with their tongues hanging out chasing two terrified, screaming women who are running away.

An insert at the top the cartoon contains the famous image of the three-year-old Syrian boy lying face down dead in the sand. The question at the top of the drawing "What would little Aylan have grown up to be?" is answered at the bottom by "Ass groper in Germany".¹⁰

The 'groper' reference reflects the reporting that a number of asylum seekers molested women in Cologne during 2015/2016 New Year's celebrations that took place in. The very responses to the cartoon illustrate the tendency toward the liberal left failing to realise point of the image. To confront the image's meaning would be to accept the decline of liberal values. By asserting that the reaction of the liberal left is fetishism, I am not intending to say that there are no genuine moral and ethical questions regarding the publication of the cartoon. The father of the dead child was distraught because of the cartoon, and one wonders about the reduction of a child's image to a sensationalist, political jibe¹¹. As Manus McGrogan notes in *Jacobin*, the cartoon is indistinguishable from extreme rightwing reactions, 'the German far-right Pegida movement organized protests over the New Year's incidents under the slogan "Rapefugees not welcome here"¹². While presumably critical of the sexual assaults in Co-

¹⁰ A. Meade, *Charlie Hebdo cartoon depicting drowned child Alan Kurdi sparks racism debate*, www.theguardian.com/media/2016/jan/14/charlie-hebdo-cartoon-depicting-drowned-child-alan-kurdi-sparks-racism-debate [19.01.2017].

¹¹ No author (Agence France-Presse), *Drowned Syrian toddler's father wept over Charlie Hebdo cartoon*, www.thenational.ae/world/middle-east/drowned-syrian-toddlers-father-wept-over-charlie-hebdo-cartoon [19.01.2017].

¹² M. McGrogan, *Charlie Hebdo: The Poverty of Satire*, www.jacobinmag.com/2017/01/charlie-hebdo-satire-islamophobia-laicite-terrorism-free-speech/ [19.01.2017].

logne, the cartoon mirrors claims by the extreme European right. Yet perhaps a distinction lingers, one that some of the left fail to register.

While it is understandable that people may be shocked by the image, the cartoon performs the powerful function of bringing together two issues about asylum seekers, one regarding their plight and the other concerning the dangers of admitting asylum seekers without a rigorous screening process. The cartoon presumably is critical of the right's depiction of all asylum seekers being sexual abusers. The liberal reaction to criticise satire and the political correctness of wishing to unmask free speech arguments as the agenda of racists illustrates the double-bind situation, where liberals are ready to forgo free speech for cultural sensitivity and thereby shield xenophobes. By refusing to address the concerns of safety and by criticising cartoonists rather than policy-makers, the liberal fails to engage in meaningful political participation, indulging instead in tirades on Twitter, signing petitions and various other distantiations from the cartoon. In so doing, this attempt to shame cartoonists is based rather regressively on the re-establishment of shame culture.

One counter-argument posed by liberals is that free speech entails the right to criticise other examples of free speech – an idea explicit in John Stuart Mill's *On Liberty*. As Mill states, 'The offender may then be justly punished by opinion, but not by law'.¹³ One may wonder, however, to what extent there is a difference between a censorious culture and a censorious state, where one is given the right to free speech but discouraged from using it. In such a context, right wing defenders of obscenity become a liberated Id against the superego as the right sinisterly co-opt the language of emancipation from the left. From a certain perspective, the state's use of force is nothing more than discouragement if one views the human subject as pertaining to some sort of ontological freedom beyond state and law. Moreover, progressives can sometimes go further arguing for state censorship and the use of the law. Such a tendency of progressives betrays a sense of equivocation regarding principle. With equanimity that possibly reveals cowardice, *The Washington Post*'s Adam Taylor writes uncontroversially: 'Charlie Hebdo may well have been satirizing the fickleness of Europe's sympathy for refugees and migrants, or highlighting the absurdity of linking the many fearful refugee families to the alleged sexual assaults by grown men. Even if that's true, however, the satire misses the mark for many'.¹⁴

¹³ J.S. Mill, *On Liberty*, Adelaide 2016, Chapter 4. Ebook.

¹⁴ A. Taylor, *New Charlie Hebdo cartoon suggests dead 3-year-old refugee Alan Kurdi would have become sexual attacker*, www.washingtonpost.com/news/world-views/wp/2016/01/13/a-new-charlie-hebdo-cartoon-portrays-dead-3-year-old-refugee-aylan-kurdi-as-a-sexual-attacker-in-germany/?utm_term=.09880adfc91b [19.01.2017].

The equivocation of ‘for many’ misses the opportunity to take a side. The equivocation concerning free speech leads to an equivocation concerning even the ability to take a side in the argument. The old joke that a liberal is someone who won’t take their own side in an argument often holds true.

A certain comparison can perhaps be made to the scene from *The Element of Crime*, with Fisher forever refusing to take responsibility. Moral outrage thereby masks the ability to understand oneself and one’s anxieties. Even if it were the case that cartoon illustrates a warning emerging principally from a prejudice against asylum seekers – which it presumably does not – the cartoon is valuable precisely because it exposes this expression and tension so acutely, bringing it to the surface. The outrage against the cartoonist is thereby misplaced as the culture, media and reductive responses are far more culpable. The cartoon succinctly encapsulates the problem of both the conservative and progressive case through a forced proximity: not all refugees are innocent children and not all refugees are criminal rapists ready to pillage Europe. The cartoon’s radicality is precisely its own moderation: it refuses both extremes while pointing to the cost of Western inaction over safety concerns, namely the deaths of asylum seekers and their children. Such honesty, even had it been regressive, offends our guilty conscience. As Nietzsche once observed, ‘Nothing is rarer among moralists and saints than honesty’¹⁵. Is the irreverence of using a dead child to expose an issue no worse than the media reproducing photographic images of the drowned children? The fact that the image may appear funny to some is presumably what evokes disgust but in truth the image is too uncomfortable-making to be funny – even for the extreme right.

Perhaps, the most legitimate criticism of Charlie Hebdo would be that it downplayed the sexual abuse that occurred in Cologne, by giving the instance of groping rather than the acts of rape that occurred. Yet, that aspect of the cartoon was not itself the part attacked by twitter-users. My objections to the liberal reaction to the Charlie Hebdo cartoon is based on liberal hypocrisy and that it invents a crisis through an overreaction to the cartoon. Such a claim is not itself an attempt to vindicate the cartoonist. The pathologist in *The Element of Crime* is himself creepy and perturbing. However, Fisher’s repulsion toward him misses the mark. Fisher’s reaction conveys an understandable concern, that the pathologist’s aesthetic interest in the marks of the killer and scientific distance from humanity could qualify him to be a doctor in Auschwitz. But the pathologist at least understands the aesthetic distance and the gap between the

¹⁵ F. Nietzsche, *Twilight of the Idols* in *Basic Writings of Nietzsche*, ed. W. Kaufmann, New York no year given for ebook, section ‘Skirmishes of an Untimely Man’, aphorism 42. Ebook.

admirer of a killer and being a killer – the pathologist does not kill, he merely admires the killer’s craft. Similarly, there is a gap between the cartoonist’s work and the violence of the far right directed toward asylum seekers and the impotence of liberal states to stand by their values and accept refugees. Indeed, the concern of safety betrays the most atavistic impulses, where all refugees are categorically held in suspicion for the actions of some refugees.

The cartoon’s most existentially disturbing feature is its representation of trauma’s inescapability. The great mistake of Fisher is to believe that he can escape trauma. The desire to escape trauma on some basic level motivates the Western reaction to asylum seekers just as it motivates asylum seekers to flee, quite justifiably, for their safety. While attempts to mitigate suffering are fundamental to civilisation, thinkers as different as Hobbes and Freud have recognised the permanent threat of homelessness. Hobbes spoke of the state of nature, where there were no protections, including there being no social contract to guarantee the safety. According to Hobbes, a social contract affords the minimum safety required for morality to develop. Hobbes states that in the state of nature ‘every man is Enemy to every man’¹⁶. In such an instance, one’s reason to escape toward society could not be based on moral instincts since morality came from society and social stability to begin with. Rather, it was in our self-interest to form a social contract so that we did not face threats alone. Our sense of self-preservation was best managed through adherence and submission to the law. Yet ideologies such as religion, or indeed an unenlightened form of self-interest, could lead us back into civil war. We must put aside the limited types of self-interest and silly belief systems in order to survive. By working together, we function as a collective machine, ensuring the interests of most, if not all of our parts. The machine-state of safety contrasts, so Hobbes argues, with the beastly state of nature, where in Hobbes memorable words, ‘the life of man (is) solitary, poore, nasty, brutish, and short [sic]’¹⁷. The machine for Hobbes was wondrous and involved movement and development, evincing art and making possible culture, arts, letters and morality¹⁸. In modernity, the machine was and is often viewed with suspicion as people are rendered cogs and parts that eventually wear down. Indeed, one may wonder whether life is still not solitary, nasty, brutish and short in the contractual, machine state of our globalised modernity, even if some of the nasty and brutish tendencies are somewhat covered-up through half-successful sublimation.

¹⁶ T. Hobbes, *Hobbes’s Leviathan*, Oxford 1921, s. 96.

¹⁷ T. Hobbes, *Leviathan...*, s. 99.

¹⁸ T. Hobbes, *Leviathan...*, s. 1, s. 99.

Something of Hobbes characterisation of the dangers of lawlessness frames Kramer's approach to post-apocalyptic Europe. While Fisher views Kramer as a brute and an idiot, Kramer is not without moral sympathy. As with Hobbes, he is horrified by the irrational and self-destructive. When Kramer views cult members commit suicide, he moves his head away from the senselessness in a blend of sadness and disgust. Kramer, like Hobbes, fears, 'anarchy in these parts' as he confides to Fisher. Yet Kramer's fears are themselves dangerous.

The danger of fear was noted by Freud who adds a further self-critical dimension to an analysis of safety not present in Hobbes. Similarly to Hobbes, Freud understood that self-interest meant that we must repress our dangerous urges. Yet he was mindful that the urge to repress was itself dangerous. The more we repress, the more we are tempted to act against our repression and the more we are tempted, the guiltier we feel. According to Freud, the superego is not an ethical agent but our inner sadist, reprimanding us for what we cannot help wanting. Freud argues that the more we resist a temptation, the greater the urge to fulfil the temptation. Perversely the superego will punish the ego because it desired something that it should not.¹⁹ One is punished not for acting on a temptation but for the temptation even being a temptation. Freud asserts,

What an overwhelming obstacle aggression must be if the defence against it can cause as much misery as aggression itself! (...) I should imagine that as long as virtue is not rewarded in this life ethics will preach in vain. I too think it is unquestionable that an actual change in men's attitude to property would be of more help in this direction than any ethical demands; but among the Socialists this proposal is obscured by new idealistic expectations disregarding human nature, which distract from its value in actual practice²⁰.

This passage draws attention to the idea that the impulse toward defence can be as terrifying as aggression itself. But Freud also asserts that the left functions similarly to the superego, asking impossible demands, namely that humans not resent one another and perpetually enjoy the company of the other. When the left agitates for open borders and decries sceptics as Eurocentric reactionaries, does it not move beyond the politics of the ego toward the politics of the superego? Slavoj Žižek has called this the double blackmail, where liberal lefties argue for open borders knowing that the public would never stand for it, and

¹⁹ S. Freud, *Civilization and Its Discontents*, in *The Major Works of Sigmund Freud*, London 1952, s. 798.

²⁰ S. Freud, *Civilization...*, s. 801.

the conservatives blackmail us with the promise of safety²¹. The right thereby come to see itself as somewhere between id and ego, providing a language to vent hostility. The right thereby caters to the joyful urges of id.

Understanding the need for the home and the protection of the home is what motivates the conservative and reactionary forces. The fear of immigrants comes into the context of the fear of one's home no longer being one's home, with refugees bringing their ontological homelessness with them. We may think again of Kramer in *The Element of Crime*. Kramer uses force, ordering shots to be fired even when children are around. Conservatively, he prefers methods that he knows work, relying on past methodologies. Kramer *does* understand that the world is brutal whereas Fisher does not. Yet Kramer verges on being a fascist. The appeal of fascism is in part the reaction against the superego. The impulse toward destruction emerges from a perverse honesty about the world and its horrible processes, and embraces a protection against the protections of political correctness and liberal forms of law and rights. While the liberal alternates between the superego's guilt trip toward the guilty ego and then back to the superego, the extreme right moves between pleasure-seeking id to authoritarian superego. The right wish to punish transgressors such as refugees for breaking impossible rules such as border boundaries. It would then be easy to see von Trier's critique of the liberal humanist as a sympathy for fascism or at least some form of reactionary or conservative opinion. Von Trier's own statements at the 2011 Cannes film festival superficially support this interpretation. At the festival he joked that he was a Nazi, that he sympathised with Hitler a little bit 'but not too much'²². Yet von Trier's bad joke was sincere, namely that our attempts to restrain ourselves conceal our own potential fascism.

Framing Ontological Homelessness

An alternative image that defies both the liberal humanist superego and the reactionary, conservative fascist is in fact proffered by von Trier's *Golden Heart Trilogy* (1996-2000). In his *Golden Heart* trilogy the heroines are ready to undergo irredeemable suffering for a cause, yet never see themselves as martyrs or do-gooders. Such a radical way of framing self-hood finds its most articulate expression in *Breaking the Waves*. Bess in *Breaking the Waves* believes that God will save her husband's life if she is ready to die. She sacrifices her reputation to this end and realises that her family and community will condemn her – and she never believes that she is above that condemnation. She is a radical

²¹ S. Žižek, *Against the Double Blackmail: Refugees, Terror and Other Troubles with the Neighbours*, London 2016. Ebook.

²² "The Telegraph", *Lars von Trier's 'Nazi' gaffe at Cannes as he jokes about Hitler*, YouTube 2011, www.youtube.com/watch?v=LayW8aq4GLw [19.01.2017].

figure who embraces homelessness and abjection in her pursuit. She may not present a politics of homelessness but she does reject the safety of the home. As such, she becomes prototypical of how we may wish to take risks while not aspiring to safety, rejecting the illusion of stability offered by the hearth. By rejecting safety, Bess is able to act based on her moral compass. However, her community, concerned with their own safety refuses to extend compassion toward her. Placing themselves above her comes from a desire for safety. However, if they rejected the illusion of safety they might recognise her actions as in fact an extension of her ethics and thereby find the strength to be ethical themselves. Safety thereby holds back the impulse toward more ethical acts of solidarity.

A radical figure like Bess bears semblance to and invites a contrast with Martin Heidegger's conception of the tragic hero. Heidegger's work, *Introduction to Metaphysics* (1935) concerns the very serious task of how humanity must respond to its own propensity toward disaster. According to Heidegger, the human being is the most uncanny creature in existence, which is to say, that the human being discovers and reveals her or his homelessness.²³ The uncanny is a translation of *das Unheimlich*—*heim* meaning home but also concealed. *Das un-Heimlich* is the unconcealed truth of human homelessness, brought about by our absence of natural order, and our transgression of our second nature, our made-up home. We will always yearn to leave safety and transgress limits and laws. Heidegger did not condemn humanity for its destructive impulses. He in fact advocated a terrifying heroics of homelessness, asking that we make a home out of homelessness.²⁴ While a controversial matter, it is clear that Heidegger's celebratory passages of homelessness at least foregrounds his support of the Nazi Party. As such, Heidegger's politics of crises, which celebrates homelessness is morally repugnant and must be condemned as inextricably Nazi. Ontological homelessness, as framed by this article, is taken more from von Trier than Heidegger, and is in fact anti-Nazi. It assumes that homelessness is just the ordinary state of things, not something to celebrate, not something to induce.

Heidegger believed that there was something heroic about bringing destruction and catastrophe closer, and indeed, his notion of homelessness emerges

²³ M. Heidegger, *Introduction to Metaphysics*, trans. G. Fried and Richard Polt, New Haven 2000, s. 112.

²⁴ M. Heidegger, *Hölderlin's Hymn 'The Ister'*, trans. W. KcNeill and J. Davis Bloomington 1996, s. 120.

from his reading of Greek tragedy²⁵. Von Trier, however, suggests an alternative perspective, where the catastrophic is accepted, but that such acceptance must not be seen as a celebration. It is merely our ontological condition. For Heidegger, ontology is the subject of wonder of enigma. Being, claims Heidegger, cannot even be properly conceptualised it is so other to itself. Thus, claims Heidegger, with adulation, Being must be revered, including its homelessness. Von Trier's homelessness is always accompanied with suffering that is not celebrated. Von Trier, far from producing a Nazi conceptual framework, opens the way to crisis being ordinary rather than revelatory, terrifying or escapable. This type of ontological framing does not produce answers, but it does present a radically different view of human experience than that offered by liberal humanists and by conservatives alike, and one that is easily distinguishable from Heidegger's Nazism. Von Trier thereby provides a way to unmask liberals without succumbing to rightwing, reactionary frameworks. He not only unmasks the hypocrisy of liberal humanists but also the danger of liberal humanism. Liberal humanists see human excellence as the fundamental goal; believing that rights are the basic necessities for human achievements. Traits associated with the home such as safety and reassurance are the very prerequisites that allow people to achieve their best. Yet, when confronted with harsh realities, like Fisher, the humanists succumb to forms of brutal realism or else avoid the real issues, wishing to move away from and thereby ignore trauma. In contrast, recognising the extent to which we are unsafe and powerless before calamity becomes the precondition for agency in von Trier's films.

The dangers of our ecological state posed by climate change, the fluctuating economy, threats of terrorism, and refugees, produce fear. The refugee is a symbol of what one wishes to avoid becoming. Yet, unless we accept our own homelessness, we will be unable to actually accept refugees. Hannah Arendt in her essay, 'We Refugees' (1943) notes the frightening quality of being a refugee. But she goes further by accentuating the trauma associated with the refugee and thereby provides the context for understanding the trauma of confronting refugee issues. In this essay, she focuses on the experience of being a Jewish refugee fleeing Nazism. Arendt begins by observing that refugees no longer were in a position of agency to flee in the manner of the past. In the past, refugees fled because they held views opposed to the existing order of their society. In order to integrate, they could disavow their religion. But in the context of Nazism, Jewish refugees could not disavow their ethnicity and thereby avoid persecution. While Arendt was referring largely to Jewish refugees, her state-

²⁵ See for example, M. Heidegger, *The Self-Assertion of the German University in Philosophical and Political Writings*, ed. M Stassen, New York & London 2003, s. 11.

ments also describe contemporary refugees who flee warzones with no ideological agenda other than for a safer existence.²⁶ Arendt notes the avoidance of the word refugee by refugees who evade the truth that one no longer has a home and that one is not coming to a new home. Arendt notes that the Jewish refugee wishes not to be Jewish and will forget their previously European ancestry. The diasporic quality inherent in her account has a certain historical specificity, not necessarily applicable to today's refugees from Syria and elsewhere who may quite reasonably still think of a pre-war Syria as a desirable locus. Nevertheless, as we learn more and more about conflicts around the world, many of Arendt's claims become increasingly resonant, for example her claim that 'hell is no longer a religious belief or a fantasy, but something as real as houses and stones and trees.' The images of victim of gas attacks and hospitals bombed by Assad, the brutality of Daesh, these horrors come from hell – a hell all would wish to avoid. But such a hell is sustained by an unwillingness to actually confront hell. Rather, in a way that productively misreads Arendt, perhaps hell ought to be viewed as ordinary as houses, stones and trees. Such an act ought not to dismiss trauma, but rather to frame trauma as ongoing, and thereby to allow westerners to realise that merely fleeing trauma does not mean that refugees will be free of trauma or easily localised within their new environment.

Western responses vary to refugees, but tough measures are being urged to keep them from spreading ontological homelessness – from confronting and experiencing their trauma. They are viewed as trauma-carriers, with the fear that terrorists are among them. One western country stands out for its brutality toward asylum seekers, namely Australia. In Australia, refugees are 'housed' on islands: Manus and Nauru, where there is evidence that they are routinely abused, often sexually by guards. After what is referred to as processing, the refugees who have fled by boat are not permitted to enter Australia. Instead they must face resettlement elsewhere. Such a solution is viewed as humane by the government, a deterrent to refugees and therefore people smugglers. People smugglers in Australia are viewed as encouraging refugees to leave their homes and accept a dangerous passage to Australia by boat. The deaths of asylum seekers drowning at sea provides a vulgar false safety, where in order to prevent such deaths asylum seekers must be punished to punish the people smugglers. Capitalism's inadequacy becomes pronounced as politicians (now no longer confined to Australia), begin talking of the 'pull and push' factors underlying migration. Particularly in Australia, politicians routinely talk of breaking the

²⁶ H. Arendt, *We Refugees*, in *Altogether Elsewhere: Writers on Exile*, edited by M. Robinson, Boston and London 1994, s. 110.

people smuggler's business model²⁷. The people smuggler is the villain, the spreader and generator of homelessness. As with Fisher the Australian government is ready to use innocent children and endanger them in the process of getting the bad guy, in their case the people smugglers. By failing to address homelessness as an ontological category one embraces the most inhuman methods. Only by accepting our own weakness can we then extend sympathy to those who are also in a weak position. Otherwise compassion becomes an act of degradation as we suffer for another human being and confront what may be coming for us: suffering, death, crisis.

In Europe, the extreme right often admires Australian immigration policies despite the fact that refugee advocates have argued that Australia's approach to asylum seekers has only redirected the flow of asylum seekers to Europe²⁸. They, as much as the liberal left, need their fetish to conceal their own contribution to the homelessness faced by refugees. Nigel Farage for instance advocates that Europe adopt Australia's policies toward refugees²⁹. Dutch politician Geert Wilders has been appropriating Australia's policy toward asylum seekers³⁰. (Humorously, Wilders was denied entry into Australia because his views were regarded as racist by the Australian government)³¹. This situation shares resonances with Arendt's plea, 'Apparently nobody wants to know that contemporary history has created a new type of human beings – the kind that are put in concentration camps by their enemies and internment camps by their friends'³². For Arendt, to admit to being Jewish means to admit to being a human being,

²⁷ See www.youtube.com/watch?v=OUe8J4ANEi4, see also Tony Abbott, future Prime Minister of Australia describing his predecessor, the then Prime Minister as a travel agent for people smugglers and a taxi service for them (see two minutes into the video), www.youtube.com/watch?v=soA2Cj_o6J0.

²⁸ P. Farrell, *Could Australia's 'stop the boats' policy solve Europe's migrant crisis?*, www.theguardian.com/world/2015/apr/22/could-australia-stop-the-boats-policy-solve-europe-migrant-crisis [19.01.2017].

²⁹ N. Miller, *Nigel Farage says Europe adopting Australia's refugee policy could have prevented tragic deaths*, www.smh.com.au/world/nigel-farage-says-australias-refugee-policy-could-have-prevented-tragic-deaths-20150904-gjfpmb.html [19.01.2017].

³⁰ J. Tovey, *Anti-Islam campaigner Geert Wilders video replicates controversial 'No Way' campaign*, www.smh.com.au/federal-politics/political-news/antiislam-campaigner-geert-wilders-video-replicates-controversial-no-way-campaign-20151001-gjzixg.html [19.01.2017].

³¹ L. Bourke, *Australia should welcome Dutch anti-Islam politician Geert Wilders, says Liberal senator Cory Bernardi*, www.smh.com.au/federal-politics/political-news/australia-should-welcome-dutch-antiislam-politician-geert-wilders-says-liberal-senator-cory-bernardi-20151008-gk4vxk.html [19.01.2017].

³² H. Arendt, *We Refugees...*, s. 111.

and this state of being human is akin to being naked. To be a refugee is to personify the condition of the homelessness of humanity.

we expose ourselves to the fate of being human beings who, unprotected by any specific law or political convention, are nothing but human beings. I can hardly imagine an attitude more dangerous, since we actually live in a world in which human beings as such have ceased to exist for quite a while; since society has discrimination as the great social weapon by which one may kill men without any bloodshed³³.

Arendt notes the pervasiveness of human vulnerability, but acknowledges how such vulnerability is hard to cope with. Despite various human rights acts that did not exist at the time Arendt wrote this essay, these supposed human rights have failed to protect. What we need to do is tackle the real fear and the real concern, which has nothing to do with liberal humanist concerns. It is about safety, and not merely safety from terrorism. We repress the truth that we all are at threat, not from asylum seekers, but from ourselves and the world. Humanity is forever without a home. The conservative and the reactionary are mistaken in their attempts to safeguard western traditions as there is no home to save.

With globalisation, no reversal is possible and many of the problems abroad are in part caused or exacerbated by Western military interventions. With the reality of climate change, we must discern that life is precarious and that there is no answer, no way to avoid this fact. We are not protected and reactionary laws will increase the very tensions that endanger humanity. Such a position is not an alternative to compassion. Compassion is indeed needed but an existential examination of the trauma of homelessness is also required. Sadly, compassion is capricious, coming and going.

The Merits and Limitations of Ontological Homelessness as a Framework

By accepting ontological homelessness, it is possible to establish some sort of solidarity with refugees. It will also necessitate a clear thinking approach to so-called crises with respect to ecology and economics. Rather than viewing climate change as something too large to face, we should confront it as just another aspect of humanity's estrangement from the world. Admitting that capitalism will not save the species and does not have the ultimate answer means that it is not an immortal system, doomed to take us all down with it. Thus, what we need to do is continue the human species by confronting the traumatic side of existence. This confrontation entails admitting our weakness and thereby searching for a way to achieve ethical ends separate to safety: it is

³³ H. Arendt, *We Refugees...*, s. 118.

morally wrong to reject asylum seekers and it is morally wrong to destroy the environment. Once stability is recognised as an illusion, safety can no longer be used against ethical decisions and the left will cease to be a super-ego asking people to take risks. Rather, such a framing allows for the realisation that there is always risk.

These observations still provide very little in terms of strategy. Indeed, structural reforms of government and measures to change globalisation based on sharing seem fundamental. An acknowledgment of our perpetual and inescapable homelessness could be a fundamental starting point to this project. Such a position does not entail asserting that we are all refugees or to pretend that envisaging life as an ongoing homelessness always means that every individual on this planet is experiencing this disaster directly. As Žižek notes regarding terrorism in the west, terrorists often target civilians over politicians. He states that terrorism in the west can be characterised as a ‘momentary disturbance’ which establish a clear contrast with ‘many countries across the developing world, where violence is a permanent fact of life.’ Žižek goes further, ‘We should remember *now* that we live in a kind of glasshouse, in which terrorist violence for the most part exists in the public imagination as a threat, which explodes intermittently, in contrast to countries where – usually with the participation and complicity of the West – daily life consists of more or less uninterrupted terror and brutality’³⁴. This situation, in which some of the earth’s population is constantly in danger and experiencing extreme suffering, is a permanent state of homelessness. The key to Žižek’s glasshouse analogy is that such houses are liable to break. So, the permanent crisis is variegated, and involves different ongoing crises – but life at its best can only provide relative safety, and this relative safety has been deprived from others. Such unsafety can only get worse. Living in a glasshouse is not very safe. Instead, we must work together to subsist and to maintain ethical standards amid the instability of our dwelling on the planet. While a political or rather meta-political framing of homelessness won’t provide any solutions, it can enable a freeing up of possibilities, where instead of reacting to crises, we can think about them clearly and consider our shared condition on the planet.

Conclusion

I have argued that those on the liberal left should discard their fetishistic embrace of illusory safety and accept the conservative-reactionary analysis that we are under threat, but deny the conservative-reactionary solution. Solidarity with other human beings comes from facing threats together rather than denying

³⁴ S. Žižek, *Double Blackmail...*, Chapter 1: The double blackmail.

threats or wishing to escape them. Von Trier presents a radical framing of this position by suggesting that we must embrace abjection and danger while refusing to celebrate it. Paradoxically, the only home that can exist emerges by embracing a negative universality that admits that there is nothing that can save or redeem us, that there is no home. Unlike Heidegger's position, homelessness is not then some sort of authentic, originary state, but an everyday one. Crises, far from being terrifying, become ordinary problems to be worked through. Thus, a politics of homelessness would engender solidarity rather than fear and aid the realisation that many are suffering worldwide due to ecological disaster, war and economic problems and that such suffering will spread. The extreme rhetoric of liberals and conservatives can then be revealed to be fetishistic commitments, and more radical and leftwing positions become real possibilities. So far the left has been dismissed by liberals and the right clinging to illusions. Discard the illusion or rather delusion, namely the fetishistic commitment to safety, and the attitude of trying something new becomes more attractive as does a discourse that can address the fears of those with whom one disagrees. In the place of safety or an evasion of crisis, a shared sense of homelessness could offer a more generative potential.

PRZECIW POLITYCE KRYZYSU I BEZPIECZEŃSTWA: LARS VON TRIER I ZALETY ONTOLOGICZNEJ BEZDOMNOŚCI

Streszczenie

Przyglądając się błędom liberalnych humanistów w filmach Larsa von Triera, można dopatrzeć się pewnych synchroniczności z niepowodzeniami liberalnej lewicy, szczególnie w kontekście polityki bezpieczeństwa. Artykuł ten proponuje alternatywne ramy polityczne, które odejdą od bezpieczeństwa, twierdząc, że jest ono iluzją, która hamuje podjęcie radykalnych czynności. W zamian, autor proponuje pozycję ontologicznej bezdomności posługując się przekonaniem Martina Heideggera, Hannah Ardent, Thomasa Hobbsa, Sigmunda Freuda oraz Slavoj Żiżeka.

Abstract

Focusing on the errors of the liberal humanists in the films of Lars von Trier, one can detect a synchronicity with the failures of the liberal left to deal with the politics of safety. This article will pose an alternative political framework away from that of safety, arguing that safety is an illusion that prevents radical action. Instead, I argue for the position of ontological homelessness using insights from the works of Martin Heidegger, Hannah Arendt, Thomas Hobbes, Sigmund Freud and Slavoj Žižek. While radically different from one another, these theorists all

Chociaż ich teorie są skrajnie różne, wszystkie odrzucają komunały liberalizmu bardziej faworyzując podejście do polityki osadzonej w prawdzie. Autor twierdzi, że jedynym sposobem aby oddalić obecne zagrożenia jest konfrontacja z nimi, zamiast skrywać je za parawanem humanistycznego i liberalnego dyskursu.

reject the platitudes of liberalism, and instead favour a more truthful approach to politics. Although Freud and Hobbes both present cases for safety, I argue that these cases are made from erroneous assumptions, and rather that what is useful about their thought is precisely the way that they accept the precariousness of civilisation. Expounding on this precariousness, I argue that we should aim not for safety but a less dangerous situation. The only way to reduce the dangers that we face is to confront it without the veil of humanistic and liberal discourse.

Słowa kluczowe

bezpieczeństwo, kryzys, liberalizm, humanizm, ontologiczna bezdomność

Key words

safety, crisis, liberalism, humanism, ontological homelessness

Bibliography

(Agence France-Presse), *Drowned Syrian toddler's father wept over Charlie Hebdo cartoon*, www.thenational.ae/world/middle-east/drowned-syrian-toddlers-father-wept-over-charlie-hebdo-cartoon [19.01.2017].

“The Telegraph”, *Lars von Trier's 'Nazi' gaffe at Cannes as he jokes about Hitler*, YouTube 2011, <https://www.youtube.com/watch?v=LayW8aq4GLw> [19.01.2017].

Arendt H., *We Refugees*, [w:] *Altogether Elsewhere: Writers on Exile*, ed. M. Robinson, Boston and London 1994.

Bourke L., *Australia should welcome Dutch anti-Islam politician Geert Wilders, says Liberal senator Cory Bernardi*, www.smh.com.au/federal-politics/political-news/australia-should-welcome-dutch-antiislam-politician-geert-wilders-says-liberal-senator-cory-bernardi-20151008-gk4vxk.html [19.01.2017].

Farrell P., *Could Australia's 'stop the boats' policy solve Europe's migrant crisis?*, www.theguardian.com/world/2015/apr/22/could-australia-stop-the-boats-policy-solve-europe-migrant-crisis [19.01.2017].

Freud S., *Civilization and Its Discontents*, [w:] *The Major Works of Sigmund Freud*, London: 1952.

Frontline Club, *Julian Assange in conversation with Slavoj Zizek moderated by Democracy Now 2012*, YouTube, www.youtube.com/watch?v=j1Xm08uTSDQ [19.01.2017].

Fukuyama F., *The End of History and the Last Man*, New York 1999. Ebook.

Gray J., *Liberal Britain has nothing to say*, www.newstatesman.com/politics/uk/2017/04/liberal-britain-has-nothing-say [19.01.2017]

Heidegger M., *Hölderlin's Hymn 'The Ister'*, trans. W. KcNeill and J. Davis Bloomington 1996.

Heidegger M., *Introduction to Metaphysics*, trans. G. Fried and Richard Polt, New Haven: 2000.

Heidegger M., *The Self-Assertion of the German University in Philosophical and Political Writings*, ed. M Stassen, New York & London 2003.

Hobbes T., *Hobbes's Leviathan*, Oxford 1921.

McGrogan M., *Charlie Hebdo: The Poverty of Satire*, www.jacobinmag.com/2017/01/charlie-hebdo-satire-islamophobia-laicite-terrorism-free-speech/ [19.01.2017].

Meade A., *Charlie Hebdo cartoon depicting drowned child Alan Kurdi sparks racism debate*, www.theguardian.com/media/2016/jan/14/charlie-hebdo-cartoon-depicting-drowned-child-alan-kurdi-sparks-racism-debate [19.01.2017].

Mill J.S., *On Liberty*, Adelaide 2016. Ebook

Miller N., *Nigel Farage says Europe adopting Australia's refugee policy could have prevented tragic deaths*, www.smh.com.au/world/nigel-farage-says-australias-refugee-policy-could-have-prevented-tragic-deaths-20150904-gjfpmb.html [19.01.2017].

Nietzsche F., *Twilight of the Idols*, [w:] *Basic Writings of Nietzsche*, ed. W. Kaufmann, New York no year provided for Ebook.

Taylor A., *New Charlie Hebdo cartoon suggests dead 3-year-old refugee Alan Kurdi would have become sexual attacker*, www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/01/13/a-new-charlie-hebdo-cartoon-portrays-dead-3-year-old-refugee-aylan-kurdi-as-a-sexual-attacker-in-germany/?utm_term=.09880adfc91b [19.01.2017].

Tovey J., *Anti-Islam campaigner Geert Wilders video replicates controversial 'No Way' campaign*, www.smh.com.au/federal-politics/political-news/antiislam-campaigner-geert-wilders-video-replicates-controversial-no-way-campaign-20151001-gjzigx.html [19.01.2017].

Von Trier interview with Ib Bondebjerg, *Lars von Trier*, in *The Danish Directors: Dialogues on a Contemporary National Cinema*, trans. Mette Hjort and ed. Mette Hjort and Ib Bondebjerg, Bristol, UK 2001. Kindle edition.

Žižek S., *Against the Double Blackmail: Refugees, Terror and Other Troubles with the Neighbours*, London 2016. Ebook.

Žižek S., *Living in the End Times*, London 2011.

KOMUNIKACJA MARKETINGOWA ŁUKASZA GIBAŁY PODCZAS JEGO KAMPANII W WYBORACH SAMORZĄDOWYCH W 2014 ROKU

Wprowadzenie

Prowadzenie kampanii wyborczej wymaga utworzenia i sformułowania pewnej strategii, która ma wyznaczyć cele oraz środki, jakimi powinno posługiwać się podczas jej prowadzenia. Omawiając wykorzystywanie technik marketingowych przez Łukasza Gibałę – bezpartyjnego wówczas kandydata na prezydenta Krakowa, posła partii Twój Ruch – głównym przedmiotem badań opisanych w niniejszym artykule będzie kwestia wizerunku, która wchodzi w skład szeroko rozumianego marketingu politycznego². Definiując go jako „proces planowania i wdrażania koncepcji, ceny, promocji i dystrybucji określonego produktu, usługi lub idei, które w procesie wymiany rynkowej zaspokoją potrzeby indywidualnych lub instytucjonalnych klientów”³ autor chciałby zwrócić uwagę na aspekt promocji wizerunku i przedstawić konkretne sytuacje zastosowania w praktyce. Owe przykłady definiuje się jako komunikację marketingową, czyli „zespół technik i metod kampanii wyborczej, mających na celu przekazanie publiczności (wyborcom) określonych komunikatów”⁴.

Mówiąc o komunikacji marketingowej Gibały w 2014 r. koniecznym jest ustalenie warunków, w których ona się odbywała. Stwierdzenie obiektywnych przesłanek miejsca i czasu pozwala dobrać odpowiednią skalę interpretacji dla poszczególnych technik marketingowych. Przypadek Krakowa jest klasycznym przykładem rynku lokalnego. Od 2002 r. w wyborach prezydenckich nieustannie wygrywa Jacek Majchrowski, co jest spowodowane brakiem odpowiedniego rywala politycznego, który mógłby pokonać aktualnego prezydenta oraz powiązana z poprzednim argumentem – słabość poszczególnych środowisk politycz-

¹ **Mateusz Ambrożek** – Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Jagielloński.

² A. Stępińska, *Marketingowe strategie wyborcze. Wybory prezydenckie w Polsce (1990-2000)*, Poznań 2004, s. 59-61.

³ M. Kolczyński, J. Sztumski, *Marketing polityczny*, Katowice 2002, s. 85-86.

⁴ M. Mazur, *Marketing polityczny. Studium porównawcze kampanii wyborczych w USA i w Polsce*, Warszawa 2002, s. 107.

nych, niebędących w stanie porozumieć się co do strategii wyborczej⁵. Logicznym zabiegiem Gibały było kreowanie się na potencjalnego zwycięzcę rywalizacji wyborczej. Podpierano tę strategię doświadczeniem politycznym kandydata oraz jego zaangażowaniem na rzecz rozwoju regionu krakowskiego⁶. Kolejnym przykładem, który radykalnie stawiał Gibałę w opozycji do Majchrowskiego było podkreślanie jego aktywności obywatelskiej w Krakowie, czego przejawem stało się szerokie wykorzystywanie mediów społecznościowych oraz organizowanie różnego rodzaju spotkań czy zbiórek⁷.

Komunikacja marketingowa Gibały w wyborach 2014 r.

Gibała rozpoczął swoją kampanię 3 lipca 2014 r. oświadczeniem opublikowanym na portalu Twitter. Poinformował w nim także, że będzie kandydował jako osoba bezpartyjna, co oznaczało wystąpienie z partii Twój Ruch, której był wówczas posłem⁸. Trudno jednak odróżnić u Gibały poszczególne fazy kampanii – oficjalnego jej ogłoszenia, czy prezentacji programu, ponieważ pełnił wówczas funkcję posła i wszelkie kwestie poruszane przez niego w przestrzeni publicznej mogły być przypisane zarówno aktywności parlamentarnej, jak i kampanii wyborczej. Kandydat nie zrezygnował ze swej funkcji, by całkowicie poświęcić się kampanii wyborczej. Może to też mieć wpływ na późniejszy jej wynik, ponieważ nie był w stanie poświęcić się całkowicie autopromocji wizerunku. Ponadto, kwestie najistotniejsze, takie jak program, były u niego poruszane – niestety – fragmentarycznie. Kandydat sukcesywnie prezentował postulaty wyborcze, co miało utrzymywać krakowian w przekonaniu o ogromnych planach polityka co do przyszłego wyglądu miasta. Miało to utrzymywać krakowian w przekonaniu o ogromnych planach polityka dotyczących przyszłego wyglądu miasta⁹.

Od początku swojej kampanii Gibała nawiązywał do potrzeb lokalnej społeczności, przekazując jej komunikaty, przy zastosowaniu odpowiednich tech-

⁵ A. Adamowicz, *Jak będę wiedział, że to moja ostatnia kadencja, to robię, co chcę, czyli wielogłos o ograniczeniu kadencyjności wójta, burmistrza i prezydenta miasta*, „e-Politikon” 2014, nr 11, s. 24-52.

⁶ *Gibała jako poseł*, www.gibala.pl/jako-posel/ [20.12.2016].

⁷ *Gibała pyta mieszkańców, jakich zmian oczekują w Krakowie*, www.gibala.pl/gibala-pyta-mieszkanow-jakich-zmian-oczekuja-w-krakowie/ [18.12.2016].

⁸ Twitty Łukasza Gibały z dnia 03.07.2014, [www.twitter.com/LukaszGibala/status/484751929911017472](https://twitter.com/LukaszGibala/status/484751929911017472) [24.12.2016].

⁹ Posty Łukasza Gibały na portalu Facebook z dnia 6.10.2014 r. i 9.10.2014 r., www.facebook.com/LukaszGibalaOfficial/photos/a.161700567178361.42552.160341610647590/979338888747854/?type=3, www.facebook.com/LukaszGibalaOfficial/photos/a.161700567178361.42552.160341610647590/977076658974077/?type=3 [www.facebook.com](https://www.facebook.com/LukaszGibalaOfficial/photos/a.161700567178361.42552.160341610647590/977076658974077/?type=3) [23.12.2016].

nik komunikacji marketingowej. Zgodnie z typologią Marka Mazura, autor omówi trzy najistotniejsze obszary promocji wizerunku w kampanii wyborczej: marketing bezpośredni, *public relations* oraz reklamę wyborczą. W pierwszym przypadku istotnym jest stosowanie *canvassingu*, czyli odwiedzania przez kandydata domów i nakłaniania mieszkańców do głosowania na niego, a także wysyłania specjalnych listów zachęcających do obywatelskiej aktywności podczas wyborów. Scharakteryzowanie kwestii związanych z *public relations* ograniczono do omówienia wydarzeń organizowanych przez Gibałę, jego wypowiedzi w mediach lokalnych oraz zwoływanych konferencji prasowych. Reklamie politycznej autor poświęci najwięcej miejsca ze względu na mnogość źródeł w postaci spotów¹⁰.

Marketing bezpośredni

W kampanii wyborczej mamy do czynienia z trzema technikami marketingu bezpośredniego: 1) *canvassingiem*, czyli odwiedzaniem wyborców w domach i nakłanianiem ich do głosowania na danego kandydata, 2) wysyłaniem listów, w tym także elektronicznych, do osób mieszkających na danym terenie 3) oraz telemarketingiem. Gibała stosował te techniki w niewielkim stopniu. W swojej kampanii nie używał w ogóle telemarketingu. Przyczyn takiego postępowania może być wiele – duże koszty sporządzania listy telefonów, konieczność znalezienia abonentów tylko z terenu miasta Krakowa, duże nakłady finansowe w przypadku wykonywania połączeń do poszczególnych osób oraz konieczność zorganizowania telemarketerów, którzy wykonywaliby połączenia¹¹.

Co więcej, Gibała nie wysyłał żadnych listów do mieszkańców Krakowa. Jedyną metodą, którą można uznać za próbę nawiązania do podobnych praktyk marketingowych, jest drukowanie broszur wyborczych podobnych do ulotek, które starano się umieszczać w miejscach widocznych lub często odwiedzanych przez ludzi – sklepy, kawiarnie itp. Taki sposób nie uwzględnia jednak podstawowych zalet listów wysyłanych imiennie – osobistego przekazu, przekonania odbiorcy listu o wyjątkowości jego osoby. Można jednak domniemywać, że brak tego segmentu nie spowodował spadku liczby wyborców Gibały lub nie pozwolił na przekonanie niezdecydowanych, ponieważ ta metoda nie jest skuteczna w przypadku przyciągania nowych wyborców. Jej główną funkcją jest stabilizacja elektoratu na aktualnym poziomie, co potwierdzają wcześniejsze badania¹².

¹⁰ M. Mazur, *Marketing...*, dz. cyt., s. 110.

¹¹ Tamże, s. 129-130.

¹² Tamże, s. 128-192.

Podobna sytuacja występuje w przypadku *canvassingu*. Gibała nie prowadził kampanii *door-to-door*. Za najistotniejsze uznawał bezpośrednie spotkania z wyborcami. Bardzo częstą praktyką było organizowanie happeningów na ulicach miasta w ciągu dnia, bez specjalnej informacji umieszczanej w mediach społecznościowych. Podczas takich spotkań rozmawiał z wyborcami o ich oczekiwaniach wobec władz miejskich, ewentualnych propozycjach, jednak przede wszystkim namawiał do głosowania na siebie¹³. Mimo dużej liczby spotkań organizowanych przez Gibałę, trzeba stwierdzić, że nie przyczyniły się one do nawiązania bezpośrednich interakcji. Wydarzenia nie miały charakteru osobistego – nie odbywały się w domu potencjalnego wyborcy, lecz na ulicy. Kandydat nie nawiązywał bezpośredniego kontaktu ze spotykaną osobą, chociażby w postaci wymiany imienia i nazwiska. Były one tylko próbą sondowania nastrojów społecznych co do jego osoby oraz projektów, zatem nie przyczyniały się do wytworzenia warunków realnej dyskusji, ze względu na brak czasu przechodniów na dłuższe analizowanie sytuacji w mieście.

Public relations

Najczęściej stosowanymi technikami w *public relations* są: wydarzenia medialne, konferencje prasowe, przecieki kontrolowane, występy w telewizji oraz krótkie przebiegi medialne¹⁴. W niniejszym artykule autor nie będzie omawiał przecieków oraz krótkich przebiegów medialnych. W tym pierwszym przypadku powstrzyma się od analizy ze względu na niemożność ustalenia źródeł. Z założenia są one tajne i mają uderzać w głównego pretendenta do wygrania wyborów¹⁵. W kwestii krótkich przebiegów medialnych, bardzo trudnym do zbadania jest znalezienie źródeł krótkich migawek prasowych, znalezienie programów je emitujących, zmierzenie częstotliwości, długości oraz materii, jaka jest poruszana przez kandydata. Można domniemywać, że podstawowym źródłem tego typu materiałów jest lokalna telewizja, w tym konkretnym przypadku – TVP Kraków oraz Radio Kraków.

Działalność Łukasza Gibały podczas wyborów samorządowych w 2014 r. autor podzielił na dwie główne kategorie – obecności w mediach, gdzie umieszczono występy w telewizji, wypowiedzi dla mediów i konferencje prasowe oraz inne materiały.

¹³ Takie spotkania były przez Łukasza Gibałę dokumentowane na portalach społecznościowych oraz stronie internetowej. Zob. www.gibala.pl/gibala-pyta-mieszkancow-jakich-zmian-oczekuja-w-krakowie/; <https://twitter.com/LukaszGibala/status/509673119075016704>, [18.12.2016].

¹⁴ Tamże, s. 110.

¹⁵ Por. N. Maliszewski, *Jak zaprogramować wyborcę?*, Kraków 2008, s. 13-20.

W tym pierwszym przypadku wartym zauważenia jest fakt częstej obecności kandydata w mediach lokalnych. Najczęściej Gibała zapraszany był na rozmowy do Radia Kraków (co tydzień) oraz udzielał wywiadów do Gazety Krakowskiej (średnio co dwa tygodnie)¹⁶. Jeżeli spojrzymy na liczbę wystąpień w odehraniu od innych wydarzeń, można przyznać, że jest ona niewielka, lecz do tego trzeba doliczyć także konferencje prasowe oraz dużą częstotliwość prezentowania spotów wyborczych oraz pokaźną kampanię ulotkowo-plakatową. Te zagadnienia autor omówi w dalszej części artykułu.

Podczas swojej obecności w mediach, Gibała najczęściej poruszał kwestie doraźne – podkreślał swoją aktywność w postaci interpelacji, spotkań z przedstawicielami władz samorządowych¹⁷, czy też uczestnictwa w akcjach obywatelskich¹⁸. Jest to zatem typowa dla polityków chęć pokazania aktywnego działania na rzecz społeczeństwa obywatelskiego w postaci wywierania wpływu na decydentów czy też wspierania inicjatyw organizowanych przez inne stowarzyszenia. Ma to służyć potwierdzeniu społecznego przekonania o prezydencie jako inicjatorze zmian w przestrzeni miejskiej¹⁹. Kolejną kwestią, poruszaną podczas obecności w mediach, są sprawy związane z funkcjonowaniem oraz administrowaniem własną kampanią oraz komitetem wyborczym. W ten sposób relacjonowano m.in. zbieranie podpisów pod wnioskiem o utworzenie komitetu²⁰ czy też przedstawiano relację z konwencji wyborczej²¹. Najrzadziej poruszano kwestie programowe oraz reakcje na decyzje władz samorządowych, a które powiązane są z pewnymi postulatami kandydata²². Takie zachowanie jest naturalne, ponieważ obecność w mediach ma służyć przede wszystkim promowaniu kandydata. Prezentowanie programu jest jednym z głównych atry-

¹⁶ Wiadomości z portalu Facebook oraz Twitter: www.facebook.com/LukaszGibalaOfficial/, www.twitter.com/LukaszGibala/ [18.12.2016].

¹⁷ Twitt Łukasza Gibały na portalu Twitter z dnia 21.07.2014 r., www.twitter.com/LukaszGibala/status/491203342484639744, [18.12.2016].

¹⁸ Twitt Łukasza Gibały na portalu Twitter z dnia 8.11.2014 r., www.twitter.com/LukaszGibala/status/531132166621921280, [18.12.2016].

¹⁹ Co ciekawe, społeczne przekonania co do działań wójta, burmistrza czy prezydenta miasta znajdują także odzwierciedlenie w ustanowionym prawie wyborczym. Por. ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy (Dz. U. z 2011 r. Nr 21, poz. 112 z późn. zm).

²⁰ Twitt Łukasza Gibały na portalu Twitter z dnia 4.09.2014 r., www.twitter.com/LukaszGibala/status/507535594202071041, [19.12.2016].

²¹ Twitt Łukasza Gibały na portalu Twitter z dnia 26.10.2014 r., www.twitter.com/LukaszGibala/status/526349165576847362, [19.12.2016].

²² Są to najrzadziej pojawiające się informacje, ale są dobrze odnotowane, zob. www.twitter.com/RadioKrakow/status/484969549180452864, [19.12.2016].

butów reklamy politycznej, gdzie Gibała czynił to m.in. za pomocą spotów oraz ulotek.

Część postulatów programowych była prezentowana przez kandydata na konferencjach prasowych. Był to główny przedmiot ich zwoływania. Podczas tych inicjatyw przedstawiał program, który dzielił na odrębne tematy²³. W ich trakcie Gibała podnosił apele do władz centralnych o szybszą realizację projektów infrastrukturalnych, które były sztandarowymi projektami partii wówczas rządzącej – Platformy Obywatelskiej – w kampanii w 2011 r.²⁴. Taki cel zwoływania konferencji może dziwić, ponieważ najczęściej politycy organizują je celem ustosunkowania się do pewnych kwestii, nie poruszając innych postulatów. Gibała podczas konferencji odnosił się do kwestii politycznych sensu stricto, m.in. prosząc prezydenta Majchrowskiego o urlop na czas prowadzenia przez niego kampanii wyborczej²⁵, co dla kandydata było oczywistym ze względu na warunki jej prowadzenia.

Reklama polityczna

Reklamę polityczną można podzielić na kilka segmentów: spoty wyborcze, ulotki, plakaty oraz billboardy²⁶. Jest to najlepiej rozwinięty segment komunikacji marketingowej Łukasza Gibały. Był on bowiem najczęściej powielany ze wszystkich innych – spoty były często emitowane, zaś ulotki rozdawano do ostatniego dnia kampanii. Co więcej, ten segment jest najlepiej udokumentowany, co pozwala analizować poszczególne posunięcia Gibały podczas kampanii wyborczej.

Najbardziej charakterystycznym sposobem reklamy politycznej Gibały było pięć spotów: „Małe, fajne rzeczy”²⁷ (o drobnych udogodnieniach dla mieszkańców Krakowa – ławki, plaże nad Wisłą), „30 tys. nowych miejsc pracy”²⁸ (o zwiększeniu zatrudnienia w Krakowie), „Walka ze smogiem”²⁹ (o zainicjo-

²³ Twitt Łukasza Gibały na portalu Twitter z dnia 29.10.2014 r., www.twitter.com/LukaszGibala/status/527500353710075904, [19.12.2016].

²⁴ Twitt Łukasza Gibały na portalu Twitter z dnia 30.07.2014 r., www.twitter.com/LukaszGibala/status/494439771092320257, [19.12.2016].

²⁵ Twitt Łukasza Gibały na portalu Twitter z dnia 26.08.2014 r., www.twitter.com/LukaszGibala/status/504221314044157952, [20.12.2016].

²⁶ M. Mazur, *Marketing...*, dz. cyt., s. 110.

²⁷ Spot wyborczy Łukasza Gibały na portalu Youtube, www.youtube.com/watch?v=7DdImftIdKk, [21.12.2016].

²⁸ Spot wyborczy Łukasza Gibały na portalu Youtube, www.youtube.com/watch?v=ZHCJ5y4RNuE, [21.12.2016].

²⁹ Spot wyborczy Łukasza Gibały na portalu Youtube, www.youtube.com/watch?v=eqihlISA2Q4, [21.12.2016].

waniu zmian mających zlikwidować problem smogu), „Bezpłatna komunikacja miejska”³⁰ (o zmianie sposobu zarządzania transportem publicznym) oraz „Walczymy o infrastrukturę rowerową”³¹ (o zwiększeniu liczby ścieżek rowerowych). Ze względu na istotność materiałów audiowizualnych dla kształtowania trendów politycznych podczas kampanii oraz istotność w przypadku źródeł informacji, autor pozwoli sobie na analizę tychże spotów przy pomocy instrumentarium badawczego stworzonego przez dra Jakuba Żurawskiego³². Autor przeanalizuje treść reklamy, jej ilustrację, rodzaj argumentacji, kategoryzację reklamy oraz rodzaj formatu³³.

Odnosząc się do treści reklamy, należy podkreślić jej niejednoznaczność. Z jednej strony spoty wyborcze Gibały sprawiały wrażenie reklamy ogólnej ze względu na wymienienie chociażby konkretnego postulatu wyborczego. Oprócz podania samego pomysłu Gibała omawiał także motywacje kierujące nim, co do chęci realizacji danej inicjatywy. W związku z tym, spoty Gibały zawierały także wyznaczniki reklamy konkretnej ze względu na podanie sposobów realizacji danej propozycji.

Spoty te posiadały treść rozbudowaną, ponieważ każdy z nich omawiał tylko jeden postulat. Warto podkreślić, że Gibała nie stworzył spotów dla wszystkich swoich obietnic³⁴. Reklama dotyczy jedynie tych pomysłów, które zdaniem samego kandydata, są najpilniejsze do realizacji w środowisku lokalnym. Dotyczą one tych problemów, które najbardziej doskwierają mieszkańcom Krakowa – smog, bezrobocie, kłopoty z komunikacją miejską itp. Głównymi hasłami sloganowymi były: „krakowianie na to zasługują”, czy też „Gibała policzył”. Mają one służyć nie tylko zapamiętaniu propozycji kandydata przez wyborcę, lecz także, poprzez efekt ich ciągłego powtarzania, zmuszają go do oddania konkretnego głosu podczas wyborów. Gibała w tychże reklamach wykazuje

³⁰ Spot wyborczy Łukasza Gibały na portalu Youtube, www.youtube.com/watch?v=ql_M-EFFDSQ, [21.12.2016].

³¹ Spot wyborczy Łukasza Gibały na portalu Youtube, www.youtube.com/watch?v=cubozBzel84, [21.12.2016]

³² Zob. J. Żurawski, *Internet jako współczesny środek elektronicznej komunikacji wyborczej i jego zastosowanie w polskich kampaniach parlamentarnych*, Kraków 2010, s. 124-125.

³³ Analizy tychże reklam autor dokona w oparciu o publikacje: M. Mazur, *Marketing polityczny. Studium porównawcze kampanii wyborczych w USA i w Polsce*, Warszawa 2002, s. 107-141 oraz M. Koleczyński, J. Sztumski, *Marketing polityczny*, Katowice 2002, s. 85-122.

³⁴ P. Rąpalski, *Wybory w Krakowie. Gibała i jego 400 obietnic*, www.gazetakrakowska.pl/artykul/3631346,wybory-w-krakowie-gibala-i-jego-400-obietnic,id,t.html, [24.12.2016].

bierną rolę – tylko siedzi przy stole, przesuwając na nim pewne elementy, wypowiada jedynie od czasu do czasu hasła. Stałym elementem spotów jest ta sama fotografia, której zadaniem jest uwiarygodnienie wizerunku.

Co do kategoryzacji reklamy, należy zauważyć, że te spoty były najczęściej rozpowszechniane w Internecie oraz telewizji regionalnej. Jest to reklama pozytywna, ponieważ postuluje wprowadzenie jakiegoś elementu programu, a podczas trwania spotu kandydat nie atakuje przeciwników *ad personam*. Spot jest merytoryczno-emocjonalny ze względu na opisanie postulatów i jednocześnie stwierdzenie, że krakowianie zasługują na lepsze warunki bytowe. Reklama jest audiowizualna, ponieważ składa się z dwóch komponentów: obrazu oraz dźwięku. Obraz służy wykreowaniu odpowiedniego wizerunku kandydata, natomiast dźwięk ma spotęgować to wrażenie. O ile to, co Gibała mówi, ma wpływ na racjonalność przekazu, o tyle przedstawienie postaci i jej otoczenia ma dodać mu powagi oraz pokazać, że jest w stanie zarządzać tak skomplikowaną materią jak miasto.

Analizując ilustrację spotów Gibały, należy zwrócić uwagę na element audiowizualny, który jest kluczowy, ponieważ dodaje im profesjonalnego charakteru. Widać, że zarówno element wizualny jak i audytywny zostały ze sobą bardzo dobrze połączone oraz zharmonizowane. Uwydatniały one to, co najważniejsze w spotach. Pokazywały kandydata jako menedżera oraz stopniowały napięcie i w odpowiedni sposób rozładowywały je. Można stwierdzić, że tego typu działania oraz sposób przedstawienia spotów czynił je bardziej profesjonalnymi, zaś sposób prezentacji i zachowania kandydata miał potwierdzać wrażenia wyborcy, że Gibała to odpowiedni człowiek na stanowisko prezydenta Krakowa.

Większość reklam ma stałą konwencję – wszystko rozgrywa się przy stole, na którym są rozrysowane plany realizacji poszczególnych pomysłów. Ten motyw utrzymuje się przez cały spot, natomiast pod koniec sceneria zmienia się – pojawia się plakat polityka wraz z hasłem. W spotach Gibały jest zawartych dużo elementów z reklamy komercyjnej. Można to stwierdzić przy głębszej analizie materiałów. Są tu wykorzystane głównie techniki manipulacyjne używane przy produkcji reklam telewizyjnych, np. stworzenie chęci nabycia danego produktu, co można utożsamić z wytworzeniem przekonania o profesjonalnym zarządzaniu miastem w tej materii. Innymi słowy, poprzez stworzenie wrażenia pełnych kompetencji kandydata na prezydenta miasta, może on być uznany przez potencjalnych niezdecydowanych wyborców za godnego ich głosu.

Odnosząc się do rodzaju argumentacji zawartej w materiale, można stwierdzić, że jest to spot racjonalny, ponieważ dotyczy głównie materii, jaka jest

jednym z punktów kampanii oraz szczegółowo opisuje dany postulat. Niemniej jednak warto zauważyć, że samo pojawienie się danego argumentu politycznego jest czysto racjonalne – Gibała podczas analizy zagadnienia w spocie chce wytworzyć w odbiorcy materiału przekonanie o niesprawiedliwym traktowaniu mieszkańców Krakowa. Służą temu m.in. stwierdzenia o tym, że mieszkańcy Krakowa „nie powinni płacić za bilet podwójnie”.

Trudno zakwalifikować ten spot do jednej kategorii formatu. Według typologii Marka Mazura, można zaliczyć go zarówno do „gadających głów”, jak i do inforeklamy³⁵. W przypadku „gadających głów” możemy zauważyć pozycję kandydata – siedzi wyprostowany, patrzy w kamerę, choć nic nie mówi, manipuluje przy dotykowym stole, na którym widzimy sieć tramwajową Krakowa lub wygląd miasta osnutego smogiem, co sprawia wrażenie, że czymś administruje lub stara się rozwikłać dany problem. Reklama posiada także wyznaczniki inforeklamy, ponieważ na końcu spotu jest krótkie nadmienienie o dokonywanych obliczeniach, ekonomicznych twierdzeniach o „podwójnych podatkach” oraz sam Gibała próbuje tłumaczyć ten problem. „Gadające głowy” i inforeklama często idą ze sobą w parze, ponieważ wzajemnie uzupełniają się³⁶. W tej kombinacji politycy próbują najczęściej prezentować zagadnienia programowe, ponieważ kreują się na odpowiedzialnych, nadając w ten sposób swoim postulatom wyborczym poważny kontekst.

W spotach brakuje reklamy negatywnej. Może to dziwić, ponieważ cała strategia kampanii opierała się na krytykowaniu poszczególnych kroków prezydenta Majchrowskiego. Gibała uznał, że spoty są jednym z elementów strategii, w którym konieczne jest przedstawienie programu, ponieważ wyborcy głównie dzięki nim dowiadują się o planach kandydatów. Pozostałe elementy kampanii – wydarzenia medialne, konferencje prasowe – zostały podporządkowane personalnej krytyce prezydenta oraz pomysłów innych kandydatów³⁷.

Bardzo często próbuje przedstawiać się efektywność poszczególnych reklam porównując je do koncepcji USP (*Unique Selling Proposition*) Thomasa Reevesa Jr³⁸. Dotyczyła ona skupienia się na najważniejszych elementach programu politycznego. Reklama trwa ok. 30 sekund, w związku z czym jest zgodna z wymaganiami czasowymi Reevesa. Zostały zawarte także podstawowe wyznaczniki skuteczności, czyli poprawne określenie adresatów (mieszkańcy Krakowa), zdefiniowanie celu (reforma poszczególnych elementów, którymi

³⁵ M. Mazur, *Marketing...*, dz. cyt., s. 122.

³⁶ Tamże, s. 122.

³⁷ Twitt Łukasza Gibały na portalu Twitter z dnia 26.10.2014 r., www.twitter.com/LukaszGibala/status/526349165576847362, [22.12.2016].

³⁸ M. Kolczyński, J. Sztumski, *Marketing...*, dz. cyt., s. 94-95.

zarządza administracja miejska), wybór nośnika reklamy (media internetowe, telewizja), obrano centralną strategię komunikacji w postaci racjonalnej argumentacji, a ponadto zawarto model AIDA dzięki zastosowaniu modelu poprzez przyciągnięcie uwagi, wywołanie zainteresowania, kreowanie potrzeby i mobilizacji do głosowania³⁹. W spotach jest zawarta strategia nastawiona na przekonanie wyborcy do oddania głosu na danego kandydata.

Z konwencji opisaney powyżej przez autora wyłamuje się jeden spot – „Walczymy o infrastrukturę rowerową”⁴⁰. Dana reklama nie spełnia trzech komponentów obecnych w wyżej wymienionych reklamach – konwencji, formatu oraz USP. Co do pierwszego komponentu, należy zwrócić uwagę, że mamy do czynienia ze zmianą ilustracji w spocie. Raz obserwujemy sytuację, w której pewna osoba referuje osiągnięcia kandydata w organizowaniu imprez rowerowych, natomiast w innym momencie obserwujemy przejazdy rowerzystów przez Rynek Główny w Krakowie.

Kolejną kwestią jest format. W tym przypadku możemy mówić o przemieszaniu kilku z nich. Pierwszym z nich jest reklama świętości. Przykładem, którym można poprzeć ową kategoryzację, jest przedstawienie sylwetki kandydata na prezydenta przez osobę będącą na czele stowarzyszenia rowerowego w Krakowie wraz z wymienieniem jego osiągnięć w zakresie wspierania tej formy komunikacji. W ten sposób próbuje się wytworzyć u potencjalnego odbiorcy interesującego się tym tematem przekonanie o możliwości rozwiązania problemu, który może być dla niego bardzo istotny. Mamy tu też do czynienia z inforeklamą dzięki tłumaczeniu problemów użytkowników rowerów w Krakowie na zasadzie porównania z innymi aglomeracjami. Gibała wymienia tu m.in. problem małej liczby ścieżek rowerowych w porównaniu do Łodzi.

Odnosząc się do modelu USP Reevesa, spot ten nie spełnia jednego, kluczowego wymogu – jest dłuższy niż 30 sekund. W związku z tym istnieje prawdopodobieństwo znużenia widza zbyt rozległym materiałem audiowizualnym, tym bardziej, że przez większość materiału mamy pokazanych rowerzystów przemieszczających się przez Rynek Główny, bez podawania konkretnych informacji co do realizacji ewentualnej wizji kandydata. Wszystkie inne czynniki modelu USP poza tym zostały spełnione.

Kolejnym segmentem reklamy politycznej, który autor chciałby omówić, są ulotki i plakaty. O rozmachu, z jakim Gibała przygotowywał swoją kampanię plakatowo-ulotkową może świadczyć fakt, że wydał on na ten cel ponad 515 tys. złotych, co oznacza, że utrzymał się blisko granicy przekroczenia możli-

³⁹ W. Budzyński, *Reklama techniki skutecznej perswazji*, Warszawa 1999, s. 39.

⁴⁰ Film z portalu Youtube, www.youtube.com/watch?v=cubozBzel84, [21.12.2016].

wych wydatków na kampanię. Na plakaty i ulotki z tej kwoty wydano ponad 108 tys., co oznacza, że na ten segment przeznaczono 20% całego budżetu. Do tej kwoty należy jeszcze dodać koszt wykupu miejsc pod plakaty wyborcze⁴¹. Autor nie dysponuje całością materiałów kampanijnych kandydata na prezydenta. W źródłach internetowych zachowały się jedynie dwa zdjęcia – jednego z layoutów⁴² ulotek wyborczych oraz billboardu wykorzystywanego w trakcie kampanii⁴³.

Rysunek 1. Ulotka Łukasza Gibały

Źródło:

www.facebook.com/LukaszGibalaOfficial/photos/a.968083213206755.1073741846.160341610647590/968083439873399/?type=3&theater [20.12.2016].

Ulotki Gibały miały dosyć prostą szatę graficzną. Składały się głównie z wizerunku kandydata wraz z nazwiskiem oraz z głównego hasła kampanii wyborczej, które jednocześnie stanowiło nazwę jego komitetu wyborczego – „Kraków. Miasto dla ludzi”. Cała ulotka utrzymana jest w stonowanym, niebieskim kolorze, który w dolnej części ulotki przechodzi w granatowy. W podobnej

⁴¹ P. Rąpański, *Kraków. Kandydaci na prezydenta wydali setki tysięcy złotych*, www.zdunskawola.naszemiasto.pl/artukul/krakow-kandydaci-na-prezydenta-wydali-setki-tysiecy-zlotych,3340771,artgal,t,id,tm.html, [24.12.2016].

⁴² Layout – szablon, wzorec, stały układ kompozycyjny danej publikacji.

⁴³ Posty Łukasza Gibały na portalu Facebook z dnia 22.09.2014 oraz 9.11.2014: www.facebook.com/LukaszGibalaOfficial/photos/a.968083213206755.1073741846.160341610647590/968083439873399/?type=3&theater, www.facebook.com/LukaszGibalaOfficial/photos/a.161700567178361.42552.160341610647590/999144316767311/?type=3&theater, www.facebook.com, [23.12.2016].

konwencji były przygotowywane billboardy oraz plakaty. Poniżej autor zamieścił zdjęcie jednej z reklam. Autor nie dysponuje zdjęciami plakatów wyborczych.

Rysunek 2. Billboard Łukasza Gibały

Źródło:

www.facebook.com/LukaszGibalaOfficial/photos/a.161700567178361.42552.160341610647590/999144316767311/?type=3&theater [20.12.2016].

Gibała przygotowywał swoje materiały wyborcze głównie z myślą o tym, by umieścić na nich stosunkowo dużo informacji, które były zawarte na odwrocie ulotki. Ponadto, był to dobrze rozwinięty środek reklamy politycznej ze względu na stosunkowo niski koszt produkcji jednej ulotki oraz prostą formę. Billboardy zaś były głównie wykorzystywane ze względu na doskonałą widoczność z wielu miejsc w Krakowie⁴⁴. Ponadto, tę formułę cechuje duża skuteczność oraz szerokie wykorzystanie w kampanii wyborczej. Plakaty zaś skupiały się głównie na przedstawianiu wizerunku kandydata⁴⁵.

Podsumowanie

Kampania wyborcza Łukasza Gibały była najlepsza ze wszystkich kandydatów, o czym świadczy liczba wydatków na kampanię, porównywalna tylko z wydatkami prezydenta Jacka Majchrowskiego⁴⁶. Taki wydatek nie przełożył się jed-

⁴⁴ Łukasz Gibała był kandydatem, który wykupił najwięcej miejsc pod billboardy i plakaty ze wszystkich startujących.

⁴⁵ M. Mazur, *Marketing...*, dz. cyt., s. 112-113.

⁴⁶ Jacek Majchrowski wydał tylko o 1 tys. złotych mniej niż Gibała. Por. P. Rąpalski, *Kandydaci na prezydenta wydali setki tysięcy złotych*, www.zdunskawola.naszemiasto.pl/artykul/krakow-kandydaci-na-prezydenta-wydali-setki-tysiecy-zlotych,3340771,artgal,t,id,tm.html [24.12.2016].

nak na wynik Gibały – zajął on 3 miejsce zdobywając zaledwie 27 tys. głosów, czyli 11,16% wszystkich głosów⁴⁷. Wynika z tego, że wysokie nakłady finansowe oraz sprawnie prowadzona kampania nie daje rezultatu wyborczego, ponieważ Gibała nie wszedł nawet do II tury wyborów. Oprócz tego kandydat powinien być utożsamiany z pewną liczącą się siłą polityczną lub mieć na tyle rozpoznawalne nazwisko, by gwarantowało ono wyrobienie silnej marki na rynku politycznym, związanej tylko z nim.

Niemniej jednak, można pokusić się o wniosek, że sprawnie prowadzona kampania może przyczynić się do podwyższenia wyniku wyborczego. Nie może ona jednak stanowić podstawy do osiągnięcia pożądanego rezultatu. Może być ona jedynie dopełnieniem, ponieważ pokazuje, że dana marka kandydata wyborczego jest uzupełniana jego zaangażowaniem w walce o dany urząd.

LUKE GIBALA'S MARKETING COMMUNICATION DURING HIS CAMPAIGN IN THE LOCAL ELECTIONS IN 2014

Streszczenie

Łukasz Gibała podczas swojej kampanii na prezydenta Krakowa w 2014 r. używał wielu technik perswazji, w tym komunikacji marketingowej. Autor scharakteryzował jego aktywność na trzech polach: marketingu bezpośredniego, *public relations* oraz reklamy wyborczej. W pierwszej kolejności omówiono wykorzystanie w kampanii marketingu bezpośredniego, zwłaszcza w kontekście *canvassingu*. Koncentrując się na *public relations*, przeanalizowano wydarzenia, podczas których Gibała omawiał swój program wyborczy, wypowiedziach w mediach lokalnych oraz konferencjach prasowych. W oddzielnej części, ze względu na mnogość źródeł oraz najlepsze udokumentowanie, scharakteryzowano reklamę polityczną.

Abstract

Luke Gibala during his campaign for mayor of the city of Krakow in 2014 used many techniques of persuasion, including marketing communications. Author replace its activity in three areas: direct marketing, public relations and advertising election. The first will focus on its direct marketing, especially in the context of the canvassing. Focusing on public relations, will focus on organizing events, during which Gibala discuss their program statements in the local media and press conferences. In a separate section will discuss its political ad because of the multiplicity of sources and the best documented.

⁴⁷ www.samorzad2014.pkw.gov.pl/360_Wybory_Burmistrza_-_I_tura/0/1261 [28.12.2016].

Słowa kluczowe**Key words**

marketing polityczny, komunikacja marketingowa, reklama polityczna, Łukasz Gibała, wybory samorządowe w 2014 r.

political marketing, marketing communication, political advertising, Luke Gibała, 2014 local elections

Bibliografia

Adamowicz A., *„Jak będę wiedział, że to moja ostatnia kadencja, to robię, co chcę”, czyli wielogłos o ograniczeniu kadencyjności wójta, burmistrza i prezydenta miasta „e-Politikon”* 2014, nr 11, Warszawa 2014.

Budzyński W., *Reklama techniki skutecznej perswazji*, Warszawa 1999.

Fanpage Łukasza Gibały na portalu Facebook: www.facebook.com/LukaszGibalaOfficial/

Kolczyński M., Sztumski J., *Marketing polityczny*, Katowice 2002.

Konto Łukasza Gibały na portalu Twitter: twitter.com/LukaszGibala
Maliszewski N., *Jak zaprogramować wyborcę?*, Warszawa 2008.

Mazur M., *Marketing polityczny. Studium porównawcze kampanii wyborczych w USA i w Polsce*, Warszawa 2002.

Rapalski P., *Kraków. Kandydaci na prezydenta wydali setki tysięcy złotych*, www.zdunskawola.naszemiasto.pl/artykul/krakow-kandydaci-na-prezydenta-wydali-setki-tysiecy-zlotych,3340771,artgal,t,id,tm.html

Rapalski P., *Wybory w Krakowie. Gibała i jego 400 obietnic* [dostęp: 29.11.2016] www.gazetakrakowska.pl/artykul/3631346,wybory-w-krakowie-gibala-i-jego-400-obietnic,id,t.html [24.12.2016]

Spot wyborczy Łukasza Gibały – 30 tys. nowych miejsc pracy – www.youtube.com/watch?v=ZHCJ5y4RNuE [21.12.2016]

Spot wyborczy Łukasza Gibały, *Bezpłatna komunikacja miejska* – www.youtube.com/watch?v=ql_M-EFFDSQ [21.12.2016].

Spot wyborczy Łukasza Gibały – *Małe, fajne rzeczy* – www.youtube.com/watch?v=7DdImftIdKk [21.12.2016]

Spot wyborczy Łukasza Gibały – *Walczymy o infrastrukturę rowerową* – www.youtube.com/watch?v=cubozBzel84 [21.12.2016]

Spot wyborczy Łukasza Gibały – *Walka ze smogiem* – <https://www.youtube.com/watch?v=eqihlISA2Q4> [21.12.2016]

Stępińska A., *Marketingowe strategie wyborcze. Wybory prezydenckie w Polsce (1990-2000)*, Poznań 2004.

Strona internetowa Łukasza Gibały: www.gibala.pl/

Strona Państwowej Komisji Wyborczej – www.pkw.gov.pl

Trzeciak S., *Marketing polityczny w Internecie*, Warszawa 2010.

Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy (Dz. U. Nr 21, poz. 112).

Żurawski J., *Internet jak o współczesny środek elektronicznej komunikacji wyborczej i jego zastosowanie w polskich kampaniach parlamentarnych*, Kraków 2010.

IDEOLOGIA RELIGIJNYCH SYJONISTÓW. WYBRANE ZAGADNIENIA ZWIĄZANE Z DZIAŁALNOŚCIĄ PARTII MIZRACHI W WOJEWÓDZTWIE KIELECKIM W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Wprowadzenie

W artykule zostaną zaprezentowane elementy ideologii partii Mizrachi, a także zagadnienia związane z działalnością religijnych syjonistów w województwie kieleckim w międzywojennej Polsce. Partia ta była istotnym elementem na żydowskiej mapie politycznej i była stronnictwem związanym z centroprawicą syjonistyczną. Zostaną przedstawione także główne kierunki działań tej organizacji oraz jej przybudówek. Nakreślone zostaną okoliczności rozłamu wśród mizrachistów, który miał miejsce w połowie lat 30. XX w. Głównym źródłem pracy są materiały znajdujące się w Archiwum Państwowym w Kielcach. Dodatkowo ważnym elementem artykułu są informacje pochodzące ze źródeł drukowanych, zeszytów „Encyklopedii Palestyńskiej”, a także prac autorstwa Krzysztofa Urbańskiego.

Początki syjonizmu i partii Mizrachi

Osobą, która przyczyniła się do powstania i rozwoju syjonizmu był urodzony w Budapeszcie dziennikarz Teodor Herzl (1860-1904). Zainteresował się on syjonizmem widząc narastającą niechęć wobec Żydów. Duży wpływ na niego miała sprawa Alfreda Dreyfusa², oficera francuskiej armii pochodzenia żydowskiego, oskarżonego o szpiegostwo na rzecz II Rzeszy, który po długim procesie został uniewinniony. W 1896 r. Herzl wydał książkę „Państwo Żydowskie. Próba nowoczesnego rozwiązania kwestii żydowskiej”, która stała się podstawą ideologiczną syjonizmu. Uważał, że kwestia żydowska nie jest problemem reli-

¹ mgr Dominik Flisiak – Instytut Historii, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach.

² O.A. Thon, *Teodor Herzl*, Warszawa 1917, s. 8. O tej aferze patrz więcej: N. Halasz, *Captain Dreyfus: the story of a mass hysteria*, Nowy York 1955 oraz D.L. Lewis, *Prisoners of honor: the Dreyfus affair*, Nowy York 1973.

gijnym czy społecznym, lecz narodowym. W jego opinii równouprawnienie Żydów w krajach diaspory było mało warte, ponieważ antysemityzm był nadal silny³. Planował emigrację wyznawców judaizmu z Europy do Palestyny. Przedsięwzięcie miało być zrealizowane przez Zrzeszenie Żydów oraz Towarzystwo Żydowskie. Miało być wspierane finansowo m.in. przez duży bank udziałowy oraz przez narodową subskrypcję⁴. Religijni Żydzi wypełniający prawdy wiary zawarte w Starym Testamencie i Talmudzie byli podzieleni, w kwestii oceny syjonizmu. Część z nich skupiona w Aguda Isroel (Związek Izraela) była przeciwna idei powrotu Żydów do Palestyna. Uważali, że państwo żydowskie nie może powstać przed końcem świata⁵.

Ci, którzy twierdzili, że można połączyć idee ortodoksy religijnej z syjonizmem, utworzyli w pierwszej połowie 1902 r.⁶, w Wilnie partię o nazwie Mizrachi. Słowo „mizrachi” oznacza „wschód”. Jest to skrót od „Merkaz Ruchani”, czyli „Centrum Duchowe”⁷. Partia ta działała w ramach powstałej w 1897 r. Światowej Organizacji Syjonistycznej, skupiającej wszystkie partie zmierzające do odbudowy państwa żydowskiego w Palestynie⁸. W 1904 r. w Bratysławie odbył się I Światowy Kongres Mizrachi. Powołano wówczas Światową Organizację Mizrachi⁹. Hasłem tej partii było: „Torah we Awodat” (Religia, Nauka, Praca)¹⁰.

Działalność religijnych syjonistów na ziemiach polskich. Ideologiczne założenia partii Mizrachi

Na początku XX w. idee religijnego syjonizmu dotarły do należącego do Rosji carskiej ziem Królestwa Polskiego. Członkowie Mizrachi działający

³ J. Zineman, *Historia syjonizmu. Od czasów najdawniejszych do chwili obecnej*, Warszawa 1946, s. 103.

⁴ Tamże, s. 107.

⁵ S. Hirszhorn, J. Huzarski, *Co to jest syjonizm. Bezstronny przegląd ruchu syjonistycznego*, Warszawa 1903, s. 27.

⁶ J. A. Bem, *Przewodnik po Palestynie. Ilustrowany z mapą kraju*, Lwów 1934, s. 123.

⁷ Pomocnik Historyczny „Polityka”, *Historia Żydów Polskich*, Warszawa 2013, s. 69.

⁸ Wyjątek stanowili radykalni prawicowcy związani z Włodzimierzem Żabotyńskim, tzw. syjoniści-rewizjoniści. W pierwszych latach po 1918 r. działali w ramach ŚOS (Światowej Organizacji Syjonistycznej). Następnie w latach 1935-1946 funkcjonowali w Nowej Organizacji Syjonistycznej, po czym powrócili do macierzystej organizacji.

⁹ Z. Borzumińska, R. Żebrowski, *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, Warszawa 2003, tom II, s. 169.

¹⁰ A. Namysło, *Instrukcja MBP dla rozpracowania partii i organizacji działających w społeczeństwie żydowskim z 1946 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2 (6), s. 342.

w odrodzonej Polsce w maju 1919 r. w Warszawie zorganizowali konferencję¹¹. Podkreślili wtedy ideologiczną odrębność od innych ruchów zmierzających do odnowienia państwa żydowskiego w Palestynie. Idea mizrachistów w Polsce nie tylko opierała się na chęci odbudowy państwa żydowskiego z poszanowaniem praw judaizmu, ale także, na potrzebie nadania temu narodowi autonomii narodowo-kulturalnej¹². Ta ostatnia kwestia dotyczyła starozakonnych, chcących przebywać w krajach rozproszenia. Wartym podkreślenia jest fakt, że członkowie Mizrachi krytykowali komunizm. W 1920 r. zachęcali swoich sympatyków do finansowego wsparcia wysiłku państwa polskiego walczącego z Rosją bolszewicką¹³. W międzywojennej Polsce przedstawiciele Mizrachi w tym m.in. Szymon Federbusch i dr Bernard Hausner zasiadali w polskim sejmie¹⁴. Partia ta współpracowała z Blokiem Mniejszości Narodowych¹⁵. Był to powstały w drugiej połowie 1922 r. sojusz wyborczy zawarty pomiędzy niektórymi partiami żydowskimi, ukraińskimi oraz niemieckimi¹⁶. Przymierze to miało na celu bronienie praw mniejszości narodowych w Polsce i przez pewien czas posiadało reprezentację w sejmie.

W 1927 r. Mizrachi za zgodą władz Polski utworzyła własną organizację szkolną o nazwie „Jawne”¹⁷. Dzieliła się ona na, przedszkola (freblówki), szkoły powszechne męskie i żeńskie, kursy nauk judaistycznych z podziałem na płeć, przeznaczone dla uczęszczających do państwowych szkół publicznych oraz gimnazja. Uczniowie „Jawne” uczyli się podstaw judaizmu, historii Żydów, języka hebrajskiego oraz przedmiotów, które były w państwowych szkołach powszechnych¹⁸.

¹¹ N. Aleksium, *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944-1950)*, Warszawa 2002, s. 29.

¹² Idea ta zakładała m.in.: pełne równouprawnienie ludności żydowskiej, możliwość korzystania przez nich w miejscach użyteczności publicznej z języka hebrajskiego i jidysz oraz prawo do odpoczynku w sobotę (zamiast niedzieli). Patrz: Jolanta Żyndul, *Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowo-wschodniej w XX wieku*, Warszawa 2000.

¹³ *Inwazja Bolszewicka a Żydzi. Zbiór dokumentów*. Zeszyt I, Warszawa 1921, s. 112-113.

¹⁴ L. Halpern, *Polityka żydowska w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1933*, Warszawa 1933, s. 21.

¹⁵ Tamże, s. 30.

¹⁶ J. Fałowski, *Mniejszość żydowska w parlamencie II Rzeczypospolitej (1922-1939)*, Kraków 2006, s. 14.

¹⁷ „Głos Gminy Żydowskiej. Organ Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie” 1939, nr 1 (ze stycznia), s. 17.

¹⁸ Tamże, s. 17.

Warto podkreślić, że religijni syjoniści mieli własne organizacje młodzieżowe oraz kibuce, w których przygotowywali swoich członków do pracy rolnej, rzemieślniczej i życia w wspólnotach¹⁹. W 1925 r. powstał Hechaluc Hamizrachi. Organizacja ta pod koniec lat 30. XX w. liczyła w Polsce 950 członków²⁰. Posiadała swoje kibuce m.in. w Radomiu i Przedborzu. Od 1929 r. Mizrachi powołała swoją młodzieżówkę Haszomer Hadati (Strażnik Wiary), współpracującą z organizacją Ceire(j) Mizrachi (Młodzi/ Młodzież Mizrachi)²¹. Struktura Haszomer Hadati opierała się na trzech grupach wiekowych:

- dzieci w wieku 12-14 lat.
- młodzi ludzie w przedziale wiekowym 14-17.
- osoby mające więcej niż 17 lat²².

Organizacja miała swoje przykazania. Nakazywały one m.in.: być posłusznym woli rodziców, zasadom religijnym, przełożonym oraz być pracowitym i szanować przyrodę²³. Mizrachi w latach 30. XX w. posiadała 350 oddziałów i liczyła ok. 22 tys. członków.

Funkcjonowanie mizrachistów w województwie kieleckim

W II RP 10% mieszkańców województwa kieleckiego było pochodzenia żydowskiego. Według spisu powszechnego z 1931 r. żyło 226 tys. przedstawicieli tej mniejszości²⁴. W Kielcach na początku lat 30. XX w. żyło ponad 58 tys. osób, wśród nich było 18 tys. Żydów²⁵. Oddział Mizrachi powstał w tym mieście na przełomie 1923/24 r. W 1925 r. został zarejestrowany przez Starostwo Powiatowe²⁶. Początkowo siedziba religijnych syjonistów znajdowała przy ulicy Wesołej 2, następnie na Rynku 16. Wśród osób mających wpływ na powstanie i rozwój Mizrachi byli m.in.: Wolf Kluska, Josek Lewit, Icek Finkler oraz Seweryn Ostrowicz²⁷. Początkowo partia ta liczyła 100, pod koniec lat 20. XX w. już 300 członków i zapewne podobną liczbę sympatyków²⁸. W 1928 r.

¹⁹ „Głos Gminy Żydowskiej. Organ Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie” 1939, nr 7-8 (z lipca i sierpnia), s. 200, 203.

²⁰ Tamże, s. 207.

²¹ *Odkrywanie żydowskiej Pragi. Studia i materiały*, Z. Borzymińska (red.), Warszawa 2014, s. 411.

²² *Hejd Haszomer Hadati. Jednodniówka*, Kraków 1933, s. 6.

²³ Cyt. za: *Haszomer Hadati. Cele i drogi. Jednodniówka*, Kraków 1930, s. 1.

²⁴ P. Gontarczyk, *Pogrom? Zajścia polsko-żydowskie w Przytyku 9 marca 1936 r. Fakty, mity, dokumenty*, Biała Podlaska-Pruszków 2000, s. 45.

²⁵ K. Urbański, *Kieleccy Żydzi*, Kielce 1992, s. 83.

²⁶ K. Urbański, *Leksykon dziejów ludności żydowskiej Kielc*, Kraków 2002, s. 141.

²⁷ K. Urbański, *Kieleccy...*, s. 115.

²⁸ K. Urbański, *Leksykon...*, s. 141.

w Kielcach odbyła się Konferencja Krajowa Mizrachi. Wydarzenie to świadczyło o wzroście pozycji religijnych syjonistów w tym mieście. W celu zdobycia jak największego poparcia wśród młodych ludzi partia powołała do życia organizację Ceirej Mizrachi, która skupiała ok. 100–150 członków. Kieleccy mizrachisci próbowali bez większych rezultatów zdobyć zwolenników wśród robotników²⁹. Członkowie Mirachi oprócz wydawania prasy zajmowali się organizowaniem wieców i odczytów, opiekowali się również powstałym w 1913 r. Towarzystwem Kulturalno-Oświatowym Tarbut. Zajmowało się ono organizowaniem kursów dla dorosłych, popularyzowaniem języka hebrajskiego oraz prowadzeniem biblioteki³⁰, w której znajdowały się książki w języku polskim, hebrajskim oraz jidysz³¹. Osoby, które zapisały się do tego towarzystwa musiały wpłacić kaucję oraz składkę w wysokości 1 zł. W 1934 r. towarzystwo liczyło 100 członków, a wśród najbardziej znanych byli: Alter Ehrlich, Jakub Nowak oraz EliasZ Zagajski. Towarzystwo utrzymywało się z składek, przeprowadzania kwest oraz corocznych darowizn Zarządu Gminy w wysokości 200-300 zł³².

W latach 1932-1933 religijni syjoniści za zgodą władz polskich przeprowadzili ogólnokrajową zbiórkę pieniężną na rzecz bieżącej działalności Mizrachi i udzielania pomocy tym, którzy emigrowali do Palestyny. W Kielcach zebrano ok. 600 zł³³. Kwesta mogła być prowadzona na ulicach i w prywatnych domach po uzyskaniu zezwolenia od właściciela danego budynku. Pod koniec lat 30. XX w. kieleccy mizrachisci wspierali funkcjonowanie Funduszu Narodowego. Była to instytucja opiekująca się tymi, którzy emigrowali do należącej wówczas do Wielkiej Brytanii Palestyny.

Zwolennicy Mizrachi działali także w innych miastach województwa. W Sosnowcu działało 200 religijnych syjonistów³⁴. W zarządzie sosnowieckiego oddziału partii byli: przedstawiciele kupców – Jakób Cwajgenhaft, Chaim Kupferminc, Berek Wolf Fiszel oraz Kałma Langer. Zwolennicy organizacji mieli duże poparcie wśród średnio i mniej zamożnych Żydów. Religijni syjoniści posiadali wpływy w sosnowieckim zarządzie żydowskiej gminy wyznaniowej. Działalność mizrachistów przejawiała się organizowaniem wieców i ze-

²⁹ J. Grzywna, *Polski i żydowski ruch oświatowo-kulturalny w środowisku robotniczym województwa kieleckiego (1918-1939)*, Kielce 1991, s. 113.

³⁰ K. Urbański, *Leksykon...*, s. 187.

³¹ M. Pawlicka Meducka, *Życie kulturalne Kielc 1918-1939*, Warszawa, Kraków 1983, s. 74.

³² K. Urbański, *Leksykon...*, s. 187.

³³ K. Urbański, *Kieleccy...*, s. 115.

³⁴ Archiwum Państwowe w Kielcach (APK), Urząd Wojewódzki Kielecki 1919-1939 (UWK I), sygn. 2602, *Nadzór nad polityczną działalnością organizacji żydowskich 1926-1934*, k. 176.

brań³⁵. Współpracowali z grupą Al-Hamiszmar (Na straży), która skupiała zwolenników Icchaka Grunbauma (1879-1970)³⁶. Organizacja ta wchodziła w skład centrowych Ogólnych Syjonistów. Stronnicy Al-Hamiszmar sprzeciwiali się sanacji (zwolennikom Józefa Piłsudskiego) i chcieli przywrócenia w Polsce demokracji.

W Będzinie Mirachi posiadało ok. 100 sympatyków. Przewodzili im: Załma Szwacfeld, Pinkus Lejb Buchwajc, Szmul Dawid Ferens oraz Szyja Goldberg³⁷. W opinii urzędników starostwa ich działalność nie miała większego znaczeniem. Podobnie rzecz się miała w Dąbowie Górniczej, w której działało ok. 45 mizrachistów. W skład zarządu wchodził: Henoch Szpilberg, Szlama Rabinowicz, Icek Siwek oraz Jakób Frydman³⁸. Pod koniec października 1938 r. na walnym zebraniu członków tej partii w Dąbrowie Górniczej zmieniony został zarząd. Prezesem został Jakób Nenmark, jego zastępcami Zyskind Feldberg oraz Chaim Majtlis³⁹. Na stanowisko sekretarza został wybrany Moszek Plesner, a na skarbnika Szmul Ferens. Warto zaznaczyć, że w Dąbrowie Górniczej silną pozycję miała syjonistyczno-socjalistyczna Liga Pracującej Palestyny⁴⁰.

W Ząbkowicach-Strzemieszyczach działało ok. 45 religijnych syjonistów. Przewodzili im: Josek Lejb Dyzenhaus, Majer Szpiigelman, Szmul Rappaport, Abram Zabder oraz Jakób Wajsbard⁴¹. Partia ta nie przejawiała większej aktywności.

Z kolei na przeciwległym krańcu województwa, w Radomiu działało ok. 30 religijnych syjonistów. Przewodził im Szaja Złotnik, wspierany przez Dawida Sowę, Jankiela Klajmana oraz Szmula Gurfinkiela⁴². Siedziba tej organizacji znajdowała się przy ulicy Rynek 11. Mizrachi w Radomiu miała nieznaczące wpływy wśród Żydów, a jej szef przez słabe rozeznanie polityczne „nie odgrywa dużego znaczenia i tym samym nie posiada wpływów”⁴³.

Kolejną miejscowością w województwie kieleckim, w której działali zwolennicy Mizrachi był Przytyk. Działało tam ok. 30 religijnych syjonistów.

³⁵ Tamże, k. 176.

³⁶ Z. Borzymińska, R. Żebrowski, *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, Warszawa 2003, tom I, s. 525.

³⁷ APK, UWK I, sygn. 2602, *Nadzór...*, k. 176-177.

³⁸ Tamże, k. 177.

³⁹ APK, UWK I, sygn. 3420, *Działalność żydowskich organizacji syjonistycznych (prawica; rewizjoniści) 1935-1938*, k. 150.

⁴⁰ Tamże, k. 156.

⁴¹ APK, UWK I, sygn. 2602, *Nadzór...*, k. 176.

⁴² Tamże, k. 241.

⁴³ Cyt. za: Tamże, k. 241.

Przewodził im Chaim Zysholc, którego zastępcami byli Josek Lewentahl i Icek Samckohn⁴⁴. W tej miejscowości mizrachiści także nie przejawiali żadnej działalności politycznej.

Ważną formą działalności kieleckich zwolenników Mizrahi było uczestniczenie w bojkocie towarów, które pochodziły z Niemiec rządzonych przez Adolfa Hitlera. Zakaz jakichkolwiek kontaktów handlowych z III Rzeszą spowodowany był antysemityzmem rządzących, którzy mieli być ludźmi o „najniższych instynktach”⁴⁵. Bojkot był także wspierany przez sympatyków Związku Rzemieślników Żydów i Agudy Isroel oraz przez ugrupowania syjonistyczne. Akcja ta, miała spowodować osłabienie antyżydowskich posunięć hitlerowców, ponieważ poważna część niemieckiej gospodarki była związana z eksportem⁴⁶. Uczestnicy bojkotu planowali udzielenie wsparcia tym funduszom, które wspierały żydowskie ofiary niemieckich prześladowań. Warto dodać, że w dniu 4 czerwca 1934 r. mizrachiści byli współorganizatorami wiecu, którym odbył się przed kielecką synagogą. Żydzi potępiłi wówczas hitlerowskie rządy w Niemczech i politykę Wielkiej Brytanii, która w ich opinii utrudniała odbudowę państwa żydowskiego w Palestynie⁴⁷.

Warto podkreślić, że w województwie kieleckim miały miejsce wydarzenia związane z politycznymi przybudówkami Mizrahi. W czerwcu 1933 r. w Proszowicach powstał oddział stowarzyszenia Haszomer Hadati. Jej założycielami byli m.in. Lejbuś Wainsztajna, Dawid Płaczka oraz Alter Wajnryba. Organizacja ta stawiała sobie za cel wychowanie podopiecznych w duchu religijnych, wolnym od narkotyków i alkoholu oraz podniesienie sprawności fizycznej⁴⁸. W tym celu członkowie Haszomer Hadati mieli brać udział w wykładach poświęconym judaizmowi, higienie, a także w koloniach sprawnościowych, wycieczkach krajoznawczych oraz amatorskich zespołach teatralnych. Obowiązkowe były miesięczne składki w wysokości 50 gr. Warto zaznaczyć, że ci, którzy chcieli być członkami i nie mieli ukończonych 18 lat musieli uzyskać zezwolenie od rodziców lub władz szkoły, do której uczęszczali⁴⁹.

Na początku kwietnia 1935 r. w Kielcach w budynku przy ulicy Bodzentyńskiej nr 3 odbyła się akademie z okazji 13-lecia istnienia organizacji Hapoel Hamizrachi, która była przeznaczona dla religijnych robotników. Spotkanie to

⁴⁴ Tamże, k. 241.

⁴⁵ Cyt. za: APK, UWK I, sygn. 2602, *Nadzór...*, k. 112.

⁴⁶ Tamże, k. 112.

⁴⁷ K. Urbański, *Kieleccy...*, s. 116.

⁴⁸ APK, UWK I, sygn. 3916, *Wydział Społeczno Polityczny. Nadzór nad działalnością żydowskich organizacji młodzieżowych/skautowych 1935-1939*, k. 183.

⁴⁹ Tamże, k. 184.

rozpoczął Izrael Rapoport, następnie głos zabrał Cytrynow⁵⁰. Opowiadał on o początkach tej organizacji w Palestynie i wzroście zainteresowania religijnym odłamek syjonizmu wśród mieszkających tam Żydów.

Pod koniec lipca 1935 r. doszło do wyborów delegatów na XIX Kongres Syjonistyczny. Uczestniczyła w nich także Mizrachi. Wyniki głosów poszczególnych partii rozkładały się w zależności od miejsca wyborów. W powiecie będzińskim, który skupiał m.in.: Sosnowiec, Strzemieszyce oraz Niwkę mizrachiści zdobyli 1361 głosów⁵¹. Warto zaznaczyć, że na Ogólnych Syjonistów zagłosowało 864 Żydów, a na Ligę Pracującej Palestyny 2930⁵². Z kolei w Zawierciu oraz Żarkach, miastach wchodzących w skład powiatu zawierciańskiego na listę Mirachi padło 268 głosów, na centrum syjonistyczne 242, a na lewicę 391⁵³.

Rozłam wśród kieleckich religijnych syjonistów i dalsza działalność Mizrachi

Na przełomie 1935/1936 r. wśród członków Mizrachi działających w województwie kieleckim doszło do rozłamu, ponieważ część z nich uważała, że ich partia zbyt blisko współpracuje z Ogólnymi Syjonistami. Niektórzy z nich przeszli do radykalnej prawicy syjonistycznej skupionej wokół zwolenników Włodzimierza Żabotyńskiego, tzw. syjonistów – rewizjonistów⁵⁴. Rozłamowcom w Sosnowcu przewodził niejaki Ingster, który w dniu 12 stycznia 1936 r. zorganizował w sali teatru miejskiego akademię, na której zebrało się 250 osób. Na to spotkanie przybyło dwóch rabinów: Blumenfeld i pochodzący z Warszawy – Borensztajn. Pierwszy z gości stwierdził, że wszyscy religijni Żydzi związani z syjonizmem powinni zjednoczyć się wokół idei głoszonej przez Żabotyńskiego⁵⁵. Rabin Borensztajn stwierdził, że odbudowa państwa żydowskiego opóźnia się przez sojusz centrowo nastawionych syjonistów z prokomunistyczną lewicą. Dodał także, że religijni syjoniści powinni utworzyć Ligę Palestyńską Religijnych Żydów – organizację wspierającą robotników związanych z prawicą⁵⁶.

⁵⁰ APK, UWK I, sygn. 3420, *Działalność...*, k. 154.

⁵¹ Tamże, k. 156.

⁵² Tamże, k. 156.

⁵³ Tamże, k. 158.

⁵⁴ Tamże, k. 7.

⁵⁵ O idei syjonistów – rewizjonistów patrz m.in.: M. Wójcicki, *Podstawy teoretyczne ideologii rewizjonizmu syjonistycznego oraz ich wpływ na kształt myśli państwowej ruchu*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2007, nr 3 (223), s. 294-309 oraz W. Żabotyński, *Państwo żydowskie*, Warszawa-Kraków-Poznań 1937.

⁵⁶ APK, UWK I, sygn. 3420, *Działalność...*, k. 7.

Sojusz części zwolenników Mizrach z radykalną prawicą syjonistyczną był możliwy dzięki temu, że wśród organizacji skupiających zwolenników Żabotyńskiego były także te skierowane ku ludziom o poglądach syjonistyczno-rewizjonistycznych i ortodoksyjno-religijnych. Wśród nich były Brit Jeszurun i Acdut (Achdut) Israel. Pierwsza z nich powstała w Polsce w 1933 r. i rozwinęła swoją działalność m.in. w Rumunii, Palestynie oraz Włoch⁵⁷. Pozdrowieniem członków Brit Jeszurun było słowo „necach” („wieczność”), emblematem zaś menora z gwiazdą Dawida. W ramach tej organizacji działała młodzieżówka Brit Haszmonaim. W 1935 r. powstał Acdut Israel, który działał m.in. w Polsce, USA, Rumunii oraz Brazylii⁵⁸. Organizacja ta miała swoją młodzieżową przybudówkę o nazwie Brit Hanoar Haszmonaim (Przymierze/Związek Młodzieży Hasmoneuszowskiej)⁵⁹, która zainicjowała swoją działalność w 1935 r.

Rozłam wśród mizrachistów nie spowodował zaprzestania działalności przez tą partię. Na początku lipca 1936 r. w Częstochowie w lokalu przy ulicy Najświętszej Maryi Panny odbyło się zebranie 70 zwolenników religijnych syjonistów⁶⁰. Dotyczyło ono udziału w wyborach delegatów na mający odbyć się Światowy Kongres Żydów. Samuel Goldsztajn, członek Mizrachi w przemówieniu stwierdził, że członkowie partii powinni uczestniczyć w tych wyborach. Argumentował to tym, że prace Światowego Kongresu Żydów będą dotyczyć kwestii związanych z położeniem wyznawców judaizmu w Palestynie i zachowaniem wobec antysemickich ekscesów⁶¹. Spotkanie zakończyło się odśpiewaniem hymnu syjonistycznego „Hatikwa” („Nadzieja”).

Warto podkreślić, że działalność partii Mizrachi jest wzmiankowana w kieleckiej księdze pamięci gminy żydowskiej⁶². Informacje dotyczącą m.in. początków działalności datowanej na 1917 r. Wśród założycieli tej organizacji był m.in.: Hilel Oberman, Icchak Kirszenbaum, Zew Kluska i Jakob Szlomo Zylbersztajn. Autorzy wspomnień podkreślają, że początkowo partia ta miała niewielu zwolenników. Sytuacja ta uległa polepszeniu po zakończeniu I wojny światowej. Mizrachi wspierana była przez część chasydów mieszkających w Chęcinach, Kozienicach oraz Piasecznie. Podkreślony został konflikt między rabinami wspierającymi i zwalczającymi syjonizm. Wspomniana jest, lecz bez

⁵⁷ *Encyklopedia palestyńska*, Kraków-Warszawa 1939, t. 1, z. 8, s. 455.

⁵⁸ *Encyklopedia palestyńska*, Kraków-Warszawa 1938, t. 1, z. 1, s. 24.

⁵⁹ D. Libionka, L. Weinbaum, *Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*, Warszawa 2011, s. 241.

⁶⁰ APK, UWK I, sygn. 3420, *Działalność...*, k. 128.

⁶¹ APK, UWK I, sygn. 3420, *Działalność...*, k. 128.

⁶² O księgach pamięci patrz: Monika Adamczyk-Garbowska, Adam Kopciowski, Andrzej Trzciniński, *Tam był kiedyś mój dom...Księgi pamięci gmin żydowskich*, Lublin 2009.

podania daty wizyty rabina Zew Goldy, jednego z szefów Mizrachi. Rabin miał być bardzo dobrym mówcą, skutecznie zachęcającym do zwiększenia wysiłku na rzecz powstania państwa żydowskiego w Palestynie. W myśl autorów książki pamięci partia ta była „głównym nośnikiem wszystkich wartości żydowskich: Tory i przykazań, narodowych celów i odrodzenia”⁶³.

Zakończenie

Niektórzy religijni Żydzi w trakcie II wojny światowej uczestniczyli w antyhitlerowskim ruchu oporu⁶⁴. W pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej partia Mizrachi działała w Polsce „ludowej”. Początkowo członkowie funkcjonowali w ramach Ichudu⁶⁵, następnie rozpoczęli samodzielną działalność. Zwolennicy religijnego odłamu syjonizmu aktywni byli głównie w powołanych w lutym 1945 r. Żydowskich Kongregacjach Religijnych⁶⁶. Były to instytucje umożliwiające kultywowanie żydowskich zasad religijnych. W 1947 r. w komunistycznej Polsce działało ok. 500 członków Mizrachi⁶⁷. W grudniu 1949 r. Ministerstwo Administracji Publicznej zakończyło działalność tej partii w Polsce⁶⁸.

Partia Mizrach posiadała pewną pozycję wśród Żydów żyjących w województwie kieleckim. Świadczą o tym wybory delegatów na kongresy syjonistyczne, podczas których religijni syjoniści otrzymywali lepsze wyniki od ugrupowań centrowych, a gorsze o lewicy. Mimo trudności wynikających z rozłamu wśród mizrachistów główny trzon partii nadal potrafił prowadzić aktywną działalność polityczną. Wybuch II wojny światowej i okupacja niemiecka zakończyła wielowiekowe funkcjonowanie wspólnoty Żydów na ziemiach polskich.

⁶³ W. Blatt (ed.), *Relation Between the Jews and the Poles* (translation of Sefer Kielce. Toldot Kehilat Kielce. Miyom Hivsudah Vad Churbanach, ed. by P. Cytron), Tel Aviv 1957. Internet, www.jewishgen.org/Yizkor/kielce/Kie102.html [10.07.2015]

⁶⁴ Patrz m.in.: A. Ciałowicz, *Hilel Seidman i jego „Pamiętnik z warszawskiego getta”*, [w:] *Opór i walka z faszyzmem w latach 1939-1943*, tom 3, J. Roszkowski (red.), Warszawa 2011, s. 362-368., oraz film „Tora i Miecz” z 2016 r., reżyser A. Ciałowicz i producenta R. Kaczmarka.

⁶⁵ Była to partia reprezentująca centrum syjonistyczne. W II RP działała jako Ogólni Syjoniści.

⁶⁶ A. Namysło, dz.cyt., s. 351-352.

⁶⁷ A. Grabski, *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944-1949)*, Warszawa 2004, s. 235.

⁶⁸ Z. Borzymińska, R. Żebrowski, dz.cyt., s. 170.

**IDEOLOGY OF RELIGIOUS ZIONISTS. SELECTED ISSUES RELATED TO
THE ACTIVITIES OF THE MIZRACHI PARTIES IN THE INTERWAR
KIELCE VOIVODESHIP**

Streszczenie

Partia Mizrachi powstała na początku XX w. W swojej ideologii łączyła chęć odbudowy państwa żydowskiego w Palestynie z poszanowaniem prawd wiary zawartych w Starym Testamencie i Talmudzie. Zwolennicy tej partii działali w międzywojennej Polsce, w tym w województwie kieleckim. Zwolennicy syjonizmu religijnego w ramach swojej działalności organizowali np. zjazdy oraz uczestniczyli w gospodarczym bojkocie III Rzeszy. Wybuch II wojny światowej przyniósł kres istnienia społeczności żydowskiej w Polsce.

Abstract

The Mizrachi political party was founded at the beginning of the twentieth century. In their ideology united desire to rebuild a Jewish state in Palestine with respect to the truths of faith contained in the Old Testament and the Talmud. Supporters of the party acted in interwar Polish, including in the region of Kielce. Supporters of Religious Zionism in its operations organized for example, a party congress and participated in the economic boycott of Third Reich. World War II brought an end to the existence of the Jewish community in Poland.

Słowa kluczowe

Polska, Kielce, województwo kieleckie, syjonizm, judaizm, Palestyna

Key words

Poland, Kielce, Kielce Voivodeship, Zionism, Judaism, Palestine

Bibliografia

Archiwum Państwowe w Kielcach

Bem Adam J., *Przewodnik po Palestynie. Ilustrowany z mapą kraju*, Lwów 1934.

Halpern L., *Polityka żydowska w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1933*, Warszawa 1933.

Haszomer Hadati. Cele i drogi. Jednodniówka, Kraków 1930.

Hejd Haszomer Hadati. Jednodniówka, Kraków 1933.

Hirschhorn S., Huzarski J., *Co to jest syjonizm. Bezstronny przegląd ruchu syjonistycznego*, Warszawa 1903.

- Inwazja Bolszewicka a Żydzi. Zbiór dokumentów. Zeszyt I*, Warszawa 1921.
- Thon Abraham O., *Teodor Herzl*, Warszawa 1917.
- Zineman J., *Historia syjonizmu. Od czasów najdawniejszych do chwili obecnej*, Warszawa 1946.
- Odkrywanie Żydowskiej. Pragi Studia i materiały*, Z. Borzymińska (red.), Warszawa 2014.
- „Głos Gminy Żydowskiej. Organ Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie” – 1939.
- Cweibaum B., dr. Gerber N. M., dr. Schipper I., dr. Tartakower A., Wasserman P., *Encyklopedia palestyńska*, Kraków-Warszawa 1938, t. 1. z. 1
- Cweibaum B., Gerber N.M., Schipper I., Schwarzbard I., Stendig S., Tartakower A., Wasserman P., *Encyklopedia palestyńska*, Kraków-Warszawa 1939, t. 1, z. 8.
- Borzymińska Z., Żebrowski R., *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, Warszawa 2003, t. 1.
- Borzymińska Z., Żebrowski R., *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, Warszawa 2003, t. 2.
- Aleksium N., *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944-1950)*, Warszawa 2002.
- Fałowski J., *Mniejszość żydowska w parlamencie II Rzeczypospolitej (1922-1939)*, Kraków 2006.
- Gontarczyk P., *Pogrom? Zajścia polsko-żydowskie w Przytyku 9 marca 1936 r. Fakty, mity, dokumenty*, Biała Podlaska-Pruszków 2000.
- Grabski A., *Żydowski ruch kombatancki w Polsce w latach 1944-1947*, Warszawa 2002.
- Grzywna J., *Polski i żydowski ruch oświatowo-kulturalny w środowisku robotniczym województwa kieleckiego (1918-1939)*, Kielce 1991.
- Meducka Pawlicka M., *Życie kulturalne Kielc 1918-1939*, Warszawa, Kraków 1983.
- Namysło A., *Instrukcja MBP dla rozpracowania partii i organizacji działających w społeczeństwie żydowskim z 1946 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2 (6).
- Polityka, *Historia Żydów Polskich*, wydanie specjalne Pomocnik Historyczny, Warszawa 2013.
- Urbański K., *Kieleccy Żydzi*, Kielce 1992.

Urbański K., *Leksykon dziejów ludności żydowskiej Kielc*, Kraków 2002.

Libionka D., Weinbaum L., *Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*, Warszawa 2011.

Strony internetowe:

W. Blatt (ed.), *Relation Between the Jews and the Poles* (translation of Sefer Kielce. Toldot Kehilat Kielce. Miyom Hivsudah Vad Churbanach, ed. by P. Cytron), Tel Aviv 1957.

www.jewishgen.org/Yizkor/kielce/Kie102.html, dostęp 10 lipca 2015 r.

WYBRANE ASPEKTY POLITYKI BEZPIECZEŃSTWA W KONTEKŚCIE ZAGROŻEŃ TERRORYSTYCZNYCH W EUROPIE

Wprowadzenie

Partie polityczne oraz organizacje społeczno-polityczne, jako aktywni uczestnicy życia publicznego, odzwierciedlają podziały społeczne. Współcześnie linia demarkacyjna, która kształtuje dyskurs polityczny odnosi się do wartości ideologicznych oraz czynników socjalnych. Coraz częściej jednak określone postawy oraz wyznawane wartości odnoszą się do tematu bezpieczeństwa. Ilustracją tego procesu jest problem zagrożenia terrorystycznego, który zajmuje obecnie jedno z najważniejszych miejsc w dyskursie publicznym.

Sposób interpretacji i postrzegania źródeł tych zjawisk dzieli społeczeństwo na zwolenników zaostrzenia polityki bezpieczeństwa jak i jej przeciwników. Problem wyboru między dwiema wartościami, tj. poczuciem wolności a bezpieczeństwa, nie jest jedynym podziałem istniejącym w społeczeństwie. Drugim istotnym obszarem jest polityka wobec uchodźców, która stawia rządy wielu państw europejskim oraz ich obywateli przed wyborem: czy udzielić schronienia uchodźcom na terenie własnego kraju czy też podejmować starania w celu ich deportacji.

Wybór co do podjęcia decyzji jest szczególnie widoczny na tle tragicznych wydarzeń, począwszy od doniesień na temat liczby ofiar konfliktów na Bliskim Wschodzie, poprzez dramatyczne informacje o sytuacji uchodźców próbujących przedostać się na teren Unii Europejskiej, a skończywszy na zamachach terrorystycznych.

Głównym celem pracy jest więc przedstawienie w jaki sposób tragiczne wydarzenia, szczególnie będące skutkiem zamachów terrorystycznych – kształtują postawy i decyzje wybranych polityków. Drugim ważnym celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy istnieje zależność między aktywnością terrorystyczną a wzrostem poparcia dla partii populistycznych?

¹ dr Marek Górka – Wydział Humanistyczny, Politechnika Koszalińska.

Wzajemne relacje zachodzące pomiędzy zjawiskiem populizmu a poczuciem zagrożenia stanowią intrygujący obszar badawczy, który doczekał się eksploracji w literaturze przedmiotu. Jedną z takich prac jest książka *The Securitisation of Migration in the EU. Debates Since 9/11* pod redakcją Gabriella Lazaridis, Khursheeda Wadia, w której to poszczególni autorzy wskazują, że osoby określane słowem „azylanci” lub „migranci”, zaczęli być postrzegani jako potencjalni terroryści². W ten sposób zachodzący proces eskalacji prowadzi do sytuacji, w której trudno jest znaleźć skuteczne rozwiązanie tak zaistniałego problemu. Ponadto jak wskazują poszczególni autorzy – z socjologicznego i politologicznego punktu widzenia – tematyka bezpieczeństwa, poczucia strachu i lęku związana jest z dynamicznie zachodzącymi procesami globalizacji.

Współczesne zagrożenia wymuszają używanie pozamilitarnych narzędzi w celu zagwarantowania bezpieczeństwa. Liberalne demokracje zmuszone są do zmierzenia się z takimi wyzwaniem jak: migracja czy też bezpieczeństwo transgraniczne, które determinują politykę wewnętrzną wielu państw. Problemy te są bardzo widoczne zwłaszcza w perspektywie konsekwencji tzw. Arabskiej Wiosny i kryzysu humanitarnego oraz destabilizacji politycznej na Bliskim Wschodzie. W krajach europejskich rosną w siłę populistyczne partie związane ze skrajną prawicą, które stają się coraz bardziej znaczącą siłą polityczną. Na ten fakt wskazuje Hans-Georg Betz w swojej pracy *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*, twierdząc, że populistyczne i radykalne partie stały się istotnym wyzwaniem dla dzisiejszych demokracji zachodnioeuropejskich³.

Partie populistyczne nie zawierają zazwyczaj wielkich wizji lub kompleksowych projektów ideowych. Natomiast odwołują się do zdrowego rozsądku zwykłych ludzi, starają się odgadnąć nastroje coraz bardziej niestabilnego elektoratu, tak aby kształtować odpowiednio swoją ofertę programową. Dlatego też – jak wskazuje powyższy autor – radykalne i populistyczne partie są stosunkowo skuteczne w pozyskiwaniu istotnego wsparcia wyborczego wśród rosnącej liczby rozczarowanych i sceptycznych wyborców, którzy bardziej są zainteresowani wyrażaniem swoich frustracji niż poszukiwaniem alternatywnych podejść do rozwiązywania kluczowych problemów społecznych.

Kolejną ważną pracą dla poruszanego tematu jest *Radical Islam and International Security* pod redakcją Efraima Inbarego i Hillela Frischa. Poszczególni

² G. Lazaridis, A.M. Konsta, *Identitarian Populism: Securitisation of Migration and the Far Right in Times of Economic Crisis in Greece and the UK*, [w:] *The Securitisation of Migration in the EU*, G. Lazaridis, K. Wadia, (red.), Palgrave Macmillan 2015, s. 184-206.

³ H.G. Betz, *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*, Palgrave Macmillan 1994, s. 107-139.

autorzy starają się zanalizować współczesną politykę, w której duża część poświęcona jest reagowaniu na wyzwania wobec zagrożeń płynących ze strony radykalnego islamu. Ideologicznie jest on postrzegany przez polityków zachodnich jako zagrożenie liberalno-demokratycznego systemu⁴. Poniższy artykuł stanowi również kontynuację oraz rozwinięcie tez zawartych w pracy autorstwa Marka Górki i Urszuli Soler pod tytułem *Public sentiment after the terrorist attacks and their impact on the attitudes on Polish people* znajdujących się w czasopiśmie „Sicurezza, Terrorismo e Società (Security, Terrorism and Society)”⁵.

Kategorie procesów migracyjnych zaczęły być postrzegane jako czynniki niestabilności społecznej oraz jako potencjalna okazja dla terrorystów chcących wykorzystać zjawisko migracji. Warto zatem pochylić się nad tymi zjawiskami, aby spróbować odpowiedzieć na pytanie jakie niosą one za sobą konsekwencje dla życia obywateli, ale i także w jaki sposób determinują one politykę wielu państw na świecie?

Populizm jako konsekwencja zamachów terrorystycznych

Punktem wyjścia do dalszej analizy zjawiska obecności populizmu w przestrzeni publicznej, szczególnie w kontekście poczucia zagrożenia, są zamachy terrorystyczne. W tym aspekcie intrygującym, choć także i tragicznym, porównaniem pokazującym różnice w prowadzeniu polityki bezpieczeństwa, są wydarzenia z marca 2016 roku w Brukseli i z listopada 2015 roku w Paryżu. W tym właśnie przypadku można dostrzec pewne wady systemu instytucjonalno-prawnego w zakresie bezpieczeństwa.

Otóż po atakach w stolicy Francji mówiło się, że wszystkie tropy prowadzą do brukselskiej dzielnicy Molenbeek. Jest to dzielnica, do której przyłgnęło określenie „wylęgarnia dżihadystów”, dzielnicy biednej, zdominowanej raczej przez muzułmańską ludność pochodzącą z Maroka⁶. Wiele krytycznych uwag odnosi się także do pobłażliwej postawy lokalnych władz, wobec działań islamskich radykałów, które nie zwracały uwagi na proceder rekrutacji do islamskich organizacji, odbywający się na ulicach Brukseli. Werbowano tam potencjalnych dżihadystów do walki w Syrii i Iraku. Władze lokalne, ignorując ten fakt, liczy-

⁴ D. Byman, *Fighting terrorism with democracy?*, [w:] *Radical Islam and International Security: Challenges and Responses (Besa Studies in International Security)* E. Inbar, H. Frisch, (red.), Routledge 2008, s.188-203.

⁵ M. Górka, U. Soler, *Public sentiment after the terrorist attacks and their impact on the attitudes on Polish people*, <http://www.sicurezzaerrorismosocieta.it/?lang=en> [20.04.2017].

⁶ A. Higgins, *Belgium Confronts the Jihadist Danger Within*, „New York Times”, 25 stycznia 2015, s. A.6.

ły przede wszystkim na poparcie imigranckiej ludności w wyborach lokalnych. Ponadto do niektórych miejsc nie wkraczała w ogóle belgijska policja. Warto także zauważyć, że główny organizator ataków listopadowych w 2015 roku w Paryżu wychowywał się w dzielnicy Molenbeek⁷.

Innym ważnym zjawiskiem jest fakt, że Belgia, w przeciwieństwie do Francji, akcentowała poszanowanie wolności obywatelskich niż ich ograniczanie. We Francji prawo było zaost్రzane stopniowo. W Belgii natomiast do niedawna oddziały specjalne nie mogły między godziną 23 w nocy a 5 rano wejść do domu, co do którego służby miały informacje, że znajduje się w nim potencjalny terrorysta. Dopiero po atakach terrorystycznych w listopadzie w Paryżu zaczęto wprowadzać zmiany. Poszerzono uprawnienia poprzez m.in. przepisy antyterrorystyczne pozwalające belgijskim służbom prowadzić operacje – w podejrzanych miejscach – przez 24 godziny na dobę⁸.

Kolejną przyczyną zamachów w Belgii była – jak można przypuszczać – słabość strukturalna państwa belgijskiego. Bruksela podzielona jest na 19 gmin, więc trudno było prowadzić jednolitą politykę wobec radykałów. Ponadto w stolicy Belgii funkcjonuje sześć wydziałów policyjnych, a poszczególne oddziały nie posiadały wiedzy co robią pozostałe. W przypadku braku koordynacji działań oraz skutecznej wymiany informacji trudno zatem było posiadać realny obraz zagrożeń⁹.

Powyższe błędy i niedopatrzenia w polityce bezpieczeństwa mogą bardzo łatwo stać się argumentem dającym „siłę” środowiskom populistycznym. Politycy bowiem postrzegają rzeczywistość w dychotomiczny sposób, dzieląc społeczeństwo na przyjaciół i wrogów. Innymi słowy następuje podział na „my” i „oni”¹⁰. Oczywiście podkreślają, że są przywódcami „nas” i mają jednocześnie monopol na rozwiązywanie kluczowych problemów. Przy okazji widoczny jest także wo-

⁷ T. Hume, *Brussels raids: Police hit Molenbeek, area at heart of Belgium's jihadist threat*, „CNN Wire Service”, 15 listopada 2015, s. 1; S. Lefebvre, *The Belgians Just Aren't up to It: Belgian Intelligence and Contemporary Terrorism*, „International Journal of Intelligence and CounterIntelligence” 2017, nr 30/1, s. 1-19.

⁸ N. De Visser, *How Belgium Became a Terrorism Hotbed: For the past year, terrorist plot after terrorist plot has been tied back to Belgium. How did this tiny nation become ground zero?*, „The Daily Beast”, 15 listopada 2015, s. 1.

⁹ J. Dettmer, *Belgium Promises to Revamp Security While Bridling at Criticism*, „Voice of America News”, 20 listopada 2015, s. 1; B. Płomecka, *Zamachy w Belgii. Najczarniejszy moment w historii Belgii od II wojny światowej*, „Klub Trójki”, Program Trzeci Polskiego Radia, www.polskieradio.pl/9/396/Artykul/1598261 [2017.01.22].

¹⁰ M. Jeziński, *Marketing polityczny a procesy akulturacyjne. Przypadek III Rzeczypospolitej*, Toruń 2004, s. 65.

dzowski i autorytarny styl przywództwa politycznego, który idzie w parze z koniunkturalizmem i oportunizmem politycznym¹¹.

Analiza problemu populizmu wymaga ogromnej ostrożności, ponieważ zjawisko to jest niesłychanie popularne w demokracji, a nawet można zaryzykować stwierdzenie, że jest ono pewnego rodzaju efektem ubocznym demokracji, będącym także odzwierciedleniem słabości systemu politycznego.

Autorzy słownikowej definicji wyjaśniają to pojęcie jako: „posługiwanie się hasłami politycznymi, ekonomicznymi lub społecznymi łatwo trafiającymi do przekonania o emocjonalnym i antyracjonalnym charakterze, wyrażających tęsknotę za prostymi rozwiązaniami trudnych problemów, które zgodne są z oczekiwaniami większości (...). Populista chętnie wykorzystuje nastroje społecznego niezadowolenia, mieniąc się rzecznikiem interesów mas”¹². W praktyce trudno jednak wskazać jednoznacznie, który z polityków bliski jest tym cechom, trudno bowiem spotkać polityka, który nie sprzyjałby gustom i nastrojom społecznym, co szczególnie widoczne jest podczas kampanii wyborczych. Ta myśl może prowokować dalej idące uwagi, że fundamentalną częścią demokracji jest także populizm.

Badacze życia politycznego wymieniają charakterystyczne cechy tej postawy politycznej i starają się zdefiniować to zjawisko. Odnosi się ono zatem do „antyelityzmu” – polegającego przede wszystkim na nawoływaniu do walki z elitami. Ponadto populistyczne programy polityczne to zbiór ogólników, utopijnych i wzajemnie sprzecznych haseł oraz środków niewspółmiernych do celów. Ponadto populiści zazwyczaj nie mają spójnej ideologii, tylko prostą wizję docelowego ładu społecznego. Z jednej strony głoszą wiarę w lud i jego kreatywną rolę, lecz z drugiej strony uprawiają kult charyzmatycznego przywódcy i nie stosują demokratycznych procedur we własnych szeregach¹³.

Populizm jest szczególnie widoczny w okresie przełomu lub kryzysu politycznego. Często także reakcja państwa jest niewspółmierna do zamachu terrorystycznego. Niemal każdy jeden akt terrorystyczny wywołuje silną reakcję ze strony państwa. Zwykle pierwszą decyzją jest zawieszenie dotychczasowego prawa i porządku. Rośnie znaczenie specjalnych zasad i przepisów. Często tak-

¹¹ A.A. Kallis, *Fascism, 'Charisma' and 'Charismatisation': Weber's Model of 'Charismatic Domination' and Interwar European Fascism*, „Totalitarian Movements and Political Religions” 2006, nr 7/1, s. 25-43.

¹² *Populism, Leksykon Politologii*, A. Antoszewski, R. Herbut, (red.), Wrocław 2002, s. 332.

¹³ Y. Stavrakakis, I. Andreadis, G. Katsambekis, *A new populism index at work: identifying populist candidates and parties in the contemporary Greek context*, „European Politics and Society”, 29 listopada 2016, s. 1-19.

że zjawiskiem towarzyszącym owym zmianom jest eskalacja konfliktu. Podświadomie poszukuje się winnych, dodaje się określoną cechę, zazwyczaj negatywną, całej grupie społecznej – tak jak ma to miejsce w przypadku społeczności muzułmańskiej, której przypisuje się charakter terrorystyczny. Prowadzi to do jeszcze większego zapotrzebowania na bezpieczeństwo i ochronę. W odpowiedzi na tak zaistniałą sytuację, państwo wprowadza coraz bardziej poważne i wyjątkowe środki (często też stosuje nielegalne taktyki) w poszukiwaniu sposobu na zwycięstwo nad terroryzmem¹⁴.

Ilustracją tego procesu jest antyimigracyjny dekret z 27 stycznia 2017 roku prezydenta USA Donalda Trumpa, stanowiący rodzaj manifestacji emocji, na których budowana jest polityka bezpieczeństwa. Dekret ten zakazuje wjazdu do USA obywatelom siedmiu państw zamieszkałych w większości przez muzułmanów, czyli: Iraku, Syrii, Iranu, Sudanu, Libii, Somalii i Jemenu oraz zawieszają do odwołania przyjmowanie uchodźców z Syrii¹⁵. Ale jak się okazuje, nikt nie może zostać pozbawiony swych praw tylko ze względu na miejsce urodzenia, wyznanie czy sytuację, w której się znajduje. Jest to zapisane w konstytucjach państw europejskich oraz w konstytucji USA. Zapis prawny okazuje się zatem bardziej narzędziem eskalacji konfliktu, niż zapewnieniem bezpieczeństwa własnym obywatelom.

Reasumując – lęki przed zagrożeniem oddziałują na polityków, jak i na społeczeństwo, wymuszając w ten sposób populistyczne postawy. Przykładem tego jest *Front Narodowy* Marie Le Pen, który odniósł sukces w wyborach regionalnych we Francji w 2015 roku. Wygrał bazując na obawach przed terroryzmem, imigrantami oraz na frustracji wynikającej ze złego stanu gospodarki. Formacja ta stała się zagrożeniem dla wartości demokratycznych, którego dotychczasowe elity polityczne nie mogły ignorować. Populistyczne ugrupowania – posługując się radykalnymi hasłami oraz socjalistyczną krytyką kapitalizmu – skupiają wokół siebie olbrzymie rzesze wyborców. Wykorzystują narastające u wyborców poczucie niepewności i przekonanie, że życie stało się zbyt skomplikowane oraz że kryzys w sferze gospodarczej ich przerasta.

Prawicowy populizm i prawicowy radykalizm uznaje się często za zjawisko, które jest chwilowe. Jednak przykład Le Pen i Geerta Wildersa – przywódcy

¹⁴ G. Andréani, *The 'War on terror': Good cause, wrong concept*, „Global Politics and Strategy” 2004, nr 46/4, s. 31-50.

¹⁵ S. Raghavan, L. Loveluck, K. Sieff, *Trump's order to ban refugees and immigrants triggers fears across the globe*, „The Washington Post”, 26 stycznia 2017, www.washingtonpost.com/world/trumps-impending-bans-on-refugees-and-immigrants-triggers-fears-globally/2017/01/26/c698e67e-e33d-11e6-a419-eefe8eff0835_story.html [02.01.2017].

antyimigranckiej i eurosceptycznej *Partii na rzecz Wolności (PVV)* – pokazuje, że populisci są polityczną siłą, która nie zniknie tak szybko. Może raczej stać się zagrożeniem dla zachodniego systemu partyjnego i tym samym zagrożeniem dla zachodniej demokracji¹⁶.

Wniosek, jaki można sformułować jest taki, że trudno jest wyeliminować populizm z życia publicznego. W większym lub mniejszym stopniu będzie on istniał. Ponadto jest to na tyle elastyczna postawa, że potrafi się ona dopasować do każdej doktryny i okoliczności. Głoszone hasła są dalekie od rzeczywistości, a często nawet ją fałszują. W komunikacji z obywatelami następuje zatem posługiwanie się stereotypami, gdyż to właśnie one najbardziej przemawiają do masowej wyobraźni. Każdy z polityków stara się przedstawić siebie oraz swoje środowisko polityczne jako reprezentanta narodu i jego interesu. Artykułuje problemy i bolączki, które rozpalają emocje. Stara się także udowodnić, że jest po stronie zwykłych ludzi. A zatem zaciera granice i nie gloryfikuje elit, bo w przeciwnym razie straciłaby popularność oraz wiarygodność. Populizm jest także domeną demokracji medialnej, która sprzyja posługiwaniu się prostymi i efektownymi sposobami rozwiązywania problemów.

Problem uchodźców jako element polityki bezpieczeństwa

Tematem, który wzbudza wiele emocji i prowokuje do dyskusji zarówno na szczeblu unijnym, jak i na poziomie krajów członkowskich, jest polityka azylowa. W odczuciu społecznym oraz wśród elit politycznych istnieje silne przekonanie o związku między falą uchodźców a zagrożeniem terrorystycznym. Zamachy, których sprawcami byli azyłanci, są dowodem dla jednej ze stron sporu, potwierdzającym tezę, że osoby które przybyły na teren UE mogą stanowić zagrożenie. A zatem dla tej grupy adwersarzy istnieje ścisły związek między masową imigracją z krajów muzułmańskich a potencjalną możliwością kolejnych zamachów¹⁷. Oczywiście w dużym zbiorowisku ludzi dużo łatwiej jest przemycić i ukryć ekstremistów oraz dużo łatwiej jest ich rekrutować wśród nowych przybyszów.

Druga strona wskazuje, że wielu autorów zamachów przybyło do Europy jako dzieci bądź są w drugim lub trzecim pokoleniu potomkami emigrantów i dopiero tutaj nastąpiło zradyzalizowanie ich poglądów, wynikające m.in.

¹⁶ N. Gutteridge, *Europe's right-wing populists to hold EU counter-summit on Trump's first day as President*, „Express”, 20 stycznia 2017, s. 1; D. Aaronovitch, *Right-wing populists have no chance of power: From Ukip to Le Pen and Wilders, the supposed surge of the anti-establishment parties is being vastly overstated*, „The Times”, 9 lutego 2017, s. 31.

¹⁷ R. Kim, *Nie straszcie imigrantami!* „Newsweek”, 26 maja 2015, www.newsweek.pl/opinie/uchodzczy-z-krajow-arabskich-w-polsce,artykuly,363888,1.html [10.10.2016].

z braku alternatywnej propozycji lub możliwości zaklimatyzowania się w nowym środowisku¹⁸.

Zauważalna jest pewna zależność w zakresie emocji społecznych, polegająca na tym, że im większa występuje niechęć wobec imigrantów w Europie, tym większa jest eskalacja konfliktu, która koresponduje z założeniami tzw. Państwa Islamskiego. Organizacja ta bardzo chętnie przyciąga ludzi, którzy czują się odrzućeni przez społeczeństwo. W tej sytuacji podstawowym środkiem zaradczym okazuje się integracja społeczna. Można zatem sformułować założenie, że im szybciej ci ludzie poczuć się częścią społeczeństwa, w którym żyją, tym szybciej zmniejszy się ich chęć pomagania w organizowaniu zamachów oraz ich dalsza radykalizacja. Warto przypomnieć, że radykalizują się nie tylko ludzie ze środowisk imigranckich, ale także ludzie wykluczeni ze społeczeństw z innych powodów, np. gospodarczych lub politycznych. Także oni organizowali w Europie zamachy. Przykładem tego jest Anders Breivik w Norwegii.

Uchodźcy przybywający do Europy czy też imigranci mieszkający już przez wiele lat w Europie także bardzo często czują się wykluczeni. Przykładem tego są występujące w ostatniej dekadzie bunt i zamieszki na przedmieściach wielu miast europejskich. Najczęściej ograniczały się one do starć z policją, z czasem te rozruchy i starcia uliczne przekształciły się w zjawisko radykalizacji społeczeństw żyjących na peryferiach wielkich aglomeracji miejskich.

Zamachy z 7 stycznia 2015 roku na redakcję tygodnika satyrycznego „Charlie Hebdo” stawiają w zupełnie innym świetle wydarzenia, które miały miejsce 13 listopada 2015 roku w centrum Paryża, dotyczą bowiem one takiej kwestii, którą Francuzi nazywają „centrum przedmieścia”. Jest to zjawisko typowe dla dużych miast w Europie. Dotychczas znane są zamieszki uliczne w Wielkiej Brytanii, w Szwecji, czy też we Francji w 2005 roku. Na tle tych wydarzeń toczy się dyskusja na temat asymilacji społecznej, która w gruncie rzeczy nie daje skutecznych narzędzi dla prowadzenia polityki europejskiej wobec wyaliewanych grup społecznych¹⁹.

Procesowi radykalizacji pomagają także działalność Państwa Islamskiego, które samo w sobie może stanowić pewną inspirację. Istotna jest także sprawność tej organizacji w posługiwaniu się wszelkiego rodzaju nowymi technolo-

¹⁸ E.D. Gould, E.F. Klor, *The Long-run Effect of 9/11: Terrorism, Backlash, and the Assimilation of Muslim Immigrants in the West*, „The Economic Journal” 2016, nr 126/597, s. 2064-2114.

¹⁹ K. Hanke, *Jaki jest związek masowej imigracji z zamachami terrorystycznymi? Komentatorzy są podzieleni*, Program Trzeci Polskiego Radia, www.polskieradio.pl/9/713/Artykul/1545063 [12.01.2017].

giami, mediami społecznościowymi, nagraniami video itp.²⁰. Umiejętna propaganda prowadzona przez terrorystów plus do tego niezadowolenie imigrantów ze swojego życia i niezrealizowanych możliwości rozwoju, sprawiają, że organizacje terrorystyczne mogą bardzo łatwo werbować nowych członków.

Asymetria jako natura terroryzmu

Wszelkie starania wyeliminowania lub zmarginalizowania zjawiska terroryzmu mają charakter asymetryczny. Jak pokazują tragiczne wydarzenia we Francji z 2015 i 2016 roku kilku młodych mężczyzn jest w stanie dokonać zamachu przy pomocy powszechnie dostępnych środków. I jak się okazuje, tak niewielka grupa osób może doprowadzić do wydarzeń, których skutki dotyczą 60 mln ludzi, czyli całej populacji Francji. Ale konsekwencje zamachów dotyczą także muzułmanów, na których niemal automatycznie spada cała odpowiedzialność, a których jest we Francji od 4 do 6 mln – w zależności od statystyki²¹.

Na marginesie rozważań należy zauważyć, że muzułmanie również giną w zamachach terrorystycznych i w procesie postrzegania tej grupy jest to największe nieporozumienie. Z danych wynika, że we Francji więcej muzułmanów służy w policji, w armii, różnego rodzaju służbach niż w ISIS²². A zatem warto zachowywać określone proporcje i zastanowić się nad tym kim są muzułmanie w Europie Zachodniej? Stanowią bowiem oni różnorodną grupę.

W kontekście problemu bezpieczeństwa warto zwrócić uwagę na doświadczenia amerykańskie po 11 września oraz unikanie błędów jakie popełniła administracja Georgea W. Busha i Baracka Obamy. Jest to ogromne wyzwanie, które stoi współcześnie przed Europą. Dość znamienne jest wystąpienie François Hollande'a z 13 listopada 2015 roku, zaraz po zamachach w Paryżu, które stanowiło zapowiedź zmian – modyfikacji niektórych przepisów konstytucji. Uleganie presji społecznej, a także chęć odwetu za atak terrorystyczny oznacza w praktyce, że wolności obywatelskie zostają ograniczone, a władza wykonawcza będzie miała większe uprawnienia, żeby zapewnić bezpieczeństwo kosztem wolności osobistej.

Jednak w okresie tuż po atakach terrorystycznych, twarda i zdecydowana postawa liderów politycznych wobec zagrożeń terrorystycznych jest zrozumiała. Kontrowersyjne i emocjonalne wystąpienia w naturalny i oczywisty sposób

²⁰ S. Mahood, H. Rane, *Islamist narratives in ISIS recruitment propaganda*, „The Journal of International Communication”, 20 grudnia 2016, s. 1-21.

²¹ M. Tepfenhart, *Right-wing Extremists in Europe*, „Comparative Civilizations Review” 2001, nr 65, s. 57-72.

²² G. Jackowska, *Francja: armia i policja zakażone dżihadem*, <https://euroislam.pl/francja-armia-i-policja-zakazone-dzihadem> [20.01.2017].

wpisują się w nastroje kampanii wyborczych²³. Między innymi tym należałoby wytłumaczyć reakcję byłego prezydenta Francji Nicolasa Sarkozyego w lipcu 2016 roku oraz jego kontrowersyjne wypowiedzi, które stanowiły próbę „przelicytowania” wcześniejszej opinii premiera Francji Manuela Vallsa. Ten ostatni mówił wręcz o unicestwianiu przeciwników. A zatem dochodzi do emocjonalnej eskalacji języka, co jednocześnie wpisuje się w kampanię wyborczą. Analizując jednak sytuację można zauważyć, że ustrój konstytucyjny nie wymaga zmiany prawa, ale taka retoryka – jak się wydaje – jest potrzebna po to, by wybrzmiała ona – zdaniem Manuela Vallsa – jak „uderzenie pięścią w stół”²⁴.

Polityka antyterrorystyczna

„Wojna z terroryzmem” wywołuje intensywne debaty na temat roli bezpieczeństwa i wolności. Zmusza tym samym do poszukiwań kompromisu między prawem do bezpieczeństwa a prawem do wolności obywatelskich. Obawy społeczne przed zagrożeniami są naturalną i nieuniknioną reakcją na zaistniałe zamachy terrorystyczne. Można przypuszczać, że rządy wielu państw – w atmosferze strachu – będą posługiwać się znacznie łatwiej hasłami populistycznymi, które znajdują akceptację obywateli. Tym samym o wiele łatwiej, bo bez sprzeciwu opinii publicznej, można wprowadzać w życie kontrowersyjne przepisy antyterrorystyczne. I to właśnie one są szczególnie widoczną reakcją na ataki terrorystyczne. Każde jedno tego typu wydarzenie determinuje nastroje obywateli, zmuszając w ten sposób władze do podjęcia określonych decyzji lub wprowadzenia w życie nowych zapisów prawnych²⁵.

Innym sposobem zapobiegania zagrożeniom terrorystycznym jest wymiana informacji między poszczególnymi służbami państw UE. Potrzeba ta odnosi się do sytuacji, w której np. służby greckie bądź bułgarskie zidentyfikują kogoś kto wjeżdża z terytorium Turcji, a przedtem był np. w Syrii lub w Iraku. Jeśli taka informacja nie dotrze do kraju, do którego udaje się ta osoba np. do Francji, do Szwecji czy też do Niemiec, to bez niej służby tych krajów nie będą mogły sprawdzić czy ta osoba ma dobre intencje czy nie, a w przypadku zagrożenia skutecznie zapobiec tragedii.

²³ C. Liphshiz, *'Trump effect' for Europe's far right?*, „Washington Jewish Week”, 24 listopada 2016, s. 1,15,17; J. Magnay, *French PM tips Le Pen victory*, „Weekend Australian”, 19 listopada 2016, s. 12.

²⁴ J. Lichfield, *Police across Europe set to get greater powers*, „The Independent”, 20 listopada 2015, s. 14.

²⁵ M. Górka, *Wolność czy bezpieczeństwo? Przyczynek do rozważań na przykładzie ustawy o działaniach antyterrorystycznych z dnia 10 czerwca 2016 roku*, „e-Politikon” 2016, nr 19, s. 49-79.

Ale z drugiej strony rzeczywistość wskazuje, że służby niechętnie dzielą się posiadaną wiedzą. Jedną z podstawowych zasad ich funkcjonowania jest tajemnica. Tu pojawia się problem mentalności tych służb, ale także charakteru działań wielu z nich. Niektóre ze służb, aby skutecznie działać i chronić obywateli, podejmują działania w ukryciu²⁶. Ponadto często spotykaną opinią artykułowaną ze strony służb jest krytyka zniesienia kontroli osób przekraczających granice wewnętrzne UE. Swoboda przepływu osób w praktyce bowiem ogranicza możliwości obserwacji osób podejrzanych o działalność terrorystyczną.

Można mieć jednak wątpliwości czy wszelkiego rodzaju inicjatywy, które jednocześnie ograniczają wolności obywatelskie, są w stanie podolać takiemu wyzwaniu jak walka z terroryzmem? Warto pamiętać, że wykrywanie takich sprawców zamachu, jak ten z 19 grudnia 2016 roku w Berlinie jest niesłychanie trudne. Jeśli zamachowiec działał zupełnie samodzielnie i jeśli nie była to akcja koordynowana na jakimś wysokim szczeblu oraz nie było też wymiany maili, ani innych form kontaktowania się, to takie osoby, zwane też „samotnymi wilkami”, są najtrudniejsze do wykrycia i schwytania²⁷.

Zakończenie

Jak wskazano w artykule system polityczny oraz otoczenie społeczne to dwie sfery, które wzajemnie się uzupełniają. Następstwa ataków terrorystycznych prowokują do refleksji na temat polityki bezpieczeństwa, która często pada ofiarą populizmu. Warta w tym kontekście wydaje się próba rozważenia relacji jakie zachodzą między strachem przed zagrożeniem a publiczną postawą środowisk partyjnych. Okazuje się zatem, że umiejętne manipulowanie lękiem może być skutecznym narzędziem pozyskiwania władzy. Reasumując, rozważania podjęte w artykule wskazują na wpływ ataków terrorystycznych na otoczenie społeczne, które następnie dokonuje wyboru swoich przedstawicieli do władzy.

²⁶ A. Wagner, *Intelligence for Counter- Terrorism: Technology and Methods*, „Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism” 2007, nr 2/2, s. 48-61.

²⁷ G. Michael, *Counterinsurgency and Lone Wolf Terrorism*, „Terrorism and Political Violence” 2014, nr 26/1, s. 45-57.

SELECTED ASPECTS OF SAFETY POLICY IN THE CONTEXT OF TERRORISTIC THREATS IN EUROPE

Streszczenie

Polityczna obecność partii populistycznych wzrosła w ostatnich latach w Europie, wzrosła również liczba państw, w których te partie zdołały przekroczyć próg wyborczy i uzyskać reprezentację parlamentarną. Naturalną konsekwencją zamachów terrorystycznych jest pojawienie się w społeczeństwie strachu przed następnymi tego typu atakami. Popularność polityczna partii, które posługują się radykalnymi hasłami jest szczególnie widoczna w kontekście zamachów terrorystycznych. Równolegle do tego zjawiska pojawiły się nowe podziały polityczne, w których jednym z wyznaczników jest stosunek do uchodźców bądź kwestia ograniczenia wolności za cenę poczucia bezpieczeństwa. W tym artykule skupiono się na związku jaki zachodzi między politycznym populizmem a poczuciem zagrożenia. Opracowanie i wdrożenie nowej koncepcji odnoszącej się do polityki bezpieczeństwa stanowi obecnie jedno z najważniejszych wyzwań dla współczesnych demokracji.

Słowa kluczowe

imigranci, populizm, polityka bezpieczeństwa, terroryzm, polityka UE

Abstract

The political presence of populist parties has increased in Europe in recent years, and the number of countries in which these parties have managed to surpass the threshold and gain parliamentary representation has also increased. The natural consequence of terrorist attacks is the emergence in society of the fear of subsequent attacks. The political popularity of parties that use radical slogans is particularly evident in the context of terrorist attacks. Parallel to this phenomenon, there are new political divisions in which one of the determinants is the attitude towards refugees or the question of limiting freedom for the price of feeling secure. This article focuses on the relationship between political populism and a sense of threat. Developing and implementing a new concept relating to security policy is now one of the most important challenges for modern democracy.

Key words

immigrants, populism, security policy, terrorism, EU politics

Bibliografia

Aaronovitch D., *Right-wing populists have no chance of power: From Ukip to Le Pen and Wilders, the supposed surge of the anti-establishment parties is being vastly overstated*, „The Times”, 9 stycznia 2017.

Andréani G., *The ‘War on terror’: Good cause, wrong concept*, „Global Politics and Strategy”, 2004, nr 46/4.

Betz H.G., *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*, Palgrave Macmillan 1994.

Byman D., *Fighting terrorism with democracy?* [w:] *Radical Islam and International Security: Challenges and Responses (Besa Studies in International Security)* red., E. Inbar, H. Frisch, Routledge 2008.

De Visser N., *How Belgium Became a Terrorism Hotbed: For the past year, terrorist plot after terrorist plot has been tied back to Belgium. How did this tiny nation become ground zero?*, „The Daily Beast”, 15 listopada 2015.

Dettmer J., *Belgium Promises to Revamp Security While Bridling at Criticism*, „Voice of America News”, 20 listopada 2015.

Ganor B., *Defining Terrorism: Is One Man's Terrorist another Man's Freedom Fighter?*, „Police Practice and Research” 2002, nr 3/4.

Gould E.D., Klor E.F., *The Long-run Effect of 9/11: Terrorism, Backlash, and the Assimilation of Muslim Immigrants in the West*, „The Economic Journal” 2016, nr 126/597.

Górka M., *Wolność czy bezpieczeństwo? Przyczynek do rozważań na przykładzie ustawy o działaniach antyterrorystycznych z dnia 10 czerwca 2016 roku*, „e-Politikon” 2016, nr 19.

Gutteridge N., *Europe's right-wing populists to hold EU counter-summit on Trump's first day as President*, „Express”, 20 stycznia 2017.

Hanke K., *Jaki jest związek masowej imigracji z zamachami terrorystycznymi? Komentatorzy są podzieleni*, Program Trzeci Polskiego Radia, www.polskieradio.pl/9/713/Artykul/1545063.

Higgins A., *Belgium Confronts the Jihadist Danger Within*, „New York Times”, 25 stycznia 2015.

Hume T., *Brussels raids: Police hit Molenbeek, area at heart of Belgium's jihadist threat*, „CNN Wire Service”, 15 listopada 2015.

Jackowska G., *Francja: armia i policja zakazane dżihadem*, <https://euroislam.pl/francja-armia-i-policja-zakazone-dzihadem> [20.01.2017].

Jansson J., *Building resilience, demolishing accountability? The role of Europol in counter-terrorism*, „Policing and Society”, 10 czerwca 2016.

Jeziński M., *Marketing polityczny a procesy akulturacyjne. Przypadek III Rzeczypospolitej*, Toruń 2004.

Kallis A.A., *Fascism, 'Charisma' and 'Charismatisation': Weber's Model of 'Charismatic Domination' and Interwar European Fascism*, „Totalitarian Movements and Political Religions” 2006, nr 7/1.

Kim R., *Nie straszcie imigrantami!* „Newsweek”, 26 maja 2015, www.newsweek.pl/opinie/uchodzcy-z-krajow-arabskich-w-polsce,artykuly,363888,1.html [10.10.2016].

Lazaridis G., Konsta A.M., *Identitarian Populism: Securitisation of Migration and the Far Right in Times of Economic Crisis in Greece and the UK*, [w:] *The Securitisation of Migration in the EU*, G. Lazaridis, K. Wadia (red.), Palgrave Macmillan 2015.

Lefebvre S., „*The Belgians Just Aren't up to It*”: *Belgian Intelligence and Contemporary Terrorism*, „International Journal of Intelligence and CounterIntelligence” 2017, nr 30/1.

Leksykon politologii, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2002.

Lichfield J., *Police across Europe set to get greater powers*, „The Independent”, 20 listopada 2015.

Liphshiz C., *'Trump effect' for Europe's far right?*, „Washington Jewish Week”, 24 listopada 2016.

Magnay J., *French PM tips Le Pen victory*, „Weekend Australian”, 19 listopada 2016.

Mahood S., Rane H., *Islamist narratives in ISIS recruitment propaganda*, „The Journal of International Communication”, 20 grudnia 2016.

Michael G., *Counterinsurgency and Lone Wolf Terrorism*, „Terrorism and Political Violence” 2014, nr 26/1.

Płomecka B., *Zamachy w Belgii. Najczarniejszy moment w historii Belgii od II wojny światowej*, „Klub Trójki”, Program Trzeci Polskiego Radia, <http://www.polskieradio.pl/9/396/Artykul/1598261> [2017.01.22].

Raghavan S., Loveluck L., Sieff K., *Trump's order to ban refugees and immigrants triggers fears across the globe*, „The Washington Post”, 26 stycznia 2017, https://www.washingtonpost.com/world/trumps-impending-bans-on-refugees-and-immigrants-triggers-fears-globally/2017/01/26/c698e67e-e33d-11e6-a419-eefe8eff0835_story.html [2017.02.01].

Stavrakakis Y., Andreadis I., Katsambekis G., *A new populism index at work: identifying populist candidates and parties in the contemporary Greek context*, „European Politics and Society”, 29 listopada 2016.

Tepfenhart M., *Right-wing Extremists in Europe*, „Comparative Civilizations Review” 2001, nr 65.

Wagner A., *Intelligence for Counter-Terrorism: Technology and Methods*, „Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism” 2007, nr 2/2.

Wolff S., *Schout, Frontex as Agency: More of the Same?*, „Perspectives on European Politics and Society” 2013, nr 14/3.

MIGRANTS AS METAPHORS OF HYBRIDITY IN RUSHDIE`S WORK AND THEIR RELEVANCE IN MODERN TIMES

Introduction

Analyzing the characters that inhabit the universe of Salman Rushdie's fiction, one figure holds the central position and it is the character of a migrant. We can thus recognize the archetypal model of the 20th and 21st century embedded in Rushdie himself who has experienced a lifetime of migrancy across three continents and his "archive of displacement" represented in his essays and novels whose characters are uprooted migrants in search for identity in a new postcolonial reality. Their destinies are marked by rootlessness, exile, displacement, imaginary homelands, frontiers, translation, unbelonging, metamorphoses, multiple rooting, cosmopolitanism and fragmentation. Can Europe in the aftermath of this newest great shift of people be perceived as the new Diasporas whose voices will never be the same anymore? Is it too early to claim that newcomers' vision of our old European places, time and identity will affect perception of ourselves? And vice versa?

Migration offers us one of the richest metaphors of our age. The very word metaphor, with its roots in the Greek word for bearing across, describes a sort of migration, the migration of ideas into images. Migrants – borne across humans – are metaphorical beings in their very essence; and migration, seen as metaphor, is everywhere around us².

This paper is aimed at delineating Rushdie's migrant characters in relation to their identity. The first part will therefore deal with the importance of migration and migrant experience in the modern world. Rushdie's essays will be the starting point since Rushdie emphasizes the relevance of this topic and migrant writers and their preoccupations in both fictional and non-fictional output.

¹ **Ivana Kardum Goleš** – Polytechnic of Šibenik, University of Zadar.

² S. Rushdie: *Imaginary homelands: essays and criticism 1981-1991*, London 1991, p. 278.

The Age of Migration

We live in “The Age of Migration”³. The fluid environment that surrounds us contributes so that “...migrancy becomes the name for the condition of human beings *as such*, a name for how we exist and understand ourselves in the twenty-first century”⁴. In 1992, the estimated total number of migrants was 100 million people⁵. Today, 24 years later the numbers are skyrocketing. Much academic interest has been devoted to the research of human migrations in the last hundred years by various sciences such as geography, sociology, anthropology, history, statistics, economy and, finally, literary criticism. Although literary theory is not focused on immediate analysis of migrations, there are numerous literary works by migrant writers who give a splendid insight into the very process of migration and experience characterized more by *movement* than *place*. These works are focused on issues of place perception, environment symbolism, feelings of dislocation and transformation, the lost and newly found communities, exploitation, homesickness, idea of return, family relations and self-realization. Migrant writers often came from former colonies and testified about meeting points of different cultures and possible outcomes. Migration can be understood as the question of displacement and possible alienation from old norms and new context, simultaneously, the change or movement which celebrates differences as the inspirational aspect of the present. Due to multiple perception of reality migrants confirm that each truth is relative and transitory. Migrants as postcolonial subjects exist outside of national borders while at the same time are culturally and politically implicit by the myths of national origin. We can say that they are constantly faced with a problem of contextualization being both placed and displaced in history and identity context of the old and new homeland.

Migrant experience and exile have become the defining characteristic of the last two centuries and George Lamming also claims that “exile is a universal figure”⁶ despite the fact that there is considerable difference between diasporas and they need to be contextualized. Migration implies displacement and rupture that affects a person's identity. Being “somewhere else”, a migrant should create

³ R. King, J. Connell, P. White (et al.), *Writing Across Worlds – literature and migration*, London 1995, p. 1; taken from S. Castels, M.J. Miller, *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, London 1993.

⁴ A. Smith, *Migrancy, hybridity, and postcolonial literary studies*, in: N. Lazarus, *The Cambridge companion to postcolonial literary studies*, Cambridge 2004, p. 247.

⁵ A. Brah, *Cartographies of Diaspora – Contesting identities*, London 1996, p. 178.

⁶ G. Lamming, *The Occasion for Speaking*, from B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin, *The Post-colonial Studies Reader*, London 2004, p. 12.

identity which depends on different cultural systems. This space “in between” has shifting borders and is of extreme importance for migrants. Marginalization and being different are characteristic for migrant condition. Rushdie, being Indian, Pakistani, British, all of that (or nothing), wants to incorporate his migrant voice into (un)official history. Andrew Smith explains that migration charm stems from the fact that the act of storytelling and journey are mixed together⁷. The idea of a closed national culture cannot be sustained and migration confirms that never more forcefully than today. In his words “...as people move, the cultural centre also moves, not in any specific direction, but in a diffusing, outward spread”⁸. In *The Location of Culture* Bhabha also analyses migrants and calls them “borderline community” and they demonstrate how cultures are not fixed but divided and contradictory. A migrant writer brings new ways of progress by overcoming dichotomies and oppositions in favour of hybridity and difference and “...it is by living on the borderline of history and language, on the limits of race and gender, that we are in a position to translate *the differences between them* into a kind of solidarity”⁹.

In the western literary circles multicultural or “translated” writing¹⁰ is considered to be one of the oppositional, anti-authoritative textual strategies with novel writing being especially important for its polyphony plurality and the best expression of Bakhtin dialogue. Following the Rushdie case with fatwa being pronounced, migrant writing has been experiencing a great deal of attention from western critics and has been analysed from democratic principles of multiculturalism and heterogeneity that invite integration and internationalism (cosmopolitanism). In this context, migrant literature is looking for audience and although it carries all the appeal of the exotic, magic and the Other, it still uses aesthetics close to European or American culture. However, Rushdie has claimed repeatedly that “out-of country” writing offers more interpretative possibilities and views that national writing exclusively.

Hybridity of migrant art means liberation of voices, polyphony, and questioning of authority. Because of their position inside and outside of society, migrants refuse to be labelled as the Other, they are neither completely objective nor subjective. This must not be seen as a defect; on the contrary, it emerges as expansion of cultural and aesthetic experience. Instead of binary

⁷ A. Smith, *Migrancy, hybridity and ...*, op. cit., p. 242.

⁸ Ibidem, p. 245.

⁹ H. Bhabha, *The Location of Culture: Collected Essays*, London 1984, p. 170.

¹⁰ S. Rushdie, *Imaginary Homelands: essays and criticism 1981-1991*, London 1991, p. 17.

oppositions migrant literature creates dynamic interaction of styles, voices, stories and in this way resists purist aspirations inherited from the past.

Migrant experience in literature

Rushdie is aware of a complexity when faced with showing migrant experience. His works analyse normative construction of home and exile, individual and national identity, history and fiction, fantasy and reality. In *Imaginary Homelands* he states:

A full migrant suffers, traditionally, a triple disruption: he loves his place, he enters into an alien language, and he finds himself surrounded by beings whose social behaviour and codes are very unlike, and sometimes even offensive to, his own. And this is what makes migrants such important figures: because roots, language and social norms have been three of the most important parts of the definition of what it is to be a human being. The migrant, denied all three, is obliged to find new ways of describing himself, new ways of being human¹¹.

What concerns Rushdie is not only migration in terms of geographical distance covered but psychological, cultural and identity changes that occur in the process of migration. He likes to say that he possesses “double vision” because he is simultaneously inside and outside of the two worlds and his vision is plural, partial and enables him to move perspective freely. He claims that he belongs to the English past, the history of immigrant Britain with Swift, Conrad and Marx being as much his literary forebears as Tagore or Ram Mohan Roy.

One of Rushdie’s greatest focuses is the question of place and migration and their influence on identity formation. In one interview he admitted that three places claimed him: India where he was born, Pakistan where his family lives and England. Rushdie believes that this is not the classical identity crisis when you do not know where you come from; the problem is that you come from too many places. Multiple rooting leads to multiple identities. This condition, although problematic, can be an advantage:

It may be argued that the past is a country, from which we have all emigrated, that its loss is part of our common humanity. Which seems to me evidently true; but I suggest that the writer who is out-of-country and even out-of-language may experience this loss in an intensified form. (...) This may enable him to speak properly and concretely on a subject of universal significance and appeal.¹²

¹¹ Ibidem, pp. 277-278.

¹² Ibidem, p. 280.

Rushdie becomes an example of a cosmopolitan writer. He cannot be certain WHERE home is. Migration is not an interval between two points but a way of existing – “migrancy”¹³. A migrant is at the same time inside and outside of the situation and place where he lives, longing to go back but conscious that it is impossible because past is not only a different country but a different time. To cross a border does not mean to be physically in a new country because a migrant lives on the border that goes through his or her languages, cultures and experiences. Displacement and loss of solid ground, conflicts that arise from self-realization encourage migrant writers to embrace writing and its creative impulse where some old dogmas are reflected in completely new ways.

In migration, above all topics, the levels of ambivalence, of plurality, of shifting identities and interpretations are perhaps greater than in many other aspects of life. The relationship between people and their contextual societies and places are intimate ones which are transformed by movement. Adjustment processes may never be fully completed: indeed, since we all continually refine our self-identities throughout our life-course it may be more truthful to say that migration intervenes in that process of renegotiating as a lasting force, rather than as a single event¹⁴.

Migration is a condition that surpasses nationalistic myths which Rushdie considers too confining since “to be a migrant is, perhaps, to be the only species of human being free of the shackles of nationalism (to say nothing of its ugly sister, patriotism)”¹⁵. He was sometimes criticised for his emphasis on rootlessness but he roots himself more in ideas and memories rather than places and feels that migrants, due to loss of familiar place, have to make a new imaginative relationship with the world.

Migrant identities in Rushdie's novels

Flapping Eagle in *Grimus* is a character that represents birth of a study on migrant identity and exile he is forced into, a long line of characters that go into this exile voluntarily or are forced to do so. His experience is of a person who “Stripped of his past, forsaking the language of his ancestors for the language of the archipelagos of the world, forsaking the ways of his ancestors for those of the places he drifted to”¹⁶ is pushed into bridging different worlds. Saleem,

¹³ R. King, J. Connell, P. White (et al.), *Writing Across Worlds – literature and migration*, London 1995, Preface XV.

¹⁴ P. White, *Geography, literature and migration*, from R. King, J. Connell, P. White (et al.)..., op.cit., p. 15.

¹⁵ S. Rushdie, *Imaginary Homelands: essays and criticism 1981-1991*, London 1991, p. 124.

¹⁶ S. Rushdie, *Grimus*, New York 2003, p. 36.

Saladin, Moor, Ormus Cama, Shalimar continue the line of yet other hybrid characters who go into exile, change their gravitational centre and build international ideas lured by the shining lights of the West while at the same time linked with the “lost body of the native land”¹⁷.

Rushdie professes the need for anti-essentialist ideas of subjects who have multiple identity positions: “And there are so many stories to tell, too many, such an excess of intertwined lives events miracles places rumours, so dense a commingling of the improbable and the mundane! I have been a swallower of lives; and to know me, just the one of me, you'll have to swallow the lot as well.”¹⁸ Migrant is an archetypal figure.

That position is very sensitive because it implies separation and creation of one's own history at the crossroad of more cultures and migrants who come to countries of great political distinction make that position even more troublesome because it includes not only the question of belonging but very strong ideas of racism and discrimination. Rushdie's characters suffer from changes, translations, migration and discontinuity of identities. Furthermore, they are perceived through the natives' eyes and “They describe ...That's all. They have the power of description, and we succumb to the pictures they construct”¹⁹. Displacement and migration lead to fragmented vision, identity and memories. Migrants are stripped of history and they leave the past behind but not entirely. They have to create new connections in place, time, history and society²⁰. Furthermore, they cannot have the feelings of continuity and belonging but they need to “translate” themselves into something completely different and accept the fact that they inhabit two worlds. Newness in the world comes from fusions, translations, conjoining. So, if we accept the fact that migrants will alter their own world and perspectives by coming to us, we have to be honest and admit that migrants are not simply transformed by their act; they transform their/our new/old world and “...out of such hybridization (that) newness can emerge”²¹.

Rushdie is sceptical when it comes to forced separation from the new environment and return to homeland without realizing that such experience enriched a person. It is futile to be worried that the Other will enter your life and disrupt the purity of existence. According to him, it will be the sign of xenophobia that

¹⁷ M. Dash, *In Search of the Lost Body – Redefining the Subject in Caribbean Literature*, from B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin, *The Post-colonial Studies Reader*, London 2004, p. 332.

¹⁸ S. Rushdie, *Midnight's Children*, London 1981, p. 11-12.

¹⁹ S. Rushdie, *The Satanic Verses*, London 1988, p. 168.

²⁰ S. Rushdie, *Shame*, London 1983, p. 64.

²¹ S. Rushdie, *Imaginary Homelands...*, op.cit., p. 210.

needs to be overcome by eclecticism because "...to experience any form of migration is to get a lesson in the importance of tolerating others' points of view"²². Spivak is especially straightforward when it comes to a senseless search for the roots and pastoral beauty of the past²³. Paul Gilroy in his influential book *The Black Atlantic* replaces the security of roots for the changeability of cultural routes²⁴.

Although myths of roots can be contested, they are always implicitly written in the text. For a migrant it means that we cannot erase the national question. We have to analyse this issue even deeper because migrants suffer from displacement and discontinuity. In Rushdie's novels they escape any characterization and are located in imaginary but also in real references, inside and outside of national borders, in the past and present and they change categories of space and time. In his own words:

I, too, like all migrants, am a fantasist. I build imaginary countries and try to impose them on the ones that exist. I, too, face the problem of history: what to retain, what to dump, how to hold on to what memory insists on relinquishing, how to deal with change²⁵.

Rushdie's novels testify how spaces of different cultures are mixed, layered and displaced in the perpetual state of hybridity. He celebrates hybridity, mixing, transformation, newness and change as the only safe thing to do. If we fail to do so, we will be like border guards and will serve the borders meticulously.

Conclusion

Migrant experience shows us that conventional ideas of "belonging" and "home" cannot be understood as the absolute truth because they depend on a specific existence "in place" and being rooted in a particular community or geographical location. Models of belonging are not appropriate any longer in the world, where migrant experience irreversibly alters the way in which individuals build their connection to a place. New identities take into account a position which is "in-between", in time and space. As Rushdie himself has asserted many times, the position of a migrant is displaced and as such is precious because it allows reality to be perceived in the broken mirror and this

²² Ibidem, p. 280.

²³ G.C. Spivak, S. Harasym, *The Postcolonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues*, New York-London 1990, p. 93.

²⁴ taken from J. Kuortti, N. Jopi, *Reconstructing Hybridity. Post-Colonial Studies in Transition*, New York 2007.

²⁵ S. Rushdie, *Shame*, London 1983, pp. 91-92.

partial and plural vision only confirms how all representations of the world, our identities, time and space are all incomplete and hybrid.

MIGRANCI JAKO METAFORY HYBRYDOWOŚCI W DZIELACH RUSHDIEGO I ICH ZWIĄZEK Z CZASAMI NAJNOWSZYMI

Streszczenie

Celem artykułu jest wskazanie zjawisk migracji i przesiedleńców w literaturze oraz ich analiza jako najbardziej wymownych metafor naszych czasach. Mówiąc słowami Salmana Rushdiego – migranci charakteryzują się hybrydowością swojej tożsamości, która nigdy nie jest raz na zawsze ustalona, ale pozostaje wieloraka, złożona i zmienna. Migrantów nie można nigdy pojmować w prostej opozycji – jako Innych zamieszkujących ten świat. Ponadto, umieszczając migrantów w konkretnym czasie i miejscu możemy dojść do wniosku, że obie te kategorie stają się hybrydami pomiędzy rzeczywistościami, fikcją, wysiedleniem i innymi kulturami. Migranci są zawsze „gdzie indziej“, ale ich tożsamości i czas są również „przemieszczone“. Migracyjność w dwudziestym pierwszym wieku stała się sposobem naszego istnienia i samorozumienia. Dlatego główny nacisk w niniejszym tekście położono na zagadnienia wygnania, rozdrobnienia, nieciągłości tożsamości, roli korzeni i nacjonalistycznych mitów, rasizmu, kosmopolityzmu, translacji i historii.

Słowa kluczowe

hybrydowość, Inny, przemieszczanie się, kultura, nieciągłość, nowość

Abstract

This paper is aimed at indicating and analyzing migration and migrants in literature as the richest metaphors of our age. In Salman Rushdie's words, migrants are characterised by their hybridity in the context of identity which is never fixed but multiple, complex and changeable. They can never be understood in the simple opposition as the Other that inhabits the world. Moreover, by placing migrants in a specific time and space we can conclude that both categories become hybrid between realities, fiction, displacement and different cultures. Migrants are always "somewhere else" but their identities and time are also "dislocated". Migrancy in the twenty-first century has become the way we exist and understand ourselves. Therefore the main emphasis in this paper will be focused on the issues of exile, fragmentation, discontinuity of identities, roles of roots and nationalistic myths, racism, cosmopolitanism, translation and history.

Key words

hybridity, the Other, dislocation, culture, discontinuity, newness

Bibliografia

- Bhabha H., *The Location of Culture: Collected Essays*, London 1984.
- Brah A., *Cartographies of Diaspora – Contesting identities*, London 1996.
- Castels S., Miller M.J., *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, London 1993.
- Dash M., *In Search of the Lost Body – Redefining the Subject in Caribbean Literature*, from Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H., *The Post-colonial Studies Reader*, London 2004.
- King R., Connell J., White P. (et al.), *Writing Across Worlds – literature and migration*, London 1995.
- King R., Connell J., White P. (et al.), *Writing Across Worlds – literature and migration*, London 1995, Preface XV.
- Kuortti J., Jopi N., *Reconstructing Hybridity. Post-Colonial Studies in Transition*, New York 2007.
- Lamming G., *The Occasion for Speaking*, from Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H., *The Post-colonial Studies Reader*, London 2004.
- Rushdie S., *Grimus*, New York 2003.
- Rushdie S., *Imaginary Homelands: essays and criticism 1981-1991*, London 1991.
- Rushdie S., *Midnight's Children*, London 1981.
- Rushdie S., *Shame*, London 1983.
- Rushdie S., *The Satanic Verses*, London 1988.
- Smith A., *Migrancy, hybridity, and postcolonial literary studies*, in: Lazarus N., *The Cambridge companion to postcolonial literary studies*, Cambridge 2004.
- Spivak G.C., Harasym S., *The Postcolonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues*, New York-London 1990.
- White P., *Geography, literature and migration*, from King R., Connell J., White P. (et al.), *Writing Across Worlds – literature and migration*, London 1995.

MAY DAY-A RED FESTIVAL CELEBRATED IN THE POLISH PEOPLE'S REPUBLIC

Introduction

May 1st, the International Workers' Day, was a very important anniversary for communist governments in the countries of the Eastern Europe Bloc during the period of the Cold War. This day, a brand name and an icon of a socialist country, was to reflect ideological identity of citizens in the People's Democracies. Celebrations had a propagandist dimension and showed the power and might of a new system. Under the Soviet domination, countries belonging to the Eastern bloc were obliged to organize May Day demonstrations and participants of this event were expected to show enthusiasm and joy due to the fact that they lived in a socialist country and were honoured to celebrate this anniversary. It was a spectacular event which displayed support for the communist government. Ideological training helped the authorities to prepare the society to interpret and understand the symbols and codes which were hidden in this event. Not only adults were brainwashed but also young people who attended different kinds of schools as communists realized the earlier they started to indoctrinate them the more loyal they would be towards the communist government. The main responsibility of schools was to indoctrinate students in Marxism-Leninism and to shape proper attitudes towards a new political system. Education in the countries of the Eastern Europe Bloc was based on the Soviet pattern and Marxist-Leninist ideology penetrated into public life and into schools. Teachers were forced to undergo training in Marxism-Leninism to spread this ideology among students and authors of coursebooks were supposed to write ideological texts. Communists in the Soviet Union and other satellite countries showed solidarity in preparing the celebrations as well as coursebooks for schools. In Poland during the Stalinist period (1948- 1956) students were indoctrinated in every lesson. English coursebooks for Polish schools in this period, regardless the level of students' advancement, also contained propagandist texts. May 1st was one of the desirable topics included into the contents of textbooks as the celebrations

¹ **mgr Jolanta Barbara Horojtko** – Zespół Kolegiów Nauczycielskich w Koszalinie, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu.

were a very efficient way to brainwash people's minds and instill socialist values in them.

The history of May Day

May Day had been associated with a rite of spring in Europe for centuries before it became a workers' holiday in the late nineteenth century. The International Labour Day has its origins in the USA in Chicago where in 1884 the American Federation of Labour (AFL) encouraged workers to fight for the 8 hour day. In those days American workers worked twelve or even fourteen hours a day, six days a week. The Eight Hour League, appointed by the AFL, proclaimed a general strike on 1 May 1886. Workers expressed their solidarity by joining the strike. Wojciech Orliński² writes that 25,000 demonstrators marched through Broadway to Union Square in New York, singing the Internationale in different languages. In Detroit 11,000 workers left factories to support strikers, but it was the strike in Chicago which proved to be the most successful. It was there, all the factories stopped working at the same time and as a sign of solidarity, 80.000 workers gathered on Michigan Avenue.

“On May First Chicago witnessed a great outpouring of workers, who laid down tools at the call of the organized labor movement of the city. It was the most effective demonstration of class solidarity yet experienced by the labor movement itself. The importance at that time of the demand – the 8-hour day – and the extent and character of the strike gave the movement significant political meaning. This significance was deepened by the developments of the next few days. The 8-hour movement, culminating in the strike on May First, 1886, forms by itself a glorious chapter in the fighting history of the American working class”³.

Although the demonstration was legal and very peaceful, the demonstrators were watched by the police, the National Guard, and the Pinkerton National Detective Agency which was founded in Chicago in 1850.

“It was one of the first private detective agencies in the United States, and its agents played an important role in law enforcement in the nineteenth and early twentieth century. Pinkerton an an important role in law enforcement in the nineteenth and early twentieth century. Pinkerton agents were employed to cap-

² W. Orliński, *Męczennicy z Haymarket Square*, „Wiadomości Kulturalne” 1996, nr 18, s. 4.

³ T. Alexander, *May Day Archive. The History of May Day*, www.marxists.org/subject/mayday/articles/tracht.html [08.2016].

ture bank robbers, counterfeiterers, and forgers, but they also were used to infiltrate LABOR UNIONS and disrupt strikes”⁴.

On 3 May the workers of the McCormick Reaper Works were unexpectedly attacked by the police and four workers were killed and many were injured. The next day Unionists organised a peaceful legal demonstration at Haymarket Square to protest against the police violence. The demonstration ended at about 10 o'clock without any incident. The mayor of Chicago, Carter Harrison, informed the police that it had ended peacefully and that the police were not needed. However, the police had other plans and 180 armed policemen appeared in Haymarket Square and ordered the workers not to rally. When the Unionist Samuel Fielden insisted that it was a legal gathering, someone from the crowd threw a bomb at the police, killing one of the officers. The police opened fire, killing four protesters and injuring about two hundred ones. Many demonstrators were arrested but only eight of them, those who were members of the local management of the Eight Hour League, were charged with murdering the policeman. In spite of the fact that the person, who in fact had killed the policeman, was not found eight unionists were found guilty of the murder. Seven of them were given the death sentence by hanging and one was sentenced to 15 years imprisonment. Albert Parsons, the local leader of the AFL, one of the men sentenced to death who had initially avoided arrest, handed himself over to the police when he heard of the fate of his comrades.

The courage and devotion of the eight workers brought them fame and recognition and the sentence caused an international protest. People from all over the world expressed their solidarity with the convicts, and wrote letters to the Governor of Illinois protesting against the verdict and demanding their release. Labour organizations from Italy, France, Spain, Holland, England followed suit. Under such pressure, Governor Oglesby decided to pardon two of the convicts, commuting the death penalty to life imprisonment, but the others were executed on 11 November 1887. The deaths of the five protesters were not in vain. The AFL became the most powerful trade union in the world, and in 1890 the international solidarity protest movement gave birth to Socialist International which still exists today. The International proclaimed May 1 the day of remembrance of the fight for the eight hour workday, and commemoration of the death of the five unionists. It was decided not to celebrate the anniversary of their execution, but the anniversary of their victory, a successful and peaceful demonstration which took place on 1 May 1886.

⁴ The Gale Group, *West's Encyclopedia of American Law*, www.legal-dictionary.thefreedictionary.com [09.2016].

Russia started to celebrate May 1 in 1890, but it was not until after the October Revolution in 1917 that it was declared an official state holiday. This holiday was celebrated with marches and military parades to symbolize Soviet support for workers' revolutionary struggle in capitalist countries, the struggle for peace and for national liberation movements.

Lenin made May Day a day of demonstration, "(...) a rallying point for the irrepressible struggle for the political liberation of the Russian people, the class development of the Proletariat and its open struggle for Socialism"⁵. Those demonstrations involved drumming marches during which portraits of Lenin and banners with slogans promoting solidarity of the proletariat were carried and a bright tomorrow and peace on earth was promised. People waved flags and carried flowers and banners with slogans.

May Day demonstrations held in post-war Poland

Soviet propaganda overshadowed the message of workers' holiday and referred to its history only to criticize the USA and prove that the socialist system was the only one which guaranteed freedom and welfare of all citizens. In post-war Poland "*May Day reflects the ideological (vertical direction) progress march of the working masses under the victorious banner of Marx, Engels, Lenin, and Stalin*"⁶. Demonstrators, organized in columns, marched along the main street in every city, town and village, but the most important demonstration was held in Red Square in Moscow and was broadcast live across not only all the Soviet Republics but also in all countries belonging to the Eastern Europe bloc including Poland. This anniversary helped to shape desirable attitudes towards the new system.

Dytman-Stasieńko⁷ notices that in order to hide conflicts in social relations, change the old way of thinking, and root out tradition and religion, communists created a new religion – the religion of the State where the party leader was god, pope and emperor. The commemoration of May Day was one of the most important anniversaries in the 'Red calendar'.

In Poland "May 1st, International Workers' Day, was celebrated more uproariously than any other occasion. The most important part of the yearly celebrations was the huge parade that aimed at presenting support for the Polish

⁵ T. Alexander, *May Day Archive...*, www.marxists.org [08.2016].

⁶ M. Haładewicz-Grzelak, The mythopoeia in Stalinist propaganda of post-war Poland, "*Semiotica*" 2010, Vol. 2010 (182), pp. 175-213.

⁷ A. Dytman-Stasieńko, *Święto zawłaszczonych znaczeń: 1 maja w PRL ideologia, rytuał, język*, Wrocław 2006, s. 65.

United Workers' Party and for Communism, as well as the overall happiness and motivation to work"⁸.

May 1, the Day of International Solidarity of the working class known as Labour Day, became a public holiday in Poland in 1950 and it was the most recognisable symbol of the Polish People's Republic. "Because spontaneous participation in the parade was mandatory and absence could bring on unpleasant consequences people used to sign the attendance list and then use every opportunity to escape. Nevertheless, the 1st of May parade was critical for propaganda reasons, and, regardless of its real result, was always proclaimed to be a huge success and proof of the nation's love for the Polish United Workers' Party"⁹.

The celebrations of May 1 in the Soviet Union and its satellite countries all looked similar, especially under Stalin who understood the role it played in shaping people's minds. Party functionaries were responsible for the course of the parades and if something went wrong they were severely punished. Not considering the real feelings of the demonstrators, they compelled society to participate in a show of presumed solidarity. This scenario of the May Day celebrations was passed down the hierarchy, reflecting the ideology of the active body. Propagandists did not question the absurdity of May Day celebrations which were no more than just a fictional spectacle. Osęka¹⁰ believes that the ruling authorities were hostages of the ideology to the same degree as the ruled, in the system which also trapped its creators.

These demonstrations made up the brand image of Soviet Communism. The parade was the most recognisable symbol of Soviet political culture which expressed the superiority of a collective over an individual and promoted the vision of hierarchical and militarized social order¹¹.

Preparations for this day started in the first week of March when practice marches were organised in schools, factories and offices. Demonstrators learned to march at a steady pace, sing songs collectively, and on order, spontaneously shout "Let live great Stalin, the leader and teacher of progressive mankind." Ideological training was one of the most important elements of preparations. The vast majority of the Polish society was not accustomed to celebrating May Day and those who took part in the demonstrations required re-education. The organisers were aware of the fact, that in order to change the Polish society's

⁸ W. Oleksiak, *10 mind-boggling oddities of communist – Poland*, www.culture.pl/en/article/10-mind-boggling-oddities-of-communist-poland [08.2016].

⁹ Tamże.

¹⁰ P. Osęka, *Mydlenie oczu. Przypadki propagandy w Polsce*, Kraków 2010, s. 28.

¹¹ Tamże, s. 19.

attitude towards the new Communist authorities, annual propagandist education was necessary. May First Committees were established in all places where the ceremonies were going to take place. These committees were responsible for the propagandist work on behalf of the Party.

An illusion was created that the ceremonies of May 1 were spontaneously organised and citizens united. However, the Party needed to use a process of agitation to encourage mass participation in the celebration. It was not enough to organise meetings but individual agitation was needed. A conscious worker understood they should devote every day, every free hour, to individual agitation¹².

Members of the Party were required to visit their neighbours and persuade them to participate in the demonstration. A lot of attention was given to preparations for this event at schools. The Ministry of Education prepared guidelines on how to prepare students for the anniversary. The teacher's duty was to give a talk on the upcoming festivities and after a series of lectures, young people would write an essay, *How is my family preparing for the celebration of May 1 and how am I going to decorate my house?* After the event students were to describe their experiences and the demonstration.

Students learning English between 1950 and 1956 read in their English coursebooks: "On the first of May, Jane got up very early and went to a meeting place from which she walked together with her school to join in the May-Day procession. «Isn't it a lovely day and isn't the City beautiful and gay to-day with all those flags and banners and streamers? (...) Can you read the slogan on that banner ahead of us? (...) It reads: We must fight for peace", and a little farther off it is "Long live the People's Democracies»"¹³. Authors of English textbooks stressed the important role head of state, members of the government and representatives of the diplomatic service played in May Day celebrations. They were sitting on a grandstand and demonstrators passing them were supposed to express their joy and gratitude for the fact that they could take part in such a solemn day. Students were taught that they lived in the best political system that guaranteed freedom and justice. The current situation was contrasted with the past when workers were beaten, imprisoned and exploited when they fought for their rights, social justice and a People's Government. Whenever "(...) the workers tried to organize a May-Day procession, (...) they were beaten up by the police and sent to prison"¹⁴. An emphasis was put on the fact

¹² P. Sowiński, *Komunistyczne święto: obchody 1 maja w latach 1948-1954*. Warszawa 2006, s. 18.

¹³ *Język angielski*, Warszawa 1953, s. 200-201.

¹⁴ Tamże, s. 201.

that some people still remembered times when some workers had been killed and some badly hurt during the first of May demonstration due to the fact that they had fought for the eight-hour day and better wages. Moreover, “[t]hey fought- what was still more important- for political rights, for social justice and a People’s Government”¹⁵. It was shown that the working class people in the West did not have full rights and that they would not be victorious until all countries in the world became communist. In People’s Democracies citizens enjoy freedom and celebrate their victory. “On May Day the working people of the whole world display their solidarity. In the USSR and in the new People’s Democracies, like Poland and Czechoslovakia, the working people freely take the streets and with banners and slogans celebrate their victories”¹⁶.

So important was the day for communists that before the demonstration, streets, lanterns, balconies, shop windows were decorated, flags and banners were displayed, and public buildings were decorated with ribbons, red linen and portraits of Stalin, Bierut, Cyrankiewicz and Rokosowski.

May Day, the most important day in the state calendar in the Polish People’s Republic, was one of the annual spectacles of meanings - both real and postulated. Compulsory participation, common propagandist joy and pride, the idyllic visions of workers, peasants and intelligentsia joined together in toilsome effort, all marching in a demonstration under the protection of the kind-hearted authorities. This made people object to the ritual spectacle, if only by laughing and joking about the subject¹⁷.

Before the “spectacle of meanings” started demonstrators had been gathered along a drawn line. As there were tens or even hundreds of thousands of participants to control, they were divided into columns and sections. Then the Internationale was played and drummers struck a marching chord. After the highest authority representative had delivered a speech, a signal was given from a platform to start the parade. He raised his hand to greet people and shouted out: Let’s celebrate the 1st of May. Participants wore costumes, carried props, and used gestures to indicate a job they represented. There were collective actors creating live allegories of ideological virtues and values. Performing physical jobs dominated. Founders marched dressed in protective masks, miners wore helmets and carried drills, braves of the Service to Poland held spades, builders wore welding glasses, firefighters marched with hose-pipes, doctors in doctor’s

¹⁵ Tamże.

¹⁶ E. Bielowa, L. Todd, *English uchebnik angielskiego języka dla siemiletniej i sriedniej shkoly* [English coursebook for a seven year school and secondary school], Moscow 1950, s. 80.

¹⁷ A. Dytman-Stasięńko, *Święto zawłaszczonych znaczeń...*, s. 66.

coats with stethoscopes, fishermen carried fishing nets, bricklayers carried trowels, and farmers cardboard sheaves of grain.

Sports people were to embody the people of the future, building the Communist world, so they were important participants in the parade. They demonstrated which sport they practiced; shows of gymnasts on floats were the most spectacular. Members of youth organizations such as the Service to Poland or ZMP (the Union of Polish Youth) also played a very important role in the demonstration. Stalinist propaganda changed the old cultural order and the young were to teach the elderly. Communists understood that young people could be easily manipulated and thus loyal to the communist party.

The system glorified shockworkers who marched at the head of their fellow-workers wearing red ribbons on which the percentage of the average output they made was visible. They were the only participants of the celebration who were not anonymous. Their surnames were written on decorations and announced through loudspeakers. The Socialist leaders, Bierut and Stalin were given divine qualities whereas shockworkers played a role of heroes and were role models for the whole society. Texts about them appeared in English coursebooks so that proper attitudes towards work could be shaped and people were encouraged to work more efficiently. In one of the texts a shockworker boasts: "You know my team fulfilled a part of the Six-Year Plan ahead of schedule and I made over 200 per cent of the average output again last month"¹⁸. Another text reads: "More and more workers in every branch of industry declared that they would go over to higher speeds. More and more workers fulfilled their pledges ahead of schedule"¹⁹. This kind of information included in textbooks was to encourage students to work hard at school and then in their future lives to be prepared to serve the state well.

Teachers marched with their students, behind them marched actors, men of letters, artists and journalists holding models of enlarged newspapers. There were also columns of peasants wearing regional clothes, playing folk music and dancing regional dances while they marched.

In the formalised Stalinist world of rituals, models carried on lorries, floats or by individual marchers astonished with a variety of forms and ideas. A tent set up on a float reminded everyone of their right to relax. Models of broadcasting stations, factories, cranes, and tractions of high voltage were carried to depict how fast the country was developing. Workers in their column drove dig-

¹⁸ *Język Angielski...*, s. 208.

¹⁹ A. Prejbisz, J. Smólska, *Podręcznik języka angielskiego dla lektoratów szkół wyższych*. Warszawa 1953, s. 129.

gers, cranes, bulldozers, tractors, combines, and binders. Machinery symbolized modernity and the power of the socialist economy.

Oseka²⁰ notices that the demonstration was a carefully managed stage performance and names it theatre in the theatre. Representatives of different jobs performed scenes of everyday work on floats. Nurses pretended to treat a patient, dentists acted a scene of extracting teeth, foresters pretended to be planting trees, bricklayers built a real wall, fishermen pulled fishing nets into cutters, and bakers prepared dough into loaves and put them into ovens.

Sports were also staged. Kayakers were carried in kayaks on the shoulders of their friends and were "rowing the air", boxers were fighting on floats and volleyball players played a match while they marched²¹.

Conclusions

Undeniably, the celebrations of May Day across the Eastern Europe bloc countries were organized in a similar way and demonstrated the power and strength of a socialist state. They played a very important propagandist role and indoctrinated people into Marxist-Leninist ideology. However, the enthusiasm of people taking part in May 1 parade was not sincere. Many people did not express their support for the Soviet Union and socialism, but still had to actively participate in the celebrations. Communists realized that if they wanted to keep power they had to bring up children in a socialist morality and symbolic celebrations like May Day helped them to achieve their goal. So carefully were the demonstrations prepared that they showed the superiority of the socialist system and were a good occasion to criticize and ridicule capitalist states. Students were prepared for this anniversary thoroughly and had to learn about that day for propagandistic reasons, even in English lessons. It cannot be denied that the May 1 celebrations were one of the most colourful and spectacular propagandist events which helped communists to shape young minds and govern the country.

²⁰ P. Oseka, *Mydlenie oczu...*, s. 23.

²¹ Tamże, s. 24.

1 MAJA – KOMUNISTYCZNE ŚWIĘTO OBCHODZONE W PRL**Streszczenie**

Pierwszy maja, ikona komunizmu, było jednym z najważniejszych obchodów w krajach należących do bloku krajów Europy Wschodniej. Święto to miało propagandowy charakter i symbolizowało siłę państwa socjalistycznego. Ceremonia ta była najbardziej kolorowym i spektakularnym rytuałem w Polsce Ludowej w szczególności w okresie stalinowskim. Dużo uwagi poświęcano przygotowaniom do tego wydarzenia w zakładach pracy jak również w szkołach. Wytyczne jak przygotować uczniów do tej rocznicy były przygotowywane przez Ministerstwo Oświaty. Podręczniki szkolne, włączając te do nauki języka angielskiego, były przesiąknięte ideologią marksistowsko-leninowską, a ponieważ obchody pierwszomajowe spełniały funkcję propagandową teksty pokazywały entuzjazm młodych ludzi wobec tej rocznicy, jak również opisy samej demonstracji.

Słowa kluczowe

demonstracja, ikona komunizmu, rytuał, propagandowy charakter

Abstract

May Day, an icon of communism, was one of the most important celebrations in all the countries of the Eastern Europe bloc. It had a propagandist character and symbolized the strength of a socialist state. This ceremony was one of the most colourful and spectacular rituals in the Polish People's Republic especially during the Stalinist era. A lot of attention was given to the preparations of this event at work places and schools. Guidelines how to prepare students for the anniversary were prepared by the Ministry of Education. School books including English coursebooks were soaked with Marxist-Leninist ideology and, because May Day demonstrations fulfilled a propagandist role, texts showing enthusiasm of young people towards this anniversary as well as descriptions of a demonstration were included.

Key words

demonstration, icon of communism, ritual, propagandist character

References

Alexander T., *May Day Archive. The History of May Day*, www.marxists.org/subject/mayday/articles/tracht.html.

Bielowa, E., Todd L., *English uchebnik angliskogo jazyka dla siemiletniej i sriedniej shkoly [English coursebook for a seven year school and secondary school]*, Moscow 1950.

Dytman-Stasieńko A., *Święto zawłaszczonych znaczeń: 1 maja w PRL ideologia, rytuał, język*. Wrocław 2006.

Haładewicz-Grzelak M., *The mythopoeia in Stalinist propaganda of post-war Poland*, "Semiotica" 2010, Vol. 2010 (182).

Oleksiak W., *10 mind-boggling oddities of communist – Poland*, www.culture.pl/en/article/10-mind-boggling-oddities-of-communist-poland.

Orliński W., *Męczennicy z Haymarket Square*. „Wiadomości Kulturalne” 1996, nr 18.

Ośęka P., *Mydlenie oczu. Przypadki propagandy w Polsce*, Kraków 2010.

Smólska J., Prejbisz A., *Podręcznik języka angielskiego dla lektoratów szkół wyższych*, Warszawa 1956.

Sowiński P., *Komunistyczne święto: obchody 1 maja w latach 1948-1954*, Warszawa 2010.

Język angielski, Warszawa 1953.

The Free Dictionary, www.legaldictionary.thefreedictionary.com/Pinkerton+Agents.

West's Encyclopedia of American Law, www.legal-dictionary.thefreedictionary.com.

KONSUMPCJA ALKOHOLU WE WSPÓŁCZESNEJ FRANCJI

Wprowadzenie

Alkohol należy do grona używek, które są popularne, powszechnie akceptowane i stosowane niemal we wszystkich kręgach kulturowych świata. Można nie bez przesady stwierdzić, iż trunki od zawsze były istotnymi regulatorami życia społecznego – to ludzie decydowali, czy alkohol będzie wykorzystywany jedynie w rytuałach religijnych, dostępny dla młodzieży powyżej np. 18 r. ż., który napój będzie wyznacznikiem prestiżu, a który wręcz przeciwnie, degradacji społecznej. Ponadto z tej branży uczyniono dość dobrze prosperujący biznes przynoszący budżetom państw nie tylko łatwe zyski, ale i duże koszty – poczynając od leczenia osób uzależnionych, poszkodowanych przez sprawców znajdujących się pod wpływem alkoholu, na stratach związanych z nielegalnym obrotem i przemytem skończywszy.

Choć alkohol jest znany chyba w każdym regionie świata, jego nazwa wywodzi się z obszaru najmniej kojarzonego z tą używką. Słowo alkohol pochodzi od arabskiego *al-kuhl* lub *al-kahul*, co w czasach przedislamskich² oznaczało delikatny puder, sproszkowaną substancję przeznaczoną do ozdabiania ciała. Dla porządku należy dodać, że wysokoprocentowy spirytus był praktycznie przez Arabów nieznan³. Wino uznawane jest za najpopularniejszy i najbardziej nadużywany napój starożytnej Europy⁴, choć początków produkcji tego trunku należy szukać w Chinach, gdzie znaleziono szczątki pojemnika i substancji złożonej ze sfermentowanego ryżu, miodu i owoców, datowanych na około 7000-6600 lat p.n.e. Spisane dowody na tworzenie napoju z winogron (lecz nie wina) pochodzą z 1046-221 p.n.e. i panowania dynastii Zhou. Winorośl używana w produkcji wina pochodziła z Azji Zachodniej, europejskie grona przywieźli do Chin w drugim wieku przed Chrystusem handlarze podróżujący jedwab-

¹ mgr **Malwina Olga Hopej** – Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Wrocławski.

² M. Brenner, *Drinking & Islam*, www.people.opposingviews.com/drinking-islam-3163.html [21.01.2016].

³ Cz. Cekiera, 1994, *Rzyko uzależnień*, Lublin, s. 77.

⁴ Tamże, s. 80.

nym szlakiem⁵. Początki produkcji wina we Francji datuje się na około rok 400 p.n.e., przypisywana jest Celtom z miasta Lattara, znajdującego się nieopodal Montpellier⁶. Wbrew powszechnemu myśleniu, to nie Rzymianie przynieśli nad Sekwanę pierwsze sadzonki winogron, choć prawdą jest, że rozpowszechnili produkcję tego trunku. Dziś V Republika może poszczycić się 15 słynnymi regionami winiarskimi⁷.

Jak wspomniałam, alkohol zawsze był istotny dla społeczeństw. Dlaczego więc dopiero teraz zauważalny jest tak duży wzrost konsumpcji alkoholu? Jedną z odpowiedzi jest początek XIX w. charakteryzujący się zmianami społecznymi oraz postępem technologicznym, który nie ominął branży alkoholowej, doprowadzając do urozmaicenia i zwiększenia produkcji. O rozmiarach tego problemu chyba najdobitniej świadczy fakt, iż Europejczycy, stanowiący niespełna 15% ludności Ziemi, wypijają połowę (legalnie) produkowanych trunków. Jeśli do Starego Kontynentu dodamy Kanadę, Stany Zjednoczone, Argentynę, Chile, Nową Zelandię oraz Japonię to okaże się, iż mieszkańcy tych obszarów wypijają aż 80% alkoholu wytwarzanego na świecie⁸.

W artykule chciałabym przedstawić zmiany stylu picia i ilości konsumowanego alkoholu oraz postrzegania tego problemu we współczesnej Francji. V Republika jest bowiem krajem, w którym zwykło się uważać iż problem alkoholizmu nie występuje, a konsumpcja ogranicza się do trunków wypijanych przy okazji posiłków. W rzeczywistości jednak pojęcie spożycia alkoholu uległo przemianom. Całkowicie zmienił się styl picia – codzienna, tradycyjna konsumpcja małej ilości wina ustępuje *beuverie express* lub cotygodniowym, jednorazowym przyjęciem bardzo dużej ilości alkoholu. Mimo iż statystycznie ilość konsumowanego alkoholu spada, co jest odbiciem spadku poziomu sprzedaży wina, rośnie liczba hospitalizacji oraz zgonów spowodowanych alkoholem. Zmianie uległa również konsumpcja napojów alkoholowych w poszczególnych grupach wiekowych. Największy wzrost spożycia odnotowuje się w najmłodszej grupie wiekowej. Do regularnego upijania przyznają się już gimnazjaliści, i w dużej mierze ten fakt skłania władze do podejmowania kroków mających na celu ograniczenie zgubnych skutków spożycia alkoholu. Ar-

⁵ K. Kris Hirst, *Wine and its Origins – The Archaeology and History of Wine Making*, www.archaeology.about.com/od/wterms/qt/wine.html, [21.01.2016].

⁶ H. Fields, *French Wine Has Ancient Origins*, www.news.sciencemag.org/europe/2013/06/french-wine-has-ancient-origins, [21.01.2016].

⁷ *Terroirs and Regions*, www.vins-france.com/en/wines-in-france/terroirs-and-regions/, [28.01.2016].

⁸ J.E. Maddux, B.A. Winstead, *Psychopathology: Foundations for a Contemporary Understanding*, Nowy Jork 2012, s. 385.

tykuł został podzielony na dwie główne części. W pierwszej zostaną przedstawione dane dotyczące ilości spożywanych trunków, gram przyswajanego czystego alkoholu oraz ewolucja przyzwyczajęń spożywania napojów alkoholowych, w drugiej zaś zmiany konsumpcji ze względu na płeć i wiek, a także grupy wiekowe najbardziej narażone na hospitalizację spowodowaną nałogiem.

Zmiany poziomu konsumpcji alkoholu

W Europie można wyróżnić trzy tzw. style picia ukształtowane przez dostępność produktów, z których w przeszłości wytwarzano trunki lecz obecnie historyczne uwarunkowania nieco się zatężyły czego skutkiem jest wzrost popularności piwa, np. w Polsce i Finlandii. Klasyfikację otwiera styl romański, do którego zaliczane jest wino oraz państwa basenu Morza Śródziemnego. Drugi typ, anglosaski, charakteryzuje się wysokim spożyciem piwa w Niemczech, Czechach czy Wielkiej Brytanii. Podział ten zamyka styl północno-wschodni, do którego zaliczane są Europa Wschodnia oraz Skandynawia, gdzie przeważa spożycie alkoholi wysokoprocentowych⁹. V Republika została zakwalifikowana do stylu romańskiego, choć w kilku regionach kraju dominują inne style, niemal kontrastujące do centrum i południa, czego najjaskrawszym przykładem jest część północna i wschodnia, gdzie dużą popularnością cieszy się piwo (por. szerzej: rys. 2. Konsumpcja piwa. Liczba litrów na 1 mieszkańca).

Jak wynika z raportu opracowanego przez Organisation internationale de la vigne et du vin (Międzynarodowa Organizacja ds. Winorośli i Wina, OIV), Francja jest największym producentem i konsumentem wina gronowego¹⁰, pod względem eksportu zajmuje miejsce trzecie, po Włoszech i Hiszpanii¹¹. Francuzi wypijają rocznie 12,9 litrów (27,9 gram) czystego alkoholu. Dla porównania – Polacy 24,2 l (50,7 g), a Mołdawianie, liderzy rankingu części europejskiej, 25,4 l (55,1 g)¹². Należy dodać, iż to nie rodzaj trunków a właśnie ilość zawar-

⁹ I. Pospiszyl, *Patologie społeczne*, Warszawa 2008, s. 148.

¹⁰ Uwaga ta nie dotyczy wina czerwonego, bowiem w 2015 r. najwięcej konsumentów tego trunku, po raz pierwszy, pochodziło z Chińskiej Republiki Ludowej. Por. szerzej: S. Daneshkhu, *China overtakes France as biggest consumer of red wine*, www.ft.com/intl/cms/s/0/f7b193e4-8915-11e3-bb5f-00144feab7de.html#axzz40cURd9C3, [15.02.2016].

¹¹ *Statistical report on world vitiviniculture 2012*, www.oiv.int/oiv/files/0%20-%20Actualites/EN/Report.pdf, [16.02.2016].

¹² *Global status report on alcohol and health 2014*, s. 301, www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0CC0QFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.who.int%2Firis%2Fbitstream%2F10665%2F112736%2F1%2F9789240692763_eng.pdf&ei=SvWbVdisOuHMygPRtpnACg&usq=AFQjCNGlveasAOj5axMMSil5j9mEn6GEqA&bvm=bv.96952980,d.bGQ, [16.02.2016].

tego w nim czystego alkoholu jest najistotniejsza, co nieco marginalizuje fakt, iż Francuzi wypijają więcej litrów napojów alkoholowych od m.in. Polaków¹³. Raport Światowej Organizacji Zdrowia pokazuje, iż na jednego mieszkańca kraju nad Sekwaną (pow. 15 r. ż.) przypadło w latach 2008-2010 średnio 12,2 l czystego alkoholu, w poprzednim analizowanym przedziale czasu było to 13,3 l (lata 2003-2005)¹⁴. Eksperti z *Global status report on alcohol and health 2014* prognozują, iż od 2015 r., spożycie alkoholu będzie w dalszym ciągu systematycznie spadać; w roku 2015 roku będzie to 11,6 l, 2020 – 10,6 l, 2025 – 9,7 l¹⁵.

W 2010 r. najczęściej wybieranym alkoholem w grupie wiekowej pow. 15 r. ż. było wino (wybór 56% konsumentów). Wyroby spirytusowe (np. koniaki, likiery) cieszyły się popularnością u 23% Francuzów, po piwo sięgało 19%, zaś inne napoje zawierające alkohol, takie jak cydr, wybierało 2%¹⁶. Pięć lat wcześniej ilości te przedstawiały się następująco: 62% (wino), 20% (wyroby spirytusowe), 17% (piwo), 1% (inne)¹⁷. Najczęściej kupowanym winem jest wino czerwone (73%), po białe i różowe sięga zaledwie 15% i 12% konsumentów, oraz krajowe – sieci handlowe i supermarkety odnotowują, iż udział win zagranicznych w puli sprzedaży tego trunku wynosi zaledwie 1.5%¹⁸.

Dość osobliwym rejonem administracyjnym jest Languedocja-Roussillon, który nie tylko zajmuje pierwsze miejsce pod względem liczby osób codziennie pijących alkohol (17%, por. ryc. nr 3), ale jest tu statystycznie najwięcej palaczy i narkomanów. Ocenia się, iż tak wysoki poziom, średni odsetek w całej Francji to 11%, jest spowodowany dużym bezrobociem (11,5-13,9%¹⁹), bliskością Hiszpanii, gdzie używki są nieco tańsze, przebiegającym szlakiem przemytu marihuany, jak również specjalizacją regionu²⁰. Jest to bowiem największy

¹³ I. Pospiszyl, dz. cyt., s. 149.

¹⁴ *Global status report on alcohol and health 2014*..., dz. cyt., s. 210.

¹⁵ Tamże, s. 301.

¹⁶ Tamże, s. 210.

¹⁷ *Comparaison européenne de la consommation d'alcool par habitant (+15), selon le type de boisson alcoolique, en litres d'alcool pur (sélection)*, www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CCAQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.suchtschweiz.ch%2Ffileadmin%2Fuser_upload%2FGrafiken%2FAlkohol%2FF_A_conso_5.pdf&ei=MNUbVeGaI8bnyQPJLZ3wCw&usq=AFQjCNG2hHPZknClZ4WsJODJjQhujopEbW&bvm=bv.96952980,d.bGQ, [09.02.2016].

¹⁸ M. Rekowski, *Światowe rynki wina*, Poznań 2013, s. 129.

¹⁹ Por. *Taux de chômage par département*, www.actualitix.com/taux-de-chomage-par-departement.html [15.02.2016].

²⁰ J.P. Lacan, *Alcool, tabac, drogues: le Languedoc-Roussillon de tous les excès*, www.midilibre.fr/2013/11/08/alcool-tabac-drogues-la-region-de-tous-les-exces,780330.php [09.02.2016].

(spójny) region winiarski świata – winorośl porasta aż 700 tys. akrów ziemi (283 tys. ha) i to stąd pochodzi 80% francuskiego wina lokalnego²¹. Sprawę drugorzędną stanowi jego jakość. Langwedocja-Roussillon jest także znana z działalności Comité d'action viticole (Comité régional d'action viticole, CAV, CRAV) – grupy radykalnych winiarzy walczących o polepszenie sytuacji tych tradycyjnych winnic, które nie potrafią dostosować się do reguł rynku nastawionego na kontakty z odbiorcą zagranicznym. CAV tylko między rokiem 2006 a 2009 dokonało kilkudziesięciu incydentów np. podłożenia bomb w siedzibie Parti socialiste w Carcassonne²² i sklepach wielkopowierzchniowych w Carcassonne, Narbonne, Lézignan, wysadzenie lub niszczenie winnic oraz sklepów w departamentach Aude i Hérault^{23,24}.

Omawiając zwyczaje picia Francuzów nie sposób nie porównać dawnej konsumpcji trunków z obecnym poziomem. Z badań ankietowych *La consommation d'alcool en France en 2014*, przeprowadzonych na zlecenie Institut national de prévention et d'éducation pour la santé (Narodowy Instytut Profilaktyki i Edukacji Zdrowotnej, INPES) wynika, iż poziom konsumpcji trunków w latach 2010 i 2014 jest zbliżony. W 2014 r. 86% respondentów w przedziale wiekowym 15-75 deklaroowało, iż spożyło alkohol w ciągu ostatnich dwunastu miesięcy, blisko połowa z nich piła co tydzień. Częściej pił co dziesiąty ankietowany²⁵. Z kolei Observatoire français des drogues et des toxicomanies (Francuskie Centrum Monitorowania Narkotyków i Narkomanii, OFDT) publikuje na swej stronie internetowej wykres prezentujący poziom konsumpcji alkoholu od 1961 r., potwierdzający tezę o spadku popularności wina, skutkujący statystycznym zmniejszeniem spożycia trunków przy konsumpcji pozostałych napojów zawierających alkohol utrzymującej się na stałym poziomie²⁶.

²¹ J. Henderson, D. Rex, *About Wine*, Nowy Jork 2011, s. 220.

²² *Bombe dans les locaux PS de l'Aude: «incompréhensible»*, www.liberation.fr/societe/2013/07/17/une-bombe-explose-devant-les-bureaux-du-ps-a-carcassonne_918885 [09.02.2016].

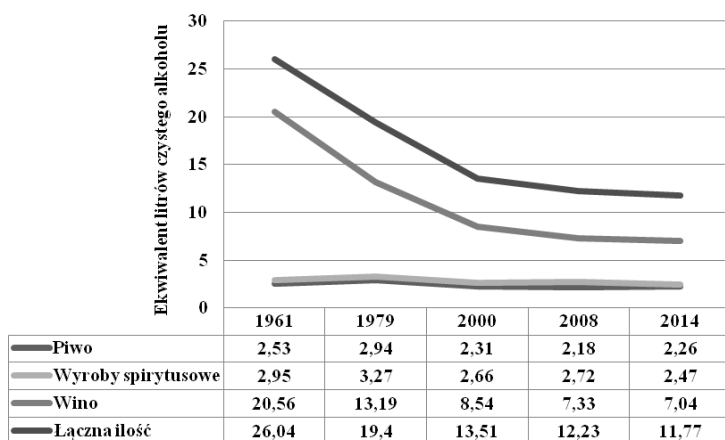
²³ *43 journées d'action des CRAV entre 2006 et 2009 en Languedoc-Roussillon*, www.france3-regions.francetvinfo.fr/languedoc-roussillon/2013/07/17/43-journees-d-action-des-crav-entre-2006-et-2009-en-languedoc-roussillon-289213.html [16.02.2016].

²⁴ C. Wyatt, *French wine-growers go guerrilla*, www.news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6759953.stm [25.01.2016].

²⁵ Por. J.B. Richard, Ch. Palle, R. Guignard, V. Nguyen-Thanh, F. Beck, P. Arwidson, *La consommation d'alcool en France en 2014*, „Évolutions” 2015, nr 32.

²⁶ www.ofdt.fr/statistiques-et-infographie/series-statistiques/alcool-evolution-des-quantites-consommees-par-habitant/ [19.02.2016].

Rysunek 1. Ilość spożytego alkoholu na osobę w wieku pow. 15 lat w latach 1961-2015

Opracowanie własne na podstawie: www.ofdt.fr

Poniżej zamieszczono mapę z 1926 r. przedstawiającą ilość konsumowanego alkoholu (prawdopodobnie było to wino o nieznannej zawartości alkoholu).

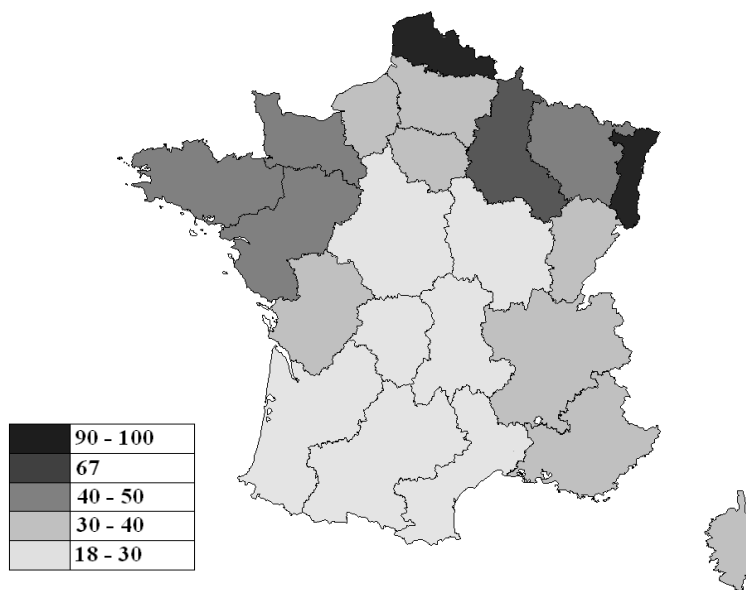
Rysunek 2. Konsumpcja alkoholu – liczba litrów na 1 mieszkańca, 1926 r.

Źródło: www.carto-mondo.fr

Łatwo zauważyć stosunkowo dużą rozpiętość poziomu konsumpcji – od 0,99 l na jednego mieszkańca Landes do 12,00 l w regionie Seine-Maritime (dawny Seine-Inférieure, w skrócie, tak jak na mapie, Seine-Infé)²⁷. Zestawienie tych danych z mapą obrazującą spożycie mało popularnego piwa pokazuje, że niespełna sto lat później ilość trunku rzadko wybieranego we Francji kilkakrotnie przewyższa poziom konsumpcji wina w 1926 r. Ponadprzeciętna konsumpcja piwa związana jest z historycznie ukształtowanymi regionami produkcji, w których dominuje wspomniany już styl anglosaski. W 1961 r. statystyczny Francuz wypijał 257 l wina, zaś w 2012 – 86 l. W roku 2011 obywatele V Republiki wypili łącznie 31 mln hektolitrów wina, co podzielone przez liczbę konsumentów powyżej 15 r. ż. (53 mln), daje 59 litrów wina na jedną osobę. Zestawiając tę grupę wiekową z danymi z 1961 r. i wypijanymi 59 mln hl, okaże się, iż na jednego reprezentanta 34 milionowej grupy Francuzów przypada 174 litrów wina rocznie²⁸.

Rysunek 3. Konsumpcja piwa – liczba litrów na 1 mieszkańca

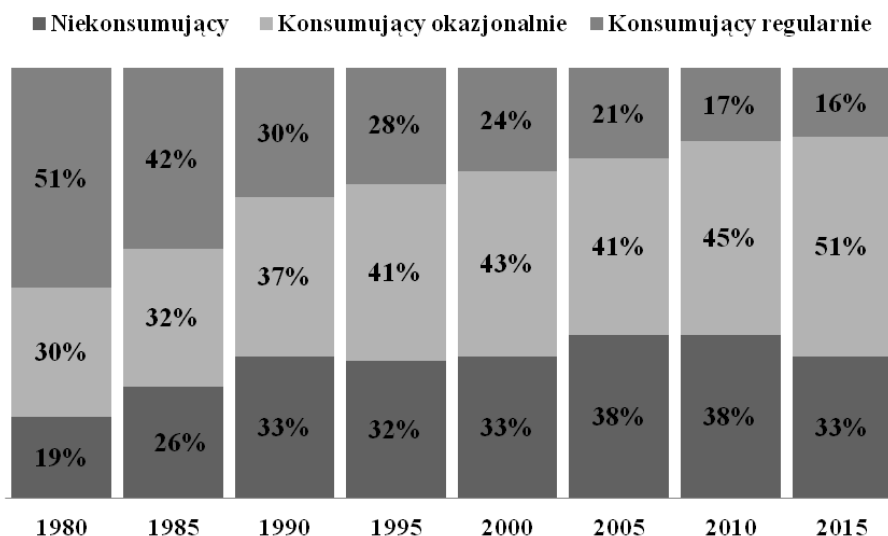
Opracowanie własne na podstawie: www.pourlenordpasdecalais.over-blog.com

²⁷ *Carte Consommation Alcool France 1926*, www.carto-mondo.fr/carte/carte-consommation-alcool-france-1926 [29.01.2016.]

²⁸ *Les Français boivent toujours trop*, www.lefigaro.fr/actualite-france/2013/04/11/01016-20130411ARTFIG00504-les-francais-boivent-toujours-trop.php [15.02.2016].

Choć może wydawać się iż problem alkoholizmu we Francji jest wyolbrzymiany, tym bardziej, że Institut national de prévention et d'éducation pour la santé od 1960 r. odnotowuje trend spadkowy, głównie za sprawą zmniejszonej konsumpcji wina, w rzeczywistości tak nie jest. Potwierdzeniem tych słów są badania przeprowadzone w 2010 r. przez Institut national de la statistique et des études économiques (Narodowy Instytut Statystyki i Badań Ekonomicznych, INSEE) – prawie czterech na dziesięciu Francuzów w przedziale wiekowym 18-75 narażonych jest na ryzyko nadmiernej konsumpcji alkoholu, a ¼ na chroniczne picie²⁹. Warto odnotowania są również wyniki zeszłorocznych badań *Enquête sur la consommation du vin en France 2015*, przeprowadzonych na próbie 4030 respondentów powyżej 15 r. ż., pokazujące, iż od roku 1980 spada liczba regularnych konsumentów wina oraz wzrasta odsetek pijących okazjonalnie³⁰.

Rysunek 4. Odsetek konsumujących wino w latach 1980-2015

Opracowanie własne na podstawie: www.franceagrimer.fr

²⁹ *Tabac-Alcool-Toxicomanie*, www.insee.fr/fr/themes/document.asp?reg_id=0&ref_id=T12F094 [15.02.2016].

³⁰ Por. FranceAgriMer, *Enquête sur la consommation de vin en France en 2015. Le vin: transformation d'une composante de repas à une boisson culturelle?*, s.1, www.franceagrimer.fr/content/download/40653/378474/file/Enqu%C3%AAte%20sur%20la%20consommation%20de%20vin%20en%20France%20en%202015%20synth%C3%A8se%20V3.pdf [15.02.2016].

Generacja „beuverie express”?

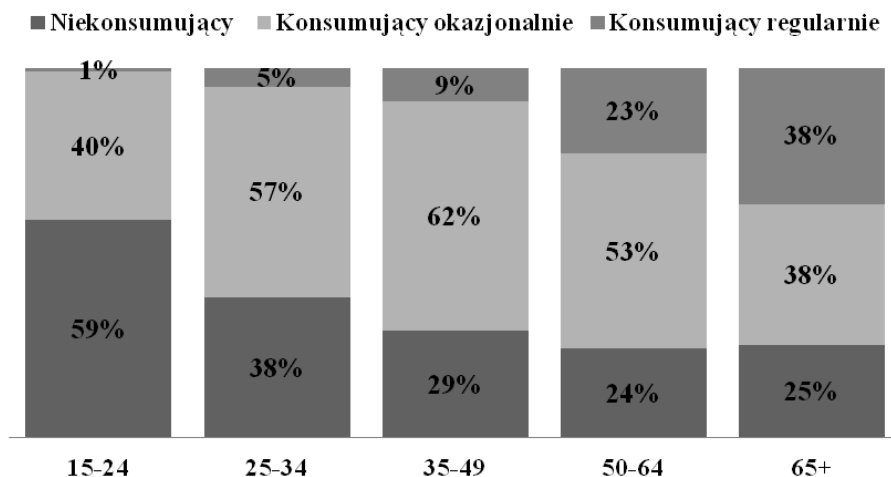
Do picia (przynajmniej raz w życiu) przyznaje się 95% Francuzów w przedziale wiekowym 18-64 lata. Drugą pod względem popularności używką jest tytoń (78%), na miejscu trzecim znalazły się konopie (33%), czwartym poppers (środki rozluźniające produkowane na bazie azotanu amylu³¹) – 5%³². Choć picie wina jest we Francji tradycją, w której uczestniczą nawet niepełnoletni (dostający wino rozcieńczone wodą), problem upijających się młodych ludzi stanowi dla władz nie lada wyzwanie. Być może zwyczaj ten przyczynił się do obecnego, dość luźnego podejścia do kwestii pijaństwa, a tak zwany „beuverie express” (ang. „binge drinking”), definiowany jako *przyjmowanie dużej ilości alkoholu, powyżej 4-5 kieliszków/kufli w dwie godziny, zazwyczaj w grupie znajomych, w celu szybkiego upicia się w jak najkrótszym czasie*, stał się przedmiotem ogólnonarodowej dyskusji. Ten styl upijania jest najpopularniejszy wśród młodszych konsumentów klasyfikowanych do grupy wiekowej 15-30 lat – aż 25.5% z nich deklaruje, iż w poprzednim miesiącu upiło się dzięki „binge drinking”. Dla porównania, do takiego sposobu przyjmowania alkoholu przyznaje się odpowiednio 18% i 10% konsumentów z grup 31-45 i 60+ lat. Szacunkowy odsetek regularnie spożywających alkohol w grupie wiekowej 15-30 lat jest niewielki i wynosi 2,5%, zaś w grupie 61-75 lat – 27%³³. Trend dużej regularności spożycia ograniczony do ludzi starszych oraz nieregularne spożycie lub niekonsumowanie wina w grupach wiekowych 15-34, znajduje potwierdzenie w poziomie konsumpcji wina i opracowaniu FranceAgrMer³⁴.

³¹ I. Pospiszyl, op. cit., s. 175.

³² *Tabac-Alcool-Toxicomanie*, www.insee.fr/fr/themes/document.asp?reg_id=0&ref_id=T12F094 [29.01.2016].

³³ *Dites désormais “beuverie express”, pas “binge drinking”*, www.lemonde.fr/vous/article/2013/07/29/dites-desormais-beuverie-express-pas-binge-drinking_3454875_3238.html [18.02.2016].

³⁴ Por. FranceAgrMer, *Enquête sur la consommation de vin en France en 2015. Le vin: transformation d’une composante de repas à une boisson culturelle?*, s. 2.

Rysunek 5. Odsetek konsumujących wino w poszczególnych grupach wiekowych

Opracowanie własne na podstawie: www.franceagrimer.fr/

Jak pokazują badania opublikowane przez Health Behaviour in School-aged Children, średnio 59% uczniów pierwszej klasy gimnazjum³⁵ próbowało alkoholu (65% chłopców i 53% dziewcząt). W ostatniej klasie aż 82% z nich przyznaje się do nieregularnego picia, choć co trzeci z nich (dla porównania – 7% pierwszoklasistów) przyznaje, iż doświadczyło stanu upojenia alkoholowego i związanego z tym zatrucia³⁶. Statystyki opracowane na podstawie *Enquête sur la Santé et les Consommations lors de l'Appel de Préparation à la Défense* z 2014 r. pokazują, że aż 67,6% dziewcząt i 76,2% chłopców do 17 r. ż. spożywało alkohol w przeciągu miesiąca. Regularną konsumpcję deklaruje natomiast 17,5% chłopców i 6,8% dziewcząt³⁷. Zestawiając te wyniki z grupą wiekową 18-25, w której codzienne spożycie deklarowane jest przez 5% młodych mężczyzn i 0% kobiet³⁸, można odnieść mylne wrażenie, że uczniowie piją więcej alkoholu od dorosłych. Regularna konsumpcja w grupie do 17 r. ż. przejawia się

³⁵ Polskim odpowiednikiem 6 klasy collège jest pierwsza klasa gimnazjum. We Francji etapy szkolne liczy się wstak. Collège trwa od 6 do 3, ostatniej klasy, jednak będę posługiwać się nazewnictwem polskim.

³⁶ S. Spilka, O. Le Nézet, F. Beck, V. Ehlinger, E. Godeau, *Alcool, tabac et cannabis Durant les «années collège»*, „Tendances” 2012, nr 80, s. 1-3, www.ofdt.fr/BDD/publications/docs/eftxsss4.pdf [22.01.2016].

³⁷ *Synthèse thématique: alcool*, www.ofdt.fr/produits-et-addictions/de-z/alcool/#conso [22.01.2016].

³⁸ Por. szerzej: rysunek 6. Odsetek codziennie spożywających alkohol i odsetek zgonów mężczyzn, których przyczyną był alkohol.

nie w codziennym przyjmowaniu promili a cotygodniowym „beuverie express”, stanowiącym paradoksalnie większe zagrożenie dla zdrowia i życia młodzieży. Popularność tego zjawiska wśród najmłodszych została szybko dostrzeżona przez Ministerstwo Spraw Socjalnych, Zdrowia i Praw Kobiet – według projektu ustawy, za nakłanianie lub przymuszanie niepełnoletnich do „binge drinking” grozić ma grzywna w wysokości do 15 tys. EUR i do 1 roku więzienia³⁹, zaś zachęcanie pełnoletnich do nadmiernego picia może być kwalifikowane nawet jako nieumyślne spowodowane śmierci⁴⁰.

Odmiennego zdania jest *Entreprise & Prévention*, przedsięwzięcie skupiające 20 firm z branży alkoholowej np. Heineken France, Pernod Ricard, Brasseries Kronenbourg czy Bacardi-Martini⁴¹, mające na celu badanie zwyczajów alkoholowych Francuzów (*Baromètre de la consommation des boissons alcoolisées*), a także realizację kampanii przestrzegających przed zgubnymi skutkami nadmiernego spożycia w miejscu pracy⁴². Ich zdaniem problem alkoholizmu jest przez rządzących wyolbrzymiany, gdyż roczna ilość wypijanego wina spada (z 257 l w 1961 r. do 86 l w 2012 r.), a codzienna konsumpcja alkoholu w grupie wiekowej 18-35 marginalna jest marginalna⁴³.

O ile można stwierdzić, że zwyczaj codziennego picia trunków w grupie wiekowej 18-35 jest stosunkowo niepopularny i niegroźny, ogranicza się bowiem do posiłków, picie „weekendowe” oraz nawyk codziennego spożycia wśród ludzi pow. 55 r. ż., stanowi wyzwanie dla władz. Ponadto, niejako wraz ze spadkiem ilości konsumowanego wina, wzrasta popularność innych trunków, zwłaszcza piwa, oraz wina lepszej jakości zawierającego więcej czystego alko-

³⁹ *L'incitation au "binge drinking" (beuverie express) bientôt passible de 15 000 euros d'amende et de prison*, www.france3-regions.francetvinfo.fr/nord-pas-de-calais/2014/10/15/l-incitation-au-binge-drinking-beuverie-express-bientot-passible-de-15-000-euros-d-amende-et-de-prison-572240.html, E. Raybaut, *Le «binge drinking» chez les ados*, www.rfi.fr/emission/20141113-le-binge-drinking-ados [09.02.2016].

⁴⁰ *Mort après avoir bu 56 "shooters": prison avec sursis pour le patron de bar*, www.lexpress.fr/actualite/societe/mort-apres-avoir-bu-56-shooters-prison-avec-sursis-pour-le-patron-de-bar_1683691.html, *Clermont-Ferrand: Il meurt après avoir bu 56 shooters, le patron de bar passe devant la justice*, www.rtl.fr/actu/societe-faits-divers/clermont-ferrand-il-meurt-apres-avoir-bu-56-shooters-le-patron-de-bar-passe-devant-la-justice-7781350608 [10.02.2016].

⁴¹ *Entreprise & Prévention*, www.preventionalcool.com/index.php?/entreprise-a-prevention/adherents/ [27.01.2016].

⁴² Por. *Prévenir le risque alcool*, www.preventionalcool.com/index.php?/nos-campagnes/presentation/ [29.01.2016].

⁴³ *Les Français boivent toujours trop*, www.lefigaro.fr/actualite-france/2013/04/11/01016-20130411ARTFIG00504-les-francais-boivent-toujours-trop.php [27.01.2016].

holu aniżeli starsze i gorsze roczniki. Podobny wzrost można zaobserwować w wydatkach – mimo iż Francuzi wypijają statystycznie mniej alkoholu niż jeszcze kilka lat temu, wydatki na te napoje stale rosną, co związane jest z pićciem droższych trunków i polityki nakładania większych podatków na wyroby alkoholowe.

Sposobem na zmniejszenie skali alkoholizmu i „binge drinking”, mają być ograniczenia sprzedaży najpopularniejszych trunków (wino, piwo) w określonych godzinach, najczęściej między godziną 22:00 a 6:00, co wprowadziły np. władze Lyonu. Włodarze La Rochelle zdecydowali zakazać spożycia alkoholu w miejscach publicznych⁴⁴, a Reims na tarasach restauracji i pubów od godziny 1:00 do rana⁴⁵, zaś w stacjach telewizyjnych można zobaczyć spoty ukazujące skutki nadużywania wyrobów alkoholowych przez młodych ludzi. To bowiem z tej grupy wiekowej pochodzi co piąta ofiara wypadków drogowych, a niemal połowa z nich ginęła za sprawą tejże używki.

Konsekwencje spożycia alkoholu w poszczególnych grupach wiekowych

Gdyby zestawić dane dotyczące ludzi codziennie konsumujących napoje alkoholowe⁴⁶ z odsetkiem śmiertelności wywoływanym spożyciem⁴⁷, okaże się, że główny problem tkwi nie w ilości przyswajanych promili a w sposobie ich picia. Na rysunku oznaczonym numerem 6 widoczne jest, iż wraz z wiekiem rośnie ilość codziennie spożywających alkohol i maleje ilość zgonów wywołanych trunkami. Zatem prawdą jest, niemal cytując ekspertów *Entreprise & Prévention*, że codzienna konsumpcja w przedziale wiekowym 18-35 jest marginalna, statystycznie dotyczy to 5-7% mężczyzn i 1% kobiet, jednocześnie w tej grupie jest najwięcej zgonów mężczyzn wywołanych alkoholem. W przedziałach wiekowych 55-64 oraz 65-75 odsetek codziennie pijących jest najwyższy, najmniejsza śmiertelność występuje jednak tylko w grupie 65-75 lat. Co ciekawe, alkohol jest jedyną używką, której najwyższy poziom konsumpcji odnotowywany jest w grupie wiekowej 55-64⁴⁸. Dodatkowo mapa obrazująca odsetek ludności codziennie spożywających alkohol wskazuje, że liczba Francuzów

⁴⁴ S. Ball, *‘Le binge drinking’ on the rise in France*, www.france24.com/en/20130729-france-binge-drinking-alcohol-beuverie-express [27.01.2016].

⁴⁵ *Nouvelle réglementation de la vie nocturne à Reims, plus d'alcool en terrasse après 1h du matin*, www.france3-regions.francetvinfo.fr/champagne-ardenne/marne/reims/nouvelle-reglementation-de-la-vie-nocturne-reims-plus-d-alcool-en-terrasse-apres-1h-du-matin-656583.html [15.02.2016].

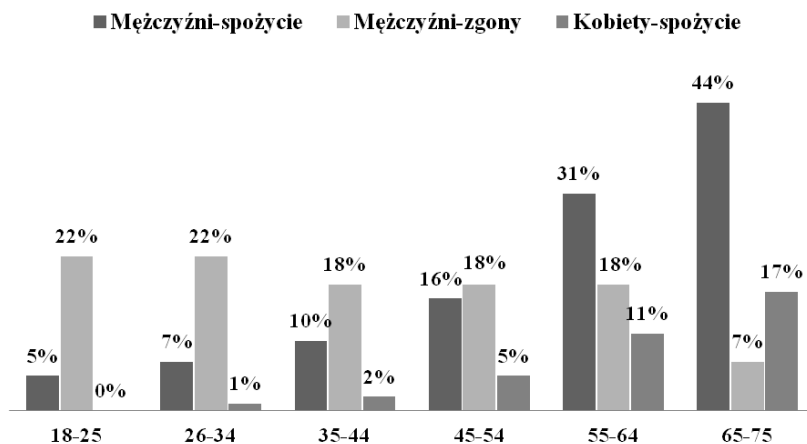
⁴⁶ F. Beck, R. Guignard, J.B. Richard, M.L. Tovar, S. Spilka, *Les niveaux d'usage des drogues en France en 2010*, „Tendances” 2011, no 76, s. 3.

⁴⁷ *Près de 50.000 décès dus à l'alcool en un an*, www.sante.lefigaro.fr/actualite/2013/03/04/19959-pres-50000-deces-dus-lalcool-an [01.02.2016].

⁴⁸ Por. F. Beck, R. Guignard, J.B. Richard, M.-L. Tovar, S. Spilka, dz.cyt., s. 2.

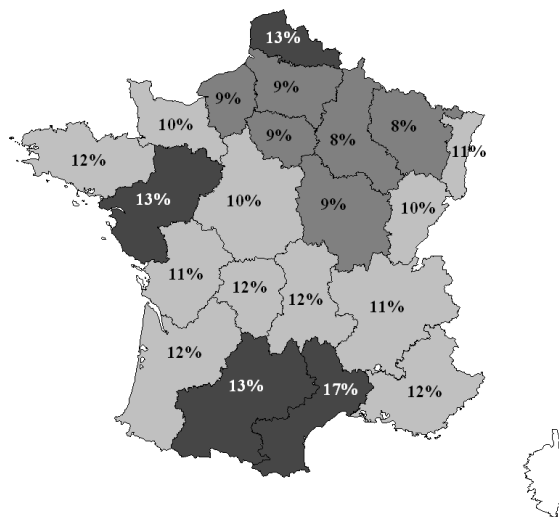
kultywujących tradycję picia wina do posiłków stanowi mniejszość i wynosi od 8 do 13%, prócz regionu Langwedocja-Roussillon gdzie odnotowano 17%. Zatem potwierdza to tezę, iż główna przyczyna wysokiej śmiertelności wśród młodych ludzi leży w sposobie picia, np. wspomnianym już „beuverie express”.

Rysunek 6. Odsetek codziennie spożywających alkohol i odsetek zgonów mężczyzn, których przyczyną był alkohol

Opracowanie własne na podstawie: www.inpes.sante.fr

Rysunek 7. Odsetek codziennie spożywających alkohol – badania dotyczą grupy wiekowej 15-75 lat, 2010 r.

Opracowanie własne na podstawie: www.images.lesechos.sdv.fr

W 2012 r. odnotowano 580 tys. przypadków hospitalizacji spowodowanej nadmiernym spożyciem alkoholu. Koszty tego leczenia ocenia się na 2.64 mld EUR (3,6% wszystkich wydatków na leczenie⁴⁹), choć lekarze mówią o niedoszacowaniu i rzeczywistych wyższych kwotach. W odniesieniu do poprzedniego raportu l'Institut de veille sanitaire (Instytut Nadzoru Sanitarnego, InVS) z 2006 r., odnotowano wzrost tego typu hospitalizacji o 11,6%.

Nadmierne spożycie prowadzi do powikłań związanych z chorobą alkoholową zwykle u 57-latków, 48-latkowie trafiają do szpitali głównie z powodu nagłej abstinencji (tzw. objawów odstawienia), zaś ostre zatrucia są przyczyną hospitalizacji 43-latków⁵⁰. Rocznie alkohol przyczynia się do 49 tys. zgonów (dane z 2009 r.): 36,5 tys. mężczyzn (13% zgonów mężczyzn) i 12,5 tys. kobiet (5%).⁵¹ Liczba 36,5 tys. w porównaniu do 535 tys. zgonów odnotowanych w V Republice w 2009 r. może wydawać się niewielka, lecz zestawienie z państwami Europy pokazuje, że liczba zgonów we Francji kilkakrotnie przewyższa śmiertelność mężczyzn w Szwajcarii (5%), Włoszech (3%) czy Danii, gdzie alkohol jest powodem zaledwie 1% śmierci mężczyzn⁵². Statystycznie w 2002 r. z powodu alkoholu przedwcześnie zmarło 7,5 mężczyzn i 1,8 kobiet na 10 tys. obywateli Republiki. Dla porównania w Rzeczypospolitej było to odpowiednio 8,7 i 0,9, zatem w przypadku Polek, ilość zgonów jest dwa razy niższa aniżeli w kraju nad Sekwaną⁵³. Poniższa tabela przedstawia liczby przedwczesnych zgonów wywołanych spożyciem alkoholu. Miejsce szóste zajmują Francuzi, Francuzki, choć piją mniej, zajmują miejsce czwarte.

⁴⁹ *L'alcool, une des premières causes d'hospitalisation en France*, www.rtl.fr/actu/societe-faits-divers/l-alcool-une-des-premieres-causes-d-hospitalisation-en-france-7779021973 [12.02.2016].

⁵⁰ *L'alcool est l'une des premières causes d'hospitalisation en France*, www.lexpress.fr/actualite/societe/sante/l-alcool-est-l-une-des-premieres-causes-d-hospitalisation-en-france_1696915.html [12.02.2016].

⁵¹ *L'alcool responsable de 49 000 morts en France par an*, www.lemonde.fr/sante/article/2013/03/04/l-alcool-responsable-de-49-000-morts-en-france-par-an_1842068_1651302.html [26.01.2016].

⁵² *Près de 50.000 décès dus à l'alcool en un an*, www.sante.lefigaro.fr/actualite/2013/03/04/19959-pres-50000-deces-dus-lalcool-an, [26.01.2016].

⁵³ *Synthèse thématique: alcool*, www.ofdt.fr/produits-et-addictions/de-z/alcool/#conso [26.01.2016].

Rysunek 8. Wskaźnik śmiertelności, liczba przedwczesnych zgonów na 10 tys. mieszkańców. Badania dotyczą grupy wiekowej 20-64 lata, 2002 r.

	Mężczyźni	Kobiety
Rosja	29.0	4.7
Litwa	22.0	4.1
Węgry	21.6	5.0
Czechy	9.0	1.4
Polska	8.7	0.9
Francja	7.5	1.8
Szwecja	3.7	1.3
Wielka Brytania	2.7	0.5

Źródło: www.ofdt.fr

Substancja ta jest również przyczyną drugiej najczęstszej, „niewymuszonej” i przedwczesnej śmierci spowodowanej używkami, pierwszą jest tytoń, który zabija 73 tys. palaczy. Alkohol odpowiada za 22% zgonów między 15 a 34 r. ż., 18% w przedziale wiekowym 35-64, zaś w grupie powyżej 65 r. ż. – 7%. Jest także przyczyną chorób sercowo-naczyniowych (12 233 zgonów rocznie), zachorowań na raka (15 200), z czego najwyższą śmiertelność w 2009 r. odnotowano w przypadkach raka jelita grubego i odbytnicy (3 699), przełyku (3 327) oraz wątroby (2 051)⁵⁴. Kolejne 11 tys. zgonów jest wynikiem chorób układu trawienia (tylko alkoholowe choroby wątroby zabijają 4 860 Francuzów), zaburzeń psychicznych, wypadków samochodowych i samobójstw popełnianych w stanie nietrzeźwości^{55,56}. W roku 2012 francuscy funkcjonariusze wezwali do złożenia wyjaśnień 75 tys. nietrzeźwych zakłócających porządek publiczny, ukarali także 352 tys. kierowców jeżdżących pod wpływem alkoholu. W 2011 r. sądy skazały 150 500 osób za kierowanie pojazdami w stanie nietrzeźwości oraz wydały 187 wyroków skazujących za nieumyślne spowodowanie śmierci, których sprawcy w chwili popełniania przestępstwa znajdowali się pod wpływem alkoholu⁵⁷.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ *Près de 50.000 décès dus à l'alcool en un an*, www.sante.lefigaro.fr/actualite/2013/03/04/19959-pres-50000-deces-dus-lalcool-an [23.01.2016].

⁵⁶ Por. S. Guérin, A. Laplanche, A. Dunant, C. Hill, *Alcohol-attributable mortality in France*, www.eurpub.oxfordjournals.org/content/23/4/588 [24.01.2016].

⁵⁷ *Synthèse thématique: alcool*, www.ofdt.fr/produits-et-addictions/de-z/alcool/#conso [26.01.2016].

Przytaczając nawet niedoszacowaną kwotę wydawaną rocznie przez budżet państwa na leczenie skutków alkoholu i wpływy z jego sprzedaży, okaże się że te drugie są nieporównywalnie wyższe. We Francji sprzedawane są trunki o wartości 10,7 mld euro, kolejne 11,4 mld pochodzi z eksportu, co łącznie daje 22,1 mld zysku tylko w 2011 r. Do tej kwoty należy dodać wpływy z podatków, 3,2 mld EUR, których aż 82% pochodzi ze sprzedaży wyrobów wysokoprocentowe, 11% piwa, zaledwie 4% tej kwoty pochodzi ze sprzedaży wina, przewyższającego jedynie o 1 punkt procentowy wpływy z trunków pośrednich⁵⁸. Po zestawieniu tych danych z cytowanym rankingiem najpopularniejszych trunków – wino, wyroby spirytusowe, piwo, inne napoje zawierające alkohol – odpowiednio 56%, 23%, 19%, 2%⁵⁹, okazuje się że ilość sprzedawanego wina ma dość nikły, 4% udział w puli przychodów z podatków.

Do kolejnych pozytywów tak dużej konsumpcji alkoholu należą miejsca pracy generowane stopniem popularności poszczególnych trunków. Jak podają Ministerstwo Rolnictwa i związki zawodowe, przemysł winiarski zatrudnia 250 tys. ludzi blisko związanych z tą branżą, z czego największe grupy stanowią hodowcy winorośli, którą zajmuje się 142 tys. winiarzy, a także specjaliści odpowiedzialni za dystrybucję czy sprzedaż (30 tys.). Szacuje się, iż kolejne 300 tys. zatrudnionych jest w branżach niezwiązanych bezpośrednio z alkoholem, takich jak logistyka, produkcja kieliszków i butelek. Mniej zatrudniają przemysły browarniczy (71 tys. z czego 6 tys. są pracownikami bezpośrednio związanymi z uprawą chmielu), historycznie związany z północnymi i wschodnią częścią kraju, oraz wysokoprocentowy – 100 tys.⁶⁰, związany choćby z miejscowościami Cognac (koniak), Grenoble (likier Chartreuse) lub Burgundią (likier Crème de cassis)⁶¹.

Zakończenie

Wbrew stereotypom i wyobrażeniom wciąż obecnych w umysłach Polaków, Francja nie jest państwem, w którym styl picia jest tradycją opierającą się nowym przyzwyczajeniom młodych pokoleń. W statystykach obrazujących liczby nadużywających i ilość przyswajanego czystego alkoholu Republika wypada przeciętnie, lecz szczegółowe badania ujawniają zbyt duży odsetek przedwcze-

⁵⁸ Por. *Commission des comptes de la sécurité sociale, Résultats 2010, Prévisions 2011. Rapport juin 2011*, www.ladocumentationfrancaise.fr/rapports-publics/114000543/index.shtml [22.01.2016].

⁵⁹ Por. *Global status report on alcohol and health 2014*, dz.cyt., s. 210.

⁶⁰ *Synthèse thématique: alcool*, www.ofdt.fr/produits-et-addictions/de-z/alcool/#conso [26.01.2016].

⁶¹ Por. Ch. Palle, *Le poids économique de l'alcool*, s. 154-157, www.ofdt.fr/BDD/publications/docs/da13mar.pdf [23.01.2016].

sných zgonów. Potwierdzeniem tych słów są kontrastowe dane prezentujące skutki spożycia alkoholu wśród mężczyzn – z wiekiem maleje liczba zgonów spowodowanych tą używką, rośnie regularność i ilość wypijanych trunków. „Beuverie express” jest nowym zwyczajem zbierającym krytyczne opinie lekarzy i polityków, zmieniającym obraz dotychczasowej konsumpcji alkoholu – do takiego sposobu picia przyznaje się co czwarty Francuz, jednocześnie mniej niż 18% Francuzów kultywuje zwyczaj picia wina do posiłków. Skutkuje on czasowymi zakazami i ograniczeniami sprzedaży alkoholu, a także stanom zagrażającym życiu i zdrowiu młodszych konsumentów u których „binge drinking” jest najpopularniejszy.

ALCOHOL CONSUMPTION IN CONTEMPORARY FRANCE

Streszczenie

Artykuł opisuje zmiany stylu picia alkoholu oraz postrzegania tego problemu we współczesnej Francji. V Republika jest bowiem krajem, w którym zwykło się uważać, iż problem alkoholizmu nie występuje, a konsumpcja trunków ogranicza się do towarzyszenia posiłkom. W rzeczywistości pojęcie spożycia alkoholu uległo zmianom. Całkowicie zmienił się styl picia – codzienna, niemal tradycyjna konsumpcja małej ilości wina ustępuje „beuverie express” lub cotygodniowym, jednorazowym przyjęciom bardzo dużej ilości alkoholu. Przemianie uległa również konsumpcja napojów alkoholowych w poszczególnych grupach wiekowych. Mimo iż statystycznie ilość przyjmowanego alkoholu spada, co jest odzwierciedleniem spadku sprzedaży wina, rośnie liczba hospitalizacji oraz zgonów spowodowanych tą substancją. Największy wzrost spożycia odnotowuje się w najmłodszej grupie wiekowej, co przyczyniło się do podjęcia przez władze decyzji mających na

Abstract

This article describes changes in alcohol consumption and perception this problem in contemporary France. It is popularly believed that the problem of alcoholism does not exist and consumption is restricted to the drinking alcoholic beverages with repast. In fact, alcohol consumption has been changed. Entirely has changed the style of daily consumption, almost traditional drinking small amounts of wine be defeated to “binge drinking” or the weekly, a one-off ingest of very large quantity of alcohol. The consumption of alcoholic beverages in the various age groups was also transformed. Although statistically quantity of ingested alcohol decrease, as reflection of the decline of wine sales, the rate of hospitalizations and decease caused by this substance is increasing. The largest increase in consumption is recorded in the youngest age group, which has redound to decision-making authorities to reduce the effects of

celu ograniczenie skutków picia alkoholu. alcohol.

Słowa kluczowe

Key words

alkohol, alkoholizm, „beuverie express”, alcohol, alcoholism, „binge drinking”, „binge drinking”, Francja „beuverie express”, France

Bibliografia

Alcool, tabac et cannabis Durant les «années collège», S. Spilka, O. Le Nézet, F. Beck, V. Ehlinger, E. Godeau.

Commission des comptes de la sécurité sociale, Résultats 2010, Prévisions 2011. Rapport juin 2011, Commission des comptes de la sécurité sociale.

Global status report on alcohol and health – 2014 ed., World Health Organization.

Le poids économique de l'alcool, Ch. Palle.

Statistical report on world vitiviniculture 2012, Organisation internationale de la vigne et du vin.

Cekiera Cz., *Ryzyko uzależnień*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1994.

Henderson J., Rex D., *About Wine*, Delmar Cengage Learning, Nowy Jork 2011.

Maddux J. E., Winstead B. A., *Psychopathology: Foundations for a Contemporary Understanding*, Nowy Jork 2012.

Pospiszyl I., *Patologie społeczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

Rekowski M., *Światowe rynki wina*, Poznań 2013.

J.B. Richard, Ch. Palle, R. Guignard, V. Nguyen-Thanh, F. Beck, P. Arwidson, *La consommation d'alcool en France en 2014*, „Évolutions” 2015, nr 32.

www.actualitix.com

www.archaeology.about.com

www.carto-mondo.fr

www.eurpub.oxfordjournals.org

www.france24.com

www.france3-regions.francetvinfo.fr

www.franceagrimer.fr
www.ft.com
www.images.lesechos.sdv.fr
www.inpes.sante.fr
www.insee.fr
www.ladocumentationfrancaise.fr
www.lefigaro.fr
www.lemonde.fr
www.lexpress.fr
www.midilibre.fr
www.news.bbc.co.uk
www.news.sciencemag.org
www.ofdt.fr
www.oiv.int
www.people.opposingviews.com
www.pourlenordpasdecalsais.over-blog.com
www.preventionalcool.com
www.rtl.fr
www.sante.lefigaro.fr
www.vins-france.com

THE BIRTH, ORIGINS AND HISTORY OF ITALIAN SOCIOLOGY

Introduction

Does Italian sociology exist? And if so, where does come from, what is it like, where does take its patterns from and who inspire it? Among other things, those questions were asked by the author of this article compared with Italian sociologists and based on the observation of their work. Similar questions about “national” sociology are probably asked by some researchers around the world. Does speaking about the “national” science make sense in the era of globalization and free flow of information, not only between neighbouring universities, and cities, but also between countries and continents?

This question has also been asked by Piotr Sztompka in the article „*Czy istnieje socjologia polska?*”² (“Does Polish sociology exist?”) actually denying the existence of such a term. In his opinion, in sociology, due to its hybrid status, national qualification is very limited. Furthermore, the idea of distinguishing national sociologies is slowly losing its meaning in the era of three big historical processes: globalization of a society, internationalization of education and democratization and liberalization of politics³. Sztompka distinguishes thirteen meanings that can be associated with the term “Polish sociology” and due to his argumentation he comes to a conclusion that they are all either trivial or unauthorized. These include:

1. Sociology grown in Polish universities, institutes and research centres – SOCIOLOGY IN POLAND⁴.
2. Polish sociology provides practical, experimental, social engineering knowledge to Polish institutions – municipal, government, associations, NGOs, social movements, in a word SOCIOLOGY FOR POLAND⁵.

¹ **dr Urszula Soler** – Wydział Nauk Społecznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski im. Jana Pawła II.

² P. Sztompka, *Czy istnieje socjologia polska?*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 2 (201), p. 43-54.

³ Tamże, p. 43.

⁴ Tamże, p. 46.

3. Polish sociology is the work published in Polish magazines and books, in a word SOCIOLOGY IN POLISH⁶.
4. Polish Sociology spread by members of the Polish Sociological Society (PTS), who present their work at conferences or other associated sociological conferences organized in Poland, in a word SOCIOLOGY IN POLISH SCIENTIFIC EVENTS⁷.
5. Polish sociology is the sociology written by Poles and cultivated by POLES⁸.
6. The sixth objective meaning, perhaps the most important and most controversial in the author's opinion: SOCIOLOGY ABOUT POLAND⁹.
7. National Sociologies should be distinguished by specific national agenda of research problems. Polish Sociology is therefore the SOCIOLOGY of Polish PROBLEMS¹⁰.
8. National sociology is distinguished by some crystallized, known in the world school of science (like the one which Ossowski¹¹ wrote about, or some prominent father figure or founder fathers¹².
9. National Sociology is distinguished by some dominant, specific kind of theory or theoretically-methodological orientation¹³.
10. Polish sociology is distinguished by some dominant method, strategy or research technology¹⁴.
11. National Sociology can be stood out by the dominant style of practising it, connected with the specific national language¹⁵.
12. National sociology can be distinguished by a specific alliance with other disciplines of the humanities and social sciences¹⁶.

⁵ Tamże

⁶ Tamże, p. 47.

⁷ Tamże.

⁸ Tamże.

⁹ Tamże, p. 48.

¹⁰ Tamże, p. 49.

¹¹ S. Ossowski, *O osobliwościach nauk społecznych*, Warszawa 1962, p. 159-189.

¹² Tamże, p. 50.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

13. National sociology is distinguished by some kind of axiological and ideological inclination¹⁷.

According to the author the only one reasonable opinion is the fourteenth meaning¹⁸: “Sociology of the Polish roots” genealogically and heuristically related to the history, culture, politics and experience of daily existence of the country. In his opinion its value depends on its ability to transform these local inspirations to some universal knowledge of the mechanisms and regularities of social life.

The purpose of this article is not a polemic with Piotr Sztompka, who undoubtedly in many points is right. The main task that the author assumes is to show the origins of Italian sociology, its inspiration, its most important founders and the fact that Italian sociology, even if only in the fourteenth meaning, according to Sztompka, exists and creates an important part of the global scientific idea.

Birth of Sociology

Since the beginning of mankind, individuals have been interested in what the majority of the group does. Spying on others contributed to the development of one's own group (by copying their discoveries and ways of solving problems), and even often secured survival. A man as a social being has always needed other people to himself. However, the birth of sociology as a science is undoubtedly related to the rapid changes within European pre-industrial societies, which took place in the late nineteenth century. These changes caused the emergence of industrial society which indeed became the first field of scientific research of sociologists. However, in ancient times highly developed, generally understood social thought existed. Sociology as a science of society had three fathers. The first (in European culture) was Plato, then Giambattista Vico, and widely recognized as the “Only one” father of sociology – Auguste Comte. Since the times of Industrial Revolution sociology has begun to develop in many countries, mainly in Europe. This development took various countries – depending on historical and cultural conditions of the country. In Italy, these conditions were not very complex.

Italian history – the history of sociology

It is easy to observe that the emergence of sociology as a science happens at the same time where modern Italy comes to being. Before Risorgimento Italy was divided into lots of small, competing and fighting against each other nations,

¹⁷ Tamże, p. 51.

¹⁸ Tamże.

with the Church state in the heart of the peninsula, which were subject to the outside influence.

The revival of the Italian national consciousness was inspired by two opposing political movements¹⁹. The first one was a radical movement “Young Italy” founded in 1831 by Giuseppe Mazzini, who wanted to unite the country by the uprising of the working classes. The second was a moderate wing trying to unite the country by creating a federation of states ruled by Italian princes. A revolutionary movement was simulated in 1846 after the election of Pope Pius IX, who had introduced some reforms in the Church State. During the following two years the history of Europe suddenly accelerated, and the birth of Italian nation coincides with the Spring of Nations²⁰. The Revolutionary atmosphere prevailing on the Apennine Peninsula, which influenced the bourgeoisie, rural and urban forced rulers to make concessions to the liberal – constitutional movement. In the Middle of January 1848 armed fighting in Palermo and Naples broke out. On 29th of January King Ferdinand II was made to establish a constitution. Grand Duke Leopold II did the same a week later in the Tuscany. On 8th of February of 1848 King Charles Albert of Sardinia passed a law introducing a bicameral parliament and the electoral law based on French Constitution of 1830. When on the 18th of March 1848 in Milan a rebellion broke out and after five days of fighting an Austrian garrison left the town, King Charles Albert urged Italians to a “holy war” against the Austrians. Similarly, in Venice, almost all of northern Italy was captured by the insurgents.

Soon after initial successes of the Italians disputes between the leaders broke out and enthusiasm of the monarchs weakened. In consequence it contributed to the sluggishness of warfare. This incompetence helped the Austrians to win the battle of Custoza in July. In August they captured Milan and forced Charles Albert to sign a truce on unfavourable terms. The chance to defeat the Austrians and unit the Italians was lost. In this way the first part of fighting for freedom, the so-called “War of the kings” finished and “people's war”²¹ began.

By the end of 1848 the forces of Piedmont and members of radically democratic groups²² struggled against each other. Intimidated Pope appointed a government consisting of radicals and then he fled to Gaeta in the Kingdom of

¹⁹ See: F. Barbagallo, G. Sabbatucci, V. Vidotto, R.P. Coppini, F. Cammarano, *Storia d'Italia*, Laterza, Roma 1995.

²⁰ See: A. De Bernardi, L. Ganapini, *Storia d'Italia*, B.Mondadori, Milano 1996; C. De Seta, *Storia d'Italia*, Einaudi, Torino 1982.

²¹ See: D.M. Smith, *Storia d'Italia*, Roma-Bari, Editori Laterza, 2000; M. Milani, *Dall'impero alla Repubblica. 1470 anni di storia italiana*, Mursia 2012.

²² V. Ceppellini, *Storia d'Italia*, De Agostini, Roma 1991.

Naples, where on the 4th of December turned for help to the great world powers. France and Austria responded. French troops suppressed the revolution in Rome, where in February 1849 the republic was established. However, the Austrian army, after winning the battle of Novara, came to Tuscany. It precipitated prompted the victory of reactionary forces in Venice, Florence, Modena and Parma. All Italy was victimised. The failure of independence movement in the years 1848-1849 was a great defeat for the majority of Italian people aiming at a political union.

In the early fifties some new politicians²³ appeared. In France – Napoleon III Bonaparte adopted his uncle's idea of promoting the rights of the oppressed, especially the Italian nation. In the Kingdom of Sardinia – King Victor Emmanuel II appointed Count Camillo Cavour a prime minister. He set a goal for himself to put Sardinia (Piedmont) as a reorganised country in the foreground of Italian unification movement. In July 1858 Napoleon III met with Cavour at a secret conference in Plombières to arrange their future alliance in case of victory. Hostilities began in April 1859. After losing a few minor battles the Austrians suffered a defeat: of Magenta – on the 4th of June and Solferino – on the 24th of June. At the same time, in central Italy, a revolution broke out. In Tuscany, Parma and Modena the rulers was expelled. Such a turn of events was not predicted by Napoleon, who did not want to be the leader of the revolution. Under the pressure of Prussia and Russia, in July 1859 the Emperor Franz Joseph was offered a truce. In consequence Napoleon exposed himself to all: the Austrians, who wanted to maintain the status quo in Italy, the French, who did not receive the promised Nice and Savoy, and Italy, who claimed to be deserted and deceived. The revolution started by Napoleon III and Cavour strongly impressed the society.

In March 1860 the Kingdom of Sardinia gave Savoy and Nice to France and Napoleon consented to the annexation of Tuscany, Modena, Parma and the Emilia-Romagna to Sardinia. In April 1860 in Sicily the uprising began and in Genoa a committee consisted of by Sicilian immigrants was established. Its members were mainly mazzinists, who took the initiative to support committee by military cruise. On the 6th of May Giuseppe Garibaldi set out from Genoa with “a thousand red shirts” on two ships. After five days he reached Marsalia in Sicily, where on behalf of Victor Emmanuel II Garibaldi proclaimed himself a dictator. Lots of insurgents jointed his troops voluntarily. By the end of May after a few victories Garibaldi captured the entire island. Thanks to these battles he became the hero of the struggle for freedom in Italy. He established a tempo-

²³ See. F. Barbagallo, G. Sabbatucci, V. Vidotto, R.P. Coppini, F. Cammarano, *Storia d'Italia*, Laterza, Roma 1995.

rary government introduced an obligatory, common military service. In mid-August around 30 000 insurgents went through the Straits of Messina and on the 7th of September they marched triumphantly into Naples. Meanwhile, in the north Victor Emmanuel commanded his soldiers. He received a permission from Napoleon's to occupy a territory of the Church States, Marche and Umbria. Garibaldi, giving the priority to the matter of unifying the country instead of his social program, which has been based on the distribution of the land among peasants, and the reduction of the privileges of aristocracy and clergy, surrendered to Victor Emmanuel. On the 18th of February 1861 Cavour transformed the parliament of Sardinia – Piedmont into national parliament of Italy. On the 17th of March 1861 the parliament proclaimed the Kingdom of Italy and appointed Victor Emmanuel II the King of Italy. Turin became the temporary capital (from 1865 Florence). Four years earlier Auguste Comte had died.

The Origins of Italian Sociology

Many historians of sociology see the origins of Italian Sociology as derived from political thought of an Italian writer, dramatist, historian, politician and philosopher Niccolò Machiavelli²⁴ because of his interest in leadership and its connection with the structures²⁵. Some of the researches show that the political sociology of Vilfredo Pareto, Gaetano Mosca, Scipio Sighele, Roberto Michels, and Camillo Pellizzi can be also seen as belonging to this thought. This school, largely academic in origin, is based on the philosophy of politics, in political science and the philosophy of law. We can call today as a sociology of law, also rooted in the universities, reflected by a great number of articles published in the first issues of *Quaderni di sociologia* – a review founded in 1951²⁶ by Franco Ferrarotti and Nicola Abbagnano. Roberto Ardigò²⁷ (representing philosophy), Gaetano Mosca²⁸ (political science) along with Carlo Francesco

²⁴ J. Greville, A. Pocock, *Il momento machiavelliano: il pensiero politico fiorentino e la tradizione repubblicana anglosassone*, Il mulino, Bologna 1980; G. Procacci, *Machiavelli nella cultura europea dell'eta moderna*, Laterza, Roma 1995; M. Viroli, *Il sorriso di Niccolò, storia di Machiavelli*, Laterza, Roma-Bari 1998 and others.

²⁵ N. Machiavelli, *Il Principe*, (1513); *Dell'arte della guerra*, (1519-1520); *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, (1513-1519) and others.

²⁶ N. Abbagnano, L. Gallino, *I venticinque anni dei Quaderni*; www.nicolaabbagnano.it/archivio/ar_02.htm; Access 10.11.2013.

²⁷ R. Ardigò, *La psicologia come scienza positiva*, 1870; *La formazione naturale nel fatto del sistema solare*, 1877; *Sociologia*, 1879; *Il fatto psicologico della percezione*, 1882; *La morale dei positivisti*, 1889; *Il vero*, 1891; *Scienza dell'educazione*, 1893; *La ragione*, 1894; *L'unità della coscienza*, 1898.

²⁸ G. Mosca, *Appunti sulla libertà di stampa*, 1885; *Questioni costituzionali*, 1885; *Le Costituzioni moderne*, 1887; *Elementi di scienza politica*, 1^a parte 1896, 2^a parte 1923;

Gabba²⁹, Rodolfo Laschi, Enrico Ferri and Icilio Vanni³⁰ (law) are considered godfathers of Italian sociology mostly because of their dominant themes: the legitimation, explanation, and order that accrue to leadership and political structures as they develop. Economists with a socialist background and orientation were also very important, such as Giuseppe Toniolo³¹, Achille Loria³² and Vilfredo Pareto³³. Some researchers, Cesare Lombroso, Enrico Morselli, Scipio Sighele and Alfredo Niceforo, studied a criminal personality, constructed typologies of a “delinquent Man”, elaborated pseudo-biological explanations of deviant behaviour, and thus attempted to interpret the relationship between a society and a deviant.

Appunti di diritto Costituzionale, 1908; *Il problema sindacale* 1925; *Saggi di storia delle dottrine politiche*, 1927; *Crisi e rimedi del regime parlamentare*, 1928; *Storia delle dottrine politiche*, 1937; *Ciò che la storia potrebbe insegnare. Scritti di scienza politica*, Milano 1958; *Il tramonto dello Stato liberale*, a cura di A. Lombardo, Catania 1971.

²⁹ C.F. Gabba, *Questioni di diritto civile*, Torino 1882; *Nuove questioni di diritto civile*, Torino 1905-1906; *Della condizione giuridica delle donne*, 2^a ed. Torino 1880; *Intorno ad alcuni più generali problemi della scienza sociale. Conferenze*, Vol. primo, Torino 1876; Vol. secondo, Firenze 1881 e Vol. terzo. Bologna 1887; *I due matrimoni civile e religioso nell'odierno diritto italiano. Lettera all'avv. A. Mosca*, Pisa 1876; *Le donne non avvocate. Considerazioni*, Pisa 1884.

³⁰ I. Vanni, *Saggi critici sulla teoria sociologica della popolazione*, Città di Castello 1886; *Prime linee di un programma critico di sociologia*, Perugia 1888; *Il problema della filosofia del diritto nella filosofia, nella scienza e nella vita ai tempi nostril*, Verona 1890; *La funzione pratica della filosofia del diritto considerata in sé ed in rapporto al socialismo contemporaneo*, Bologna 1894; *La teoria della conoscenza come induzione sociologica e l'esigenza critica del positivism*, Roma, 1901; *Saggi di filosofia sociale e giuridica*, Bologna 1906.

³¹ G. Toniolo, *Programma sintetico di scienza sociale economica*, 1893; *L'economia capitalistica moderna nella sua funzione e nei suoi effetti*, 1894; *Per la storia del movimento cooperativo*, 1895; *Il concetto cristiano della democrazia*, 1897; *La protezione internazionale dei lavoratori*, 1900; *Provvedimenti sociali popolari*, 1902.

³² A. Loria, *La rendita fondiaria e la sua elisione naturale*, Milano 1880; *Le basi economiche della costituzione sociale*, Torino 1886; *Analisi della proprietà capitalista*, 2 voll., Torino 1889; *L'opera postuma di Carlo Marx*, Roma 1895; *Problemi sociali contemporanei*, Milano 1896; *La costituzione economica odierna*, Torino 1899.

³³ V. Pareto, *Cours d'économie politique*, 1897; *Les systèmes socialistes*, 1902; *Manuale di economia politica con una introduzione alla scienza sociale*, 1906; *Recensione di Federigo Enriques su Scientia*; *Il mito virtuosista e la letteratura immorale*, 1911; *Trattato di sociologia generale*, 1916; *Fatti e teorie*, 1920; *Trasformazione della democrazia*, 1921.

Some of Italian protosociologists followed the work of Auguste Comte and Herbert Spencer. Hence, in their work we find a search for the laws underlying the social phenomena studied, the confidence that one can understand these phenomena by means of an inductive method borrowed from natural sciences, and a belief that it is possible to describe and explain social reality with a positivist method³⁴. Sociological Italian positivism, from 1865 to the Fascism, worked out a paradigm of social analysis which was homogeneous and characterized by naturalistic determinism in the form of evolutionary organicism. It was carried out by means of a positivist inductive method, although the basis of determinism varied during the history of positivism. Based on such determinism which was rooted in biology and evolution – the theories of instinct and atavism – Cesare Lombroso³⁵, Alfredo Niceforo³⁶. Vilfredo Pareto was interested in the structure of social activity. He took his model from economics. Another distinctive characteristic of this positivism was to consider society, social phenomena, and subjects in normative but exclusively objective terms³⁷. One of the godfathers of Italian sociology – Roberto Ardigò worked along these lines as a theorist of human action, however in a certain point he became increasingly aware of the importance of „non-logical” actions, of interiorization and of socialization. So he gave the possibility of a voluntaristic theory³⁸.

The positivist approach theses were based on Socialist, Catholic and liberal scholars. This perspective was also in the roots of *Rivista italiana di sociologia* – RIS (Italian Review of Sociology – free translation), an important Italian science magazine, which was published from 1897 to 1922³⁹. The interdisciplinaryity and the interest around the social fact becomes obvious. The basic summaries of the individual facts, often remarkable, offered fertile ground for scholars and their discussions. The RIS uses what you produce, on social issues, the many of the time: statistical, sociological analysis, human geography, connec-

³⁴ A. Gasparini, *Italian sociology*, “Encyclopedia of sociology”, Second Edition, www.edu.learnsoc.org/Chapters/2%20branches%20of%20sociology/5%20italian%20sociology.htm; Access 12.11.2013.

³⁵ C. Lombroso, *L'uomo delinquente*, Hoepli, Milano 1876; *Considerazioni al processo Passannante*, 1879, E. Detken, Napoli; *Nuovi studii sul genio*, Sandron, Milano-Palermo 1902; *La donna delinquente*, 1927.

³⁶ A. Niceforo, *La delinquenza in Sardegna*, 1897; *Il gergo nei normali, nei degenerati e nei criminali*, 1897; *L'Italia barbara contemporanea*, 1898; *Lo studio scientifico delle classi povere*, 1907; *Antropologia delle classi povere*, 1908; *L'uomo delinquente*, 1951.

³⁷ See A. Gasparini, *Italian sociology*, dz. cyt.

³⁸ R. Ardigò, *Sociologia*, 1879.

³⁹ M.C. Federici, *Alle radici della sociologia in Italia: la “Rivista italiana di sociologia”*, Franco Angeli, Milano 1990.

tions with the national and international policy, going beyond the formal conception and doctrinal study of law, economics and philosophy of social, institutional and systemic studies. The new life and renewal of the positivist approach that the RIS presents is a subject which becomes academic in appearance but concrete in substance. Like sociology, is also evident if it is true that the plurality of approaches, by itself, does not mean a guarantee of more strong domain of the matter, the plurality running the risk to result in eclecticism.

In Italy, positivism was replaced by the idealism of Benedetto Croce⁴⁰ and Giovanni Gentile⁴¹. They were strongly critical of the main ideas of positivism and used naturalistic research methods. In the *Il giornale degli economisti* (*The Journal of Economists*) it was the strong polemical debate between Pareto and Croce in 1900-1901⁴². The main research method (Pareto was an enthusiast of) was an experimental one, because it gave good results in the natural sciences⁴³. During the years of Fascism – 1920-1940 – there were many demographers like Angelo Messedaglia, Loria, Niceforo, as well as Livio Livi, and statisticians as Corrado Gini, Vittorio Castellano, Marcello Boldrini, and Nora Federici. Gini was one of the founders of the Istituto Centrale di Statistica⁴⁴ (Central Institute of Statistics). In 1928, he also founded the *Comitato Italiano per lo Studio dei Problemi della Popolazione* (*Italian Committee for the Study of Population*

⁴⁰ The works of Benedetto Croce ranging from philosophy, historiography, anecdotes, literary criticism and historical scholarship. Among the most important are *Materialismo storico ed economia marxistica*, *Nuovi saggi di estetica*, *Etica e politica*, *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*, *Cultura e vita morale*.

⁴¹ Among the others: G. Gentile, *Discorsi di religione*, 1920; *Genesi e struttura della società*, postumo 1946; *I fondamenti della filosofia del diritto*, 1916; *Il tramonto della cultura siciliana*, 1918.

⁴² I. Magnani, *Dibattito fra economisti italiani di fine Ottocento*, Franco Angeli, Milano 2003.

⁴³ V. Pareto, *Discorso per il Giubileo*, in: G. Borgatta, *L'opera sociologica e le feste giubilari di V. Pareto*, in "La Riforma Sociale", 1917, pp. 601-641.

⁴⁴ „The Italian National Institute of Statistics is a public research organisation. It has been present in Italy since 1926, and is the main producer of official statistics in the service of citizens and policy-makers. It operates in complete independence and continuous interaction with the academic and scientific communities. Since 1989 Istat has been performing the role of directing, coordinating, and providing technical assistance and training within the National Statistical System (Sistan). The System was established under Legislative Decree 322/89 in order to rationalise the production and publication of information and to optimise resources allocated to official statistics. Sistan is made up of Istat, central and branch statistical departments of Public Administrations, of local and regional bodies, Chambers of Commerce, other public bodies and administrations providing statistical information.” <http://www.istat.it/en/about-istat>

Problems), the school of statistics at the University of Rome (1929), the Italian section of *Institut International de Sociologie* (1932), *Società Italiana di Sociologia* (Italian Society of Sociology) in 1937 and *Facoltà di Scienze Statistiche, Demografiche e Attuariali* (Faculty of Statistical, Demographic, and Actuarial Sciences) at the University of Rome (1936)⁴⁵. Gini also founded, or was rather a founding member of journals, like *Bollettino bibliografico di scienze sociali e politiche* (1924), *La vita economica italiana* (1926), and *Gems* (1934)⁴⁶.

The Italian sociology, like many other European sociologies, was born in the shadow of Industrial Revolution, based on positivist ideas, paradigms, and methodological creeds. As in other countries, it was trying to solve problems that society or the higher classes considered important in the second half of the nineteenth century and the first half of the twentieth century. Between them was the existing forms of power and their legitimation, as well as the control of deviance. It consisted of the philosophy of law, political doctrines, socialism, the social thought of the Catholic Church, criminality and alienation, and related matters. In the first half of the twentieth century, during the Fascist period in particular, the study of demographics and statistics remained alive, as did the study of the charismatic components and fatal distortions of power (Michels) and investigation of the irrational and subjective element in society, in the form of residues and derivations (Pareto)⁴⁷.

The themes and problems of the Italian sociology were closely linked to the period in which it developed. Socially, Italy was still traditional, and its sociology was developed within the universities, in the context of more or less formally recognized courses.

The Italian sociology nowadays

The Italian sociology today consists of more or less modern schools of sociology which are influenced by globalization and international, European and American, ways of philosophical and social thinking. The most important sociological Italian schools are focused on certain philosophical and ideological backgrounds. Nowadays we can talk, among the others, about three most important groups of schools. They cultivate different ways of thinking and describing society: catholic, Marxist and positivist. Catholic backgrounds are identified in schools represented by three important centres: the school of Roberto Ardigò (placed in Bologna), the one represented by *Istituto Luigi Sturzo* (in Rome) and

⁴⁵ N. Federici, «GINI, Corrado», in *Dizionario Biografico degli Italiani*, Volume 55, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2001.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ A. Gasparini, *Italian sociology*, dz. cyt.

the third in *Università Cattolica del Sacro Cuore* (Milano) with the Centre for the Anthropology of Religion and Cultural Change (ARC) (Mauro Magatti⁴⁸ as the director). The second school is based on the Marxist theory and cultivates this tradition. This school was created in the sixties in Trento and is represented, among the others, by Alessandro Pizzorno⁴⁹ and Toni Negri⁵⁰. The positivist school is placed in Torino and is represented by the group of sociologists gathered around Massimo Paci⁵¹. There exist many other smaller schools like those

⁴⁸ Main publications: *Mercato e forze sociali*, Il Mulino, Bologna 1992; *Corruzione politica e società di mercato*, Il Mulino, Bologna 1996; *Tra disordine e scisma. Le basi sociali della protesta del Nord*, Carocci, Roma 1998; (with M. Monaci) *L'impresa responsabile*, Bollati Boringhieri, Torino 2000; (with C. Giaccardi) *La globalizzazione non è un destino. Mutamenti strutturali e esperienza soggettiva nell'età contemporanea*, Laterza, Bari 2001; (with V. Borghi) *Mercato e società. Introduzione alla sociologia economica*, Carocci, Roma 2002; (with C. Giaccardi) *L'Io globale. Mutamenti della socialità contemporanea*, Laterza, Bari 2003; *Il potere istituyente della società civile*, Laterza, Bari 2005; *Libertà immaginaria. Le illusioni del capitalismo tecno-nichilista*, Feltrinelli, Milano 2009; *La grande contrazione. I fallimenti della libertà e le vie del suo riscatto*, Milano 2012.

⁴⁹ Publications: *Le classi sociali*, Il Mulino, Bologna 1959; *Comunità e razionalizzazione*, Einaudi, Torino 1960; *Le regole del pluralism*, 1980; *I soggetti del pluralismo. Classi, partiti, sindacati*, Bologna 1980; *Le radici della politica assoluta*, Feltrinelli, Milano 1993; *Il potere dei giudici*, "Il nocciolo", Laterza, Roma 1998; *Il velo della diversità. Studi su razionalità e riconoscimento*, Feltrinelli, Milano 2007; *Sulla maschera*, Il Mulino, Bologna 2008.

⁵⁰ Among others: *Stato e diritto nel giovane Hegel: studio sulla genesi illuministica della filosofia giuridica e politica di Hegel*, Cedam, Padova 1958; *Scritti di filosofia del diritto : 1802-1803 di G. W. F. Hegel*, Laterza, Bari 1962; *Marx sul ciclo e la crisi*, La Nuova Italia, Firenze 1968; *Crisi dello Stato-piano: comunismo e organizzazione rivoluzionaria*, Feltrinelli, Milano 1974; *Proletari e stato: per una discussione su autonomia operaia e compromesso storico*, Feltrinelli, Milano 1976; *Il dominio e il sabotaggio: sul metodo marxista della trasformazione sociale*, Feltrinelli, Milano 1978; *Marx oltre Marx: quaderno di lavoro sui Grundrisse*, Feltrinelli, Milano 1979; *Il comunismo e la Guerra*, Feltrinelli, Milano 1980; *Il lavoro di Dioniso: per la critica dello Stato postmoderno* (with Michael Hardt) Manifestolibri, Roma 1995; *Impero: il nuovo ordine della globalizzazione*, (with Michael Hardt) Rizzoli, Milano 2002; *L'Europa e l'Impero. Riflessioni su un processo costituente*, Manifestolibri, Roma 2003; *Movimenti nell'impero: passaggi e paesaggi*, R. Cortina, Milano 2006; *Dalla fabbrica alla metropoli. Saggi politici*, Datanews 2008; *Commonwealth*, (with Michael Hardt), Harvard University Press 2009; *La forma Stato. Per la critica dell'economia politica della Costituzione*, Dalai Editore 2012.

⁵¹ The most important publications: *Mercato del lavoro e classi sociali*, il Mulino, Bologna 1972; *La struttura sociale italiana*, Il Mulino, Bologna 1981; *Pubblico e privato nei moderni sistemi di welfare*, Liguori editore, Napoli 1989; *La sfida della*

created in the seventies *Sociology of everyday life* with Franco Crespi or Alberto Melucci. It must be emphasised that only the main schools were described here, otherwise this article would have been much more expanded. However, it is important to know that those schools exist and are working on creating the modern Italian sociology.

NARODZINY, POCHODZENIE I HISTORIA WŁOSKIEJ SOCJOLOGII

Streszczenie

Czy socjologia włoska istnieje? A jeśli tak, to skąd pochodzi, co to takiego, na czym się wzoruje i kto ją zainspirował? Oto najważniejsze pytania postawione przez autorkę tego artykułu. Podobne pytania o socjologię „narodową” są prawdopodobnie stawiane przez innych badaczy na całym świecie. Czy mówienie o „narodowej” nauce ma sens w dobie globalizacji i swobodnego przepływu informacji, nie tylko pomiędzy sąsiednimi uczelniami i miastami, ale także między krajami i kontynentami? Zdaniem autora odpowiedź brzmi tak. Dzisiejsza włoska socjologia składa się z mniej lub bardziej nowoczesnych szkół socjologii, na które wpływa globalizacja i międzynarodowe, europejskie i amerykańskie sposoby myślenia filozoficznego i społecznego.

Abstract

Does Italian sociology exist? And if so, where does come from, what is it like, where does take its patterns from and who inspire it? Those are the most important questions asked by the author of this article. Similar questions about “national” sociology are probably asked by some researchers around the world. Does speaking about the “national” science make sense in the era of globalization and free flow of information, not only between neighbouring universities, and cities, but also between countries and continents? According to the author the answer is yes. The Italian sociology today consists of more or less modern schools of sociology which are influenced by globalization and international, European and American, ways of philosophical and social thinking.

cittadinanza sociale, Edizioni Lavoro, Roma 1990; *Il mutamento della struttura sociale italiana*, Il Mulino, Bologna 1992; *Le premesse della sociologia*, Clua, Ancona 1992; *Gramsci e i classici della sociologia* (a cura di), Istituto Gramsci, Ancona 1992; *Le dimensioni della disuguaglianza* (a cura di), Il Mulino, Bologna 1993; *Il Welfare State* (insieme con A. Melone), Ediesse, Roma 1997.

Slowa kluczowe**Key words**

socjologia narodowa, socjologia włoska, national sociology, Italian sociology, globalizacja, nauka
globalization, science

Bibliography

Abbagnano N., Gallino L., *I venticinque anni dei Quaderni*; http://www.nicolaabbagnano.it/archivio/ar_02.htm; Access 10.11.2013

Ardigò R., *La psicologia come scienza positiva*, 1870; *La formazione naturale nel fatto del sistema solare*, 1877; *Sociologia*, 1879; *Il fatto psicologico della percezione*, 1882; *La morale dei positivisti*, 1889; *Il vero*, 1891; *Scienza dell'educazione*, 1893; *La ragione*, 1894; *L'unità della coscienza*, 1898.

Ardigò R., *Sociologia*, 1879.

Barbagallo F., Sabbatucci G., Vidotto V., Coppini R. P., Cammarano F., *Storia d'Italia*, Laterza, 1995.

Cepellini V., *Storia d'Italia*, De Agostini, 1991.

Croce B., *Materialismo storico ed economia marxistica*, *Nuovi saggi di estetica*, *Etica e politica*, *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*, *Cultura e vita morale*.

De Bernardi A., Ganapini L., *Storia d'Italia*, B.Mondadori, Milano 1996.

De Seta C., *Storia d'Italia*, Einaudi, Torino 1982.

Federici M. C., *Alle radici della sociologia in Italia: la "Rivista italiana di sociologia"*, Franco Angeli, Milano 1990.

Federici N., «GINI, Corrado», in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, Volume 55, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2001.

Gabba C. F., *Questioni di diritto civile*, Torino 1882; *Nuove questioni di diritto civile*. Torino 1905-1906; *Della condizione giuridica delle donne*, 2^a ed. Torino 1880; *Intorno ad alcuni più generali problemi della scienza sociale. Conferenze*, Vol. primo, Torino 1876; Vol. secondo, Firenze 1881 e Vol. terzo. Bologna 1887; *I due matrimoni civile e religioso nell'odierno diritto italiano. Lettera all'avv. A. Mosca*, Pisa 1876; *Le donne non avvocate. Considerazioni*, Pisa 1884.

Gasparini A., *Italian sociology*, "Encyclopedia of sociology", Second Edition, <http://edu.learnsoc.org/Chapters/2%20branches%20of%20sociology/5%20italian%20sociology.htm>; Access 12.11.2013.

Gentile G., *Discorsi di religione* (1920); *Genesi e struttura della società* (postumo 1946); *I fondamenti della filosofia del diritto* (1916); *Il tramonto della cultura siciliana* (1918).

Italian National Institute of Statistics, <http://www.istat.it/en/about-istat>

Lombroso C., *L'uomo delinquente*, Milano, Hoepli, 1876; *Considerazioni al processo Passannante*, 1879, E. Detken, Napoli; *Nuovi studii sul genio*, Milano-Palermo, Sandron, 1902; *La donna delinquente*, 1927.

Loria A., *La rendita fondiaria e la sua elisione naturale*, Milano 1880; *Le basi economiche della costituzione sociale*, Torino 1886; *Analisi della proprietà capitalista*, 2 voll., Torino 1889; *L'opera postuma di Carlo Marx*, Roma 1895; *Problemi sociali contemporanei*, Milano 1896; *La costituzione economica odierna*, Torino 1899.

Macchiavelli N., *Il Principe*, (1513); *Dell'arte della guerra*, (1519-1520); *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, (1513-1519) and others.

Magatti M., *Mercato e forze sociali*, Il Mulino, Bologna 1992; *Corruzione politica e società di mercato*, Il Mulino, Bologna, 1996; *Tra disordine e scisma. Le basi sociali della protesta del Nord*, Carocci, Roma 1998; (with M. Monaci) *L'impresa responsabile*, Bollati Boringhieri, Torino 2000; (with C. Giaccardi) *La globalizzazione non è un destino. Mutamenti strutturali e esperienza soggettiva nell'età contemporanea*, Laterza, Bari 2001; (with V. Borghi) *Mercato e società. Introduzione alla sociologia economica*, Carocci, Roma 2002; (with C. Giaccardi) *L'Io globale. Mutamenti della socialità contemporanea*, Laterza, Bari 2003; *Il potere istituyente della società civile*, Laterza, Bari 2005; *Libertà immaginaria. Le illusioni del capitalismo tecno-nichilista*, Feltrinelli, Milano 2009; *La grande contrazione. I fallimenti della libertà e le vie del suo riscatto*, Milano 2012.

Magnani I., *Dibattito fra economisti italiani di fine Ottocento*, Franco Angeli, Milano 2003.

Milani M., *Dall'impero alla Repubblica. 1470 anni di storia italiana*, Mursia, 2012.

Mosca G., *Appunti sulla libertà di stampa*, 1885; *Questioni costituzionali*, 1885; *Le Costituzioni moderne*, 1887; *Elementi di scienza politica*, 1ª parte 1896, 2ª parte 1923; *Appunti di diritto Costituzionale*, 1908; *Il problema sindacale*, 1925; *Saggi di storia delle dottrine politiche*, 1927; *Crisi e rimedi del regime parlamentare*, 1928; *Storia delle dottrine politiche*, 1937; *Ciò che la storia potrebbe insegnare. Scritti di scienza politica*, Milano, 1958; *Il tramonto dello Stato liberale*, a cura di A. Lombardo, Catania 1971.

Negri T., *Stato e diritto nel giovane Hegel: studio sulla genesi illuministica della filosofia giuridica e politica di Hegel*, Cedam, Padova 1958; *Scritti di filosofia del diritto: 1802-1803 di G. W. F. Hegel*, Laterza, Bari 1962; *Marx sul ciclo e la crisi*, La Nuova Italia, Firenze 1968; *Crisi dello Stato-piano: comunismo e organizzazione rivoluzionaria*, Feltrinelli, Milano 1974; *Proletari e stato: per una discussione su autonomia operaia e compromesso storico*, Feltrinelli, Milano 1976; *Il dominio e il sabotaggio: sul metodo marxista della trasformazione sociale*, Feltrinelli, Milano 1978; *Marx oltre Marx: quaderno di lavoro sui Grundrisse*, Feltrinelli, Milano 1979; *Il comunismo e la Guerra*, Feltrinelli, Milano 1980; *Il lavoro di Dioniso: per la critica dello Stato post-moderno* (with Michael Hardt) Manifestolibri, Roma 1995; *Impero: il nuovo ordine della globalizzazione*, (with Michael Hardt) Rizzoli, Milano 2002; *L'Europa e l'Impero. Riflessioni su un processo costituente*, Manifestolibri, Roma 2003; *Movimenti nell'impero: passaggi e paesaggi*, R. Cortina, Milano 2006; *Dalla fabbrica alla metropoli. Saggi politici*, Datanews 2008; *Commonwealth*, (with Michael Hardt), Harvard University Press 2009; *La forma Stato. Per la critica dell'economia politica della Costituzione*, Dalai Editore 2012.

Niceforo A., *La delinquenza in Sardegna*, 1897, *Il gergo nei normali, nei degenerati e nei criminali*, 1897, *L'Italia barbara contemporanea*, 1898, *Lo studio scientifico delle classi povere*, 1907, *Antropologia delle classi povere*, 1908, *L'uomo delinquente*, 1951.

Paci M., *Mercato del lavoro e classi sociali*, il Mulino, Bologna 1972; *La struttura sociale italiana*, Il Mulino, Bologna 1981; *Pubblico e privato nei moderni sistemi di welfare*, Liguori editore, Napoli 1989; *La sfida della cittadinanza sociale*, Edizioni Lavoro, Roma 1990; *Il mutamento della struttura sociale italiana*, Il Mulino, Bologna 1992; *Le premesse della sociologia*, Clua, Ancona 1992; *Gramsci e i classici della sociologia* (a cura di), Istituto Gramsci, Ancona 1992; *Le dimensioni della disuguaglianza* (a cura di), Il Mulino, Bologna 1993; *Il Welfare State* (insieme con A. Melone), Ediesse, Roma 1997.

Ossowski S., *O osobliwościach nauk społecznych*, Warszawa 1962.

Pareto V., *Cours d'économie politique*, 1897; *Les systèmes socialistes*, 1902; *Manuale di economia politica con una introduzione alla scienza sociale*, 1906; *Recensione di Federigo Enriques su Scientia*; *Il mito virtuosista e la letteratura immorale*, 1911; *Trattato di sociologia generale*, 1916; *Fatti e teorie*, 1920; *Trasformazione della democrazia*, 1921.

Pareto V., *Discorso per il Giubileo*, in G. Borgatta, *L'opera sociologica e le feste giubilari di V. Pareto*, in "La Riforma Sociale", 1917, pp. 601-641.

Pizzorno A., *Le classi sociali*, Il Mulino, Bologna 1959; *Comunità e razionalizzazione*, Einaudi, Torino 1960; *Le regole del pluralism*, 1980; *I soggetti del pluralismo. Classi, partiti, sindacati*, Bologna 1980; *Le radici della politica assoluta*, Feltrinelli 1993; *Il potere dei giudici*, “Il nocciolo”, Laterza, Roma 1998; *Il velo della diversità. Studi su razionalità e riconoscimento*, Feltrinelli, Milano 2007; *Sulla maschera*, Il Mulino, Bologna 2008.

Pocock J. G. A., *Il momento machiavelliano: il pensiero politico fiorentino e la tradizione repubblicana anglosassone*, Il mulino, Bologna 1980.

Procacci G., *Machiavelli nella cultura europea dell'eta moderna*, Laterza, Roma 1995

Smith D. M., *Storia d'Italia*, Roma-Bari, Editori Laterza, Roma 2000.

Sztompka P., *Czy istnieje socjologia polska?*, “Studia Socjologiczne” 2011, 2(201), p. 43-54.

Toniolo G., *Programma sintetico di scienza sociale economica*, 1893; *L'economia capitalistica moderna nella sua funzione e nei suoi effetti*, 1894; *Per la storia del movimento cooperativo*, 1895; *Il concetto cristiano della democrazia*, 1897; *La protezione internazionale dei lavoratori*, 1900; *Provvedimenti sociali popolari*, 1902.

Vanni I., *Saggi critici sulla teoria sociologica della popolazione*, Città di Castello 1886; *Prime linee di un programma critico di sociologia*, Perugia 1888; *Il problema della filosofia del diritto nella filosofia, nella scienza e nella vita ai tempi nostril*, Verona 1890; *La funzione pratica della filosofia del diritto considerata in sé ed in rapporto al socialismo contemporaneo*, Bologna 1894; *La teoria della conoscenza come induzione sociologica e l'esigenza critica del positivism*, Roma 1901; *Saggi di filosofia sociale e giuridica*, Bologna 1906.

Viroli M., *Il sorriso di Niccolò, storia di Machiavelli*, Laterza, Roma-Bari 1998.

OPERATING AN ECONOMIC ACTIVITY BY PUBLIC UNIVERSITIES

Introduction

Higher education in Poland has rapidly developed in a time of constitutional transformation. Non-public universities started to appear and they quite successfully commercialised an education services market. In years 1992-2009, 326 non-public universities have been created and together with public academies they make a number of 458 objects today². At first, universities were run according to the Act of 1990³. Because of running out of an earlier accepted law formula, a new act has been legislated- the Act of 2005 that regulates issues of higher education nowadays⁴.

Changes happening in the world made it inevitable to perform actions adapting higher education to new trends⁵. In particular, it was all about adjusting universities to co-operation with an economic world, as well as making changes in financing system and employee relations⁶.

In results of parliamentary works, a new act on Higher Education Law has been legislated⁷. Its regulations came into existence partly in October 2011 and will do partly in years 2012 and 2013. In relation to those regulations a reasonable question appear: can a public university operate an economic activity and if yes, what forms should it take? Therefore, can a public university be an entrepreneur?

¹ **dr hab. Tomasz Hoffmann** – Wydział Humanistyczny, Politechnika Koszalińska.

² www.nauka.gov.pl/szkolnictwo-wyzsze/dane-statystyczne-o-szkolnictwie-wyzszym/. Entered on: 1.10.2011.

³ The Act of 12.09.1990 on Higher Education, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 1990, No. 65, pos. 385.

⁴ The Act of 27.07.2005, Higher Education Law, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2005, No. 164, pos. 1365.

⁵ T. Brzezicki, *Ustrój szkolnictwa wyższego w Polsce*, Toruń 2010, p. 5-7.

⁶ <http://www.nauka.gov.pl/ministerstwo/aktualnosci/aktualnosci/arttykul/nowe-prawo-o-szkolnictwie-wyzszym-podpisane-przez-prezydenta/>, entered on: 01.05.2011.

⁷ The Act of 18.03.2011 on changing the acts- Higher Education Law, scientific degrees and scientific title act, degrees and titles in an art field act and some changes in other acts, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2011, no. 84, pos. 455.

Stating this kind of a problem caused a division of the article on three parts. The first one focuses on an entrepreneur's concept, the second one explains a matter of economic activities and the third one is used to undertake an endeavour to answer the earlier stated problematic question. Research methods characteristic for law studies were used in this article. However, the most important role belongs to an exegesis law method. An institutionally-law analysis and a descriptive method were subsidiarily used in the article.

An entrepreneur's concept

In an economic literature, an entrepreneur is a person who is a production organiser and an innovator always ready to take a risk. They have a very important function in economy- introducing new products to the market, creating new markets, discovering resources, developing new technologies and reorganising enterprises in a new, creative way. Entrepreneurs are the ones to decide about an autonomic investments level (independent of state's regulations), they also decide about a competitiveness of economy on the world's market and through it- about a level of state's wealth⁸.

Entrepreneurs, besides a general natural strive for making profits, follow motives such as desires of independence, self-actualisation and making their vision come true⁹.

Starting with R. Cantillon who was the first to use the term „entrepreneur”, everyone agreed that they have some important functions of a production organisation, meaning joining and combining different objects and forces being in a reach of our influence. According to J. Schumpeter's theses, an entrepreneur is particularly a person who:

- creates an enterprise
- introduces a technological progress
- introduces new products
- gains new outlets
- makes organisational decisions related to products connections etc¹⁰.

The specified characteristics and skills are a mixture of features enabling a realisation of entrepreneurs' functions. These features are not unequivocally defined, however there is no doubt that an active, creative, intelligent and will-

⁸ *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, vol. 5, PWN, Warsaw 1996, p. 361.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ J. Lichtarski, *Podstawy nauki o przedsiębiorstwie*, 4th edition (changed and extended), Wrocław 2001, p. 48.

ing to work in uncertainty conditions man is commonly defined by them. They can make their appearance in different spheres of human activity, however they gained a special meaning in an economic activity. In a capitalistic economy a survival and a progress of an enterprise became crucially dependant to enterprising entities' activities. This assumption relates to an enterprise existence as an economic category.

An owner of means of production who thanks to their initiative creates and operates an enterprise at the same time is an entrepreneur¹¹.

A foreground role in an enterprise process belongs to entrepreneurs. They are the main actors and heroes- objects in the process. They are as a physical person, a legal person or even as an organisational entity lacking a legal personality the ones to undertake the challenge of creating and operating an economic activity, a business, they can use market chances not seen or underestimated by others, even in unfavourable conditions. They put all their enthusiasm and effort into a project that can bring benefits, but also a loss. Entrepreneurs try to introduce some changes to others, transform and convert the surrounding them world, obtain resources or create an easy access to them and make a specific combination and modification of resources that contributes to increase of their worth in result¹².

A normative concept of an entrepreneur has been regulated in many laws. However, a fundamental piece of legislation is the freedom of economy activity act in which a legislator states that an entrepreneur is a physical person, a legal person and an organisational entity that is not a legal person (where another act gives it a legal capacity) that operates an economic activity in their own behalf¹³. The regulation uses a regulation that has been legislated earlier in different acts¹⁴.

The term of the entrepreneur is also used in regulations of the Act of 30.06.2000 – the industrial property law¹⁵, in which a concept of the entrepreneur was narrowed to a physical or legal person that operates an economic ac-

¹¹ Ibidem.

¹² J. Targalski, *Przedsiębiorczość i zarządzanie*, Warsaw 2003, p. 10.

¹³ Art. 4 of the Act 1 of 2.07.2004, freedom of economy activity act, Dz.U. (Polish Journal of Laws) from 2004, no.173, pos. 1807.

¹⁴ First time it appeared in regulations of the Act of 16.04.1993 on fighting unfair competition (text from Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2003, no. 153, pos. 1503). Only later it started to be used in regulations of different acts. This intervention was made in the Act of 20.08.1997 – regulations introducing the act on Companies House (Dz. U. (Polish Journal of Laws) No. 121, pos. 770).

¹⁵ Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2003, No. 119, pos. 1117.

tivity (operated for earning purposes, profits), manufacturing, building, commercial or service activity. The term „entrepreneur” is used in a different way by regulations of the Civil Code. According to it, an entrepreneur is a physical person, a legal person and an organisational entity that is not a legal person (however a legal capacity is given to them by the law) operating an economic or professional activity on his or her own behalf¹⁶.

In the freedom of economy activity act the concept of the entrepreneur from the Civil Code has been accepted, even though it has not been defined any further which left many (including the ones already existing) doubts.

First of all, it is worth to realise that every physical person that undertakes and operates an economic activity cannot be considered an entrepreneur. The entrepreneur has to be a physical person with a full capacity of legal actions.

A person that is over eighteen, but partly incapacitated, uses a guardianship and without a permission from their statutory representative they cannot undertake any important legal actions based on incurring an obligation or disposing their own rights. Therefore, they cannot start or operate any economic activity. The same problem appears with people that are underage, even though statutory representatives can act on their behalf.

Secondly, an entrepreneur being a physical person can start an economic activity after receiving a registration in an economic activity record. What it means is that an entrepreneur's legal status cannot be acquired only by starting and operating an economic activity before receiving the registration in the economic activity record or without the registration or willingness to obtain it (so revealing the fact of starting and operating an economic activity)¹⁷.

Starting an economic activity, entrepreneurs should sensibly choose one of the legal forms of an enterprise, adjusting it to a type and a size of an activity, a quantity of a capital in possession and for investments, clients' requirements

¹⁶ H. Dolecki, *Prawo Cywilne*, Warsaw 2010, p. 23.

¹⁷ WSA (Regional Administrative Court) in Warsaw had a different assumption in a judgment from 7.11.2006 (VI SA/Wa 1852/05, LEX no. 312029), stating that a registration in the economic activity record or gaining a REGON (National Business Registry) number have a declaratory nature and a lack of official entries in records does not mean that a complainant is not an entrepreneur in accordance to the Act of 2.07.2004 on freedom on economic activity (Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2007, no. 155, pos. 1095) in a situation when a physical person indeed operates an economic activity, but does not register it. What is more, the same court stated earlier (a judgment from 21.03.2006, VI SA/Wa 2215/05, *LexPolonica* no. 1800010) that a registration in the economic activity record is a specific declaration (application) of a physical person to start a business, but not a prove that the economic activity is actually operated.

and demands, etc. The entrepreneur concept is highly related to an aspect of operating an economic activity. Therefore, what is the economic activity?

An economic activity concept

The term of „economic activity” is not generally defined in other legislations, however it started to be used more often in them, because a legal status of subjects being or not being entrepreneurs is diametrically different. It is commonly accepted that the economic activity is a paid manufacturing, building, commercial and service activity and search for, recognition and excavation of minerals from lodes, as well as a professional activity performed in an organised and a permanent way¹⁸. The concept of economic activity creates a lot of controversies, therefore it was a subject of many judicial decisions. In a judgment from 24.05.1991 the Supreme Administrative Court of Poland stated that the concept of economic activity is not reduced only to technological processes and economic phenomena happening under way of a manufacturing, building, commercial and service activity operated for earning purposes and on account of a subject, but it also embraces factual and legal actions associated with, for example, obtaining means of production, if these activities and actions are not prohibited by the law¹⁹.

A Supreme Court agreed on a similar statement²⁰. In many other judgments it was accepted that the economic activity concept should be understood widely²¹, moreover it has been noticed that there is no economic activity process if it is about: exchange of cassettes for one's own needs²², renting rooms in one's own house²³, renting locals²⁴, locating one's own financial resources in

¹⁸ Art. 2 of the freedom of economic activity law, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2010, no. 220, pos. 1447.

¹⁹ The judgment sign. act SA/Wr 294/91.

²⁰ The judgment of the Supreme Court from 15.11.1990, II CR 865/89, *LexPolonica* no. 326218, OSP 1992, no. 11-12, pos. 238 and the resolution of the Supreme Court from 16.05.1991, III CZP 39/91, *LexPolonica* no. 312241, with a gloss of J. Naworskiego, OSP 1992, no. 11-12, pos. 238 and 239.

²¹ The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 6.11.1995, SA/Ka 767/95, not published.

²² The decision of the Supreme Court from 23.04.1992, I KZP 8/92, *LexPolonica* no. 308587, OSP 1992, no. 11-12, pos. 254.

²³ The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 25.10.1995, II SA 1059/94, *LexPolonica* nr 314006, „Wokanda” 1996, no. 2, pages 40-41.

²⁴ The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 20.02.1996, II SA 442/95, *LexPolonica* no. 313877, „Glosa” 1996, no. 12, page 32.

bank accounts²⁵, municipal housing of local government bodies²⁶, periodic checking of measurement tools²⁷, performing actions by insurance agents²⁸, advisory and propagandist activity in a family planning field²⁹, possessing by a joint-stock company based in Luxemburg shares in a limited liability company based in Poland³⁰. As it can be observed, this concept creates a lot of controversies.

Can a public university operate an economic activity?

According to the article 4 of the act 1 of the Higher Education Law, academies are autonomic in every aspect of their activities based on regulations specified in the act³¹. On the margins of this piece of legislation, the Regional Administrative Court stated in one of the judgments that not every university possesses a full autonomy. In particular, it assumed that a military academy as a military unit does not have the full autonomy (...). A normative expression of military academies autonomy restrictions is a distinct procedure of conditions and modes settings for students enrolment³². Therefore, it can be assumed that departmental schools do not own this crucial element- so a full autonomy, while other public academies do.

The essence of the “autonomy” term is the article 7 relating to a fact that universities can operate an economic activity, however it has to be organisationally and financially³³ separated from an activity based on:

²⁵ The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 2.03.1994, III SA 1433/93, *LexPolonica* no. 300359 and III SA 1495/93, *LexPolonica* no. 300359, „Monitor Podatkowy” 1995, no. 2, page 55.

²⁶ The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 15.09.1994, SA/Po 1070/94, ONSA 1995, no. 3, pos. 123.

²⁷ The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 19.03.1991, II SA 898/90, *LexPolonica* no. 297343, ONSA 1992, no. 3-4, pos. 58.

²⁸ The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 27.05.1992, SA/Po 1794/91, „Wspólnota” 1993, no. 9, page 14.

²⁹ The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 13.10.1993, III SA 670/93, *LexPolonica* no. 300352, „Monitor Podatkowy” 1994, no. 5, page 156.

³⁰ The Resolution of the Supreme Court from 23.02.2005, III CZP 88/04, *LexPolonica* no. 374241, OSNC 2006, no. 1, pos. 5.

³¹ Art. 4 of the Act of 27.07.2005, Higher Education Law, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2005, no 164, pos. 1365.

³² The judgment of the Regional Administrative Court in Wrocław from 17.02.2009 IV SA/Wr 410/2008.

³³ Art. 7 of the Act of 27.07.2005, Higher Education Law, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2005, no. 164, pos. 1365.

- educating students for a purpose of preparing them to a later professional job;
- educating and promoting a faculty;
- disseminating and multiplying achievements of science, national culture and technique, therein through collecting and sharing of librarian and informational collections;
- educating for a purpose of gaining and supplementing knowledge;
- making conditions for a physical culture development of students;
- undertaking actions for local and regional communities;
- operating students halls and canteens³⁴.

Therefore, as it is easily observed aspects separated from an activity of a basic academy are: upbringing of students with a sense of responsibility for the Polish country, undertaking scientific researches and developmental works and a provision of research services. In that way, it is necessary to relate to the article 106 of the act assuming that operating a didactic, scientific, research, experimental, artistic, sport, diagnostic, rehabilitation or medical activity definitely does not stand for an economic activity³⁵.

Appealing from the contrary, it can be assumed that universities are allowed to operate an economic activity exceeding the activity defined in the article 106 of the Act. It is also important to assume that the art. 7 of the Act does not include restrictions relating to a range that universities can operate their economic activity in. In this context, it needs to be claimed that rules of operating a separated economic activity are regulations that will be used in highly explicit economic actions of a university. A legislators passes the decisions on this matter to statutes and regulations of a university senate³⁶.

Therefore, it seems that a public university senate is able to appoint a commercial law company based on appropriate decisions of a statute. A registry court would be in control of creating a company, an what is more if operating the company associates with disposing assets' elements above their defined

³⁴ Art. 13 and 14 of the Act of 27.07.2005 Higher Education Law, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2005, no. 164, pos. 1365.

³⁵ Art. 106 of the Act of 27.07.2005, Higher Education Law, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2005, no. 164, pos. 1365.

³⁶ *Przewodnik. Komercjalizacja B+R, dla praktyków*, Warsaw 2010, p. 33-34.

value, making it come true will have to require a permission of Ministry of State Treasury of the Republic of Poland³⁷.

In the Higher Education Law, a possibility of creating (in form of companies) Academic Business Incubators as well as Technology Transfer Centers³⁸. In the case of creation of this type of university-wide organisational units, a governing body is a director of an Academic Business Incubator or a Technology Transfer Center. A detailed range of competences of this body is specified in internal regulations of the unit³⁹.

The aim of Academic Business Incubators' activity is a superficial incubation and providing services of a pre-incubation⁴⁰. The aim of Technology Transfer Centers functioning is joining education and business. Particularly, centers activity focuses on supporting innovational solutions and projects directed on increasing a competitiveness of Polish enterprises (including big and small ones) and a development of science⁴¹.

A legislator also assumes that in a purpose of commercialisation of scientific research results and developmental works a university can open a limited liability company or a joint-stock company⁴². Tasks of the company are: embracing the shares in other limited companies or creating companies that are appointed in aims of implementing scientific research results or developmental works and what is more, managing industrial ownerships in a form of commercialisation⁴³. Moreover, universities can also accede different companies, cooperatives and economic organisations⁴⁴.

The Public Finance Act is used with universities and state research units. This act is also applied for different subjects if they use public resources or they

³⁷ It was specified in the Act of 8.08.1996 on rules of implementing authorisations of the State Treasury, Dz. U. (Polish Journal of Laws) no. 106, pos. 493.

³⁸ Art. 86 act 1-2 of the Act of 27.07.2005, Higher Education Law, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2005, No. 164, pos. 1365.

³⁹ T. Brzezicki, *Ustrój szkolnictwa wyższego w Polsce*, Toruń 2010, p. 230.

⁴⁰ *Spin-off. Poradnik przedsiębiorczych naukowców*, Poznań 2011, p. 14.

⁴¹ Ibidem, p. 12.

⁴² A procedure of creating that kind of company is based on appointing it by a rector with a permission of a senate or another collegiate body. Companies can also be in a form of: a general partnership, limited liability partnership, a Kommanditgesellschaft or a partnership limited by shares.

⁴³ Art. 86 a of the Act of 27.07.2005, Higher Education Law, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2005, No. 164, pos. 1365. See also: *Przewodnik. Komercjalizacja B+R, dla praktyków*, Warsaw 2010, p. 33.

⁴⁴ Art. 62 of the act 1 pnt. 8 of Higher Education Law.

dispose of them⁴⁵. A previous act was a source of many doubts about a participation of public universities in trading companies. A prevalent law regulation make it possible to posses and obtain shares or stock by public universities⁴⁶.

Therefore, establishing trading companies in a present law condition does not introduce any doubts. Operating an economic activity by public universities is also highly related to a legal and tax status. Therefore, public universities have to agree with regulations of the Corporate Tax Act⁴⁷. According to that, they are obligated to square up with the Inland Revenue with regulations specified in the Corporate Tax Act⁴⁸.

Operating an economic activity is also associated with possessing a taxpayer status of a value added tax. According to the regulation, a taxpayer is a legal person, an organisational entity with no legal personality and a physical person that operates an economic activity on their own, regardless of an aim or a result of the activity⁴⁹.

The Value Added Tax Act consists of an autonomic definition of an economic activity. According to the definition, all sorts of economic activities associated with a public university⁵⁰ requires an individual approach and a verification whether it needs to be taxed or not. Therefore, it can be assumed that from this perspective economic activities of a public university can be divided on VAT taxable activities, VAT exemption activities and VAT free activities. A higher university status (as a taxpayer of VAT) depends on an undertaken by it economic activity⁵¹.

Summary

To sum up, it has to be stated that a university in a current law condition is allowed to operate an economic activity. No specific lawful acts stand in a way of it, however what if it is hypothetically assumed that a university would like to operate an economic activity in a form of selling alcohol? Theoretically, that

⁴⁵ Art. 49 of the act 1 of Public Finance Act that came into existence on July 1st, 2010.

⁴⁶ Art. 49 of the Act of 27.08.2009 on public finance, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2009, No. 157, pos. 1240.

⁴⁷ The Act of 15.02.1992 on a corporate tax, Dz. U (Polish Journal of Laws) from 1992, No. 21, pos. 86.

⁴⁸ In some cases many different kinds of a tax exemption are used.

⁴⁹ Art. 15 of the Act of 11.03.2004 on a value added tax, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2004, No. 54, pos. 535.

⁵⁰ For example, a commercialisation of scientific researches results.

⁵¹ For example, a commercialisation of D&R work results based on i.e. their disposal or licensing to a usage of these results is an economic activity (according to the VAT Act). In results, the activity in question is definitely taxable.

situation could be possible, however can it practically be achieved if a general mission of universities is discovering and transferring the truth through conducting researches and educating students?

In the light of the discussed matter, it has to be agreed that universities are corporations of a public law and as corporations are law subjects not only organisationally separated, but also possessing a law personality. An academy possesses an autonomy that is guaranteed with a possibility of making decisions related to a university by government administration bodies and entities of a local government only in situation predicted by the law regulations. In a present law condition, actually only one subject has a right of an imperious interference into universities' actions – a minister supervising the university. What is more, a university (based on current law regulations) is allowed to operate an economic activity, so in summary – it can become an entrepreneur.

A new act on the Higher Education Law simply makes academies to appoint new formations in a purpose of intensifying a cooperation between a research and business sphere. The mentioned cooperation of a scientific unit and an entrepreneur unit strongly aims to generate a new quality that will directly submit to a quality of education.

In this purpose, universities are obligated to appoint companies that will aim to fulfil actual premises. What is more, a very important matter standing before higher education is a commercialisation of scientific researches that can have a directed or non-directed nature. In particular, any results of scientific researches can be commercialised, so: inventions, utility models, industrial models, databases, formations. Results of these researches are a secret of the university or, in this case, the entrepreneur.

So far, a matter of the commercialisation of scientific research results is an aspect not actually touched in Polish literature and practice, hence the feeling that any actions undertaken by certain universities in this field will be based on experiences gained during a process of implementing new ideas. Undoubtedly, these experiences will also be gained in a matter of appointing special purpose entities which have a general task of the commercialisation of scientific researches.

How will public universities operating these kinds of units behave? Including the ones operating an economic activity? Will researches want to accept proposed solutions? And finally, how much of the legislator conception will be realised? All these questions are hard to answer unequivocally. It can only be indicated that the legislator starts to have a wider view on an aspect of operating an economic activity by public universities. It can be an incentive to have public

universities started to slowly secrete units in forms of companies or different law formations that will have a general aim of operating an economic activity.

DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZA PUBLICZNYCH UCZELNI WYŻSZYCH

Streszczenie

Artykuł koncentruje się wokół kwestii prowadzenia działalności gospodarczej przez publiczne uczelnie wyższe. Autor wychodzi z założenia, że prowadzenie działalności gospodarczej przez uczelnie publiczne jest sprawą kontrowersyjną podkreślaną dość często w literaturze i orzecznictwie sądowym.

Abstract

The article concentrates around the matter of the conduct of the economic activity through public higher colleges. The author goes out in from the foundation that the conduct of the economic activity through public colleges is a controversial issue underlined often enough in the literature and the judicial jurisdiction.

Słowa kluczowe

uczelnia wyższa, działalność gospodarcza, prawo cywilne

Key words

the higher college, the economic activity, the civil law

Bibliography

Brzezicki T., *Ustrój szkolnictwa wyższego w Polsce*, Toruń 2010;

Dolecki H., *Prawo Cywilne*, Warsaw 2010;

Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2003, No. 119, pos. 1117.

<http://www.nauka.gov.pl/ministerstwo/aktualnosci/aktualnosci/artikel/nowe-prawo-o-szkolnictwie-wyzszym-podpisane-przez-prezydenta/> ;

<http://www.nauka.gov.pl/szkolnictwo-wyzsze/dane-statystyczne-o-szkolnictwie-wyzszym/> ;

Lichtarski J., *Podstawy nauki o przedsiębiorstwie*, 4th Edition (changed and extended), Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Wrocław 2001;

Nowa encyklopedia powszechna PWN, vol. 5, PWN, Warsaw 1996;

The decision of the Supreme Court from 23.04.1992, I KZP 8/92, *LexPolonica* no. 308587, OSP 1992, no. 11-12, pos. 254;

Przewodnik. Komercjalizacja B+R, dla praktyków, Warsaw 2010;

Spin-off. Poradnik przedsiębiorczych naukowców, Poznań 4/2011;

Targalski J., *Przedsiębiorczość i zarządzanie*, Wydawnictwo C.H.BECK, Warszawa 2003;

The resolution of the Supreme Court from 16.05.1991, III CZP 39/91, *LexPolonica* no. 312241, with a gloss of J. Naworski, OSP 1992, no. 11-12, pos. 238 and 239;

The resolution of the Supreme Court from 23.02.2005, III CZP 88/04, *LexPolonica* no. 374241, OSNC 2006, no. 1, pos. 5;

Public Finance Act that came into existence on July 1st, 2010;

The Act of 11.03.2004 on a value added tax, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2004, No. 54, pos. 535;

The Act of 15.02.1992 on a corporate tax, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 1992, No. 21, pos. 86;

Art. 4 of the Act 1 of 2.07.2004, freedom of economy activity act, Dz.U. (Polish Journal of Laws) from 2004, no.173, pos. 1807;

The Act of 27.07.2005, Higher Education Law, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2005, No. 164, pos. 1365;

The Act of 8.08.1996 on rules of implementing authorisations of the State Treasury, Dz. U. (Polish Journal of Laws) no. 106, pos. 493;

The Act of 16.04.1993 on fighting unfair competition (text from Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2003, no. 153, pos. 1503);

The Act of 20.08.1997 – regulations introducing the act on Companies House (Dz. U. (Polish Journal of Laws) No. 121, pos. 770);

The Act of 12.09.1990 on higher education, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 1990, No. 65, pos. 385;

The Act of 18.03.2011 on changing the acts- Higher Education Law, scientific degrees and scientific title act, degrees and titles in an art field act and some changes in other acts, Dz. U. (Polish Journal of Laws) from 2011, no. 84, pos. 455;

The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 13.10.1993, III SA 670/93, *LexPolonica* no. 300352, „Monitor Podatkowy” 1994, no. 5;

The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 15.09.1994, SA/Po 1070/94, ONSA 1995, no. 3, pos. 123;

The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 19.03.1991, II SA 898/90, *LexPolonica* no. 297343, ONSA 1992, no. 3-4, pos. 58;

The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 2.03.1994, III SA 1433/93, *LexPolonica* no. 300359 and III SA 1495/93, *LexPolonica* no. 300359, „Monitor Podatkowy” 1995, no. 2;

The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 20.02.1996, II SA 442/95, *LexPolonica* no. 313877, „Glosa” 1996, no. 12;

The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 25.10.1995, II SA 1059/94, *LexPolonica* nr 314006, „Wokanda” 1996, no. 2;

The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 27.05.1992, SA/Po 1794/91, „Wspólnota” 1993, no. 9;

The judgment of the Supreme Administrative Court of Poland from 6.11.1995, SA/Ka 767/95, not published;

The judgment of the Supreme Court from 15.11.1990, II CR 865/89, *LexPolonica* no. 326218, OSP 1992, no. 11-12, pos. 238;

The judgment sign. act SA/Wr 294/91;

The judgment of the Regional Administrative Court in Wrocław from 17.02.2009 IV SA/Wr 410/2008;

A judgment from 21.03.2006, VI SA/Wa 2215/05, *LexPolonica* no. 1800010.

PROBLEM SOCJALISTYCZNEJ KONSUMPCJI NA TLE NIEDOBORÓW DÓBR I USŁUG W SYSTEMIE GOSPODARCZYM PAŃSTWA REALNEGO SOCJALIZMU NA PRZYKŁADZIE WOJEWÓDZTWA KOSZALIŃSKIEGO

Wprowadzenie

System gospodarczy województwa koszalińskiego do roku 1989 był oczywistą emanacją modelu ekonomicznego całego państwa, którego podstawę stanowiła myśl ekonomii politycznej socjalizmu, spełniająca funkcję teoriopoznawczą, aplikacyjną i ideologiczną. Oznaczało to silną korelację pomiędzy nauką ekonomii o zjawiskach, stosunkach produkcyjnych, zależnościach i mechanizmach ekonomiczno-społecznych w dynamicznym zmiennym w czasie procesie gospodarowania, a ideologią marksistowską, kształtującą w przemożny sposób ład społeczny i gospodarczy kraju. Pytania, które należy zadać to: czy ideologiczna nowomowa mogła wpłynąć na zmianę postrzegania realiów socrealistycznej codzienności przez masy zwykłych ludzi? W jakim stopniu kształtowały się aspiracje konsumpcyjne mieszkańców regionu koszalińskiego? Oddalonego przecież i to znacznie od głównych ośrodków decyzyjnych, tworzących tak zwane centrum administracji partyjno-rządowej socjalistycznego państwa².

Model socjalistycznej konsumpcji

Każdy kraj i region posiada specyficzny model konsumpcji, ukształtowany pod wpływem rzeczywistości społecznej. Opis modelu konsumpcji zawiera z reguły

¹ **dr Mariusz Surma** – Wydział Humanistyczny, Politechnika Koszalińska.

² M. Nasiłowski, *Socjalistyczny system gospodarowania w Polsce*, Warszawa 1987, s. 27 i n.; *Partia w rozwiniętym społeczeństwie socjalistycznym*, J. Błuszkowski i Cz. Mojsiewicz (red.), Warszawa 1979; *Społeczny rozwój Polski w pracach prognozytycznych*, J. Danecki (red.), Warszawa 1974; E. Balibar, *Filozofia Marksa*, Warszawa 2007, s. 184-185; S. Kuźniński, *O niektórych cechach rozwoju sił wytwórczych w 40-lecie*, „Nowe Drogi” 1984, nr 4, s. 61-70; D.T. Grala, *Reformy gospodarcze w PRL (1982-1989). Próba uratowania socjalizmu*, Warszawa 2005, s. 260-261; E. Drzazga, *Doskonalenie kontroli państwowej*, „Nowe Drogi” 1987, nr 4, s. 61-70; A. Szablewski, *Miejsce i perspektywy sektora prywatnego*, „Nowe Drogi” 1989, nr 6, s. 91 i n.

określenie głównych kierunków spożycia, proporcji pomiędzy zapotrzebowaniem na podstawowe grupy dóbr konsumpcyjnych i usług. Znajomość modelu konsumpcji oznacza również ogólną orientację w stopniu nasilenia poszczególnych potrzeb społecznych, a zatem znajomości elastyczności dochodowej i cenowej popytu na poszczególne dobra oraz usługi.

Autorzy jednego z partyjnych, popularyzatorskich opracowań zatytułowanych „Socjalistyczny model konsumpcji”, zauważyli, iż badanie i kształtowanie właściwego modelu konsumpcji w gospodarce socjalistycznej z biegiem czasu zaczęło odgrywać istotną rolę w rozwiązywaniu problemów bodźców ekonomicznych i zachowania się pracowników uspołecznionej gospodarki. Działanie bodźców, ich intensywność i ukierunkowanie zależało od systemu potrzeb i sposobu ich zaspokajania, a więc od preferowanego przez państwo modelu konsumpcji. W praktyce socjalistycznej teorii ekonomicznej do początku dekad lat siedemdziesiątych, sprawy konsumpcji, zagadnienia kształtowania się odpowiedniego jej modelu, zgodnego z założeniami ustrojowymi, były zaniebdywane. Zgodnie z marksistowską doktryną celem całej socjalistycznej gospodarki, było zaspokajanie potrzeb społeczeństwa, a więc wszelkiego rodzaju zamierzenia produkcyjne, powinny być podporządkowane temu właśnie nadrzędnemu celowi. By uzyskać jednak optymalne wyniki tego przedsięwzięcia, należało poznać środki, warunki i metody, które pozwolą na kształtowanie właściwego modelu konsumpcji³.

Rozpatrując model socjalistycznej konsumpcji, można było wyróżnić kilka jego rodzajów. W zależności od tego, czy analizowano przeszłą, aktualną, bądź przyszłą strukturę konsumpcji, można było mówić o minionym, aktualnym lub docelowym modelu konsumpcji. Natomiast w zależności od obszaru, jaki obejmował rozpatrywany model, można było wyodrębniać model ogólnokrajowy i modele regionalne.

Aktualne modele konsumpcji to nic innego jak odpowiadająca ogólnym przyzwyczajeniom i upodobaniom bieżąca struktura spożycia, obejmująca konsumpcję dóbr i usług. Model docelowy zaś, to pewien układ proporcji strukturalnych w konsumpcji, jaki należałoby osiągać przy użyciu szeregu środków w postaci polityki płacowej, dochodowej czy też kredytu konsumpcyjnego, aby zaspokajanie potrzeb było w przyszłości racjonalne. Model docelowy powinien więc być podstawą wytyczania wszelkich zmian produkcyjnych. Realizacja tego postulatu wymagała uwzględnienia modelu docelowego przy opracowywaniu perspektywicznego planu rozwoju gospodarczego kraju⁴. A należy pamiętać, że w socrealistycznym systemie gospodarczym, opartym na nakazowo-

³ *Socjalistyczny model konsumpcji*, J. Piasny (red.), Warszawa 1973, s. 20.

⁴ Tamże; s. 22.

rozdzielczym sposobie zarządzania układem gospodarczym, plan i planowanie było wszystkim, w istocie rzeczy zastępując rynkową alokację produkcji i usług oraz swobodną grę popytu i podaży⁵.

Dla województwa koszalińskiego planowanie zwłaszcza w zakresie tworzenia planów przestrzennych, jako kardynalna zasada funkcjonowania ładu gospodarczego, miało pierwszorzędne znaczenie. Podstawę prawną w tej materii, stanowił dekret o planowym zagospodarowaniu przestrzennym kraju⁶. Zgodnie z zawartą w tym dokumencie intencją administracji partyjno-rządowej, plany regionalne musiały określać kierunki rozwoju gospodarczego i społecznego danego terenu. Drogi i etapy ich realizacji, zasady rozmieszczenia sił wytwórczych i urządzeń usługowych, a nawet kształtowania sieci osadniczej i rozmieszczenia ludności oraz przeznaczenie określonych terenów na oznaczone planem cele⁷.

Niestety, tak daleko idąca szczegółowość wymagała stosowania coraz większej liczby mierników opisujących planowane zdarzenia gospodarcze. Planowanie zastępujące wolny rynek musiało zawierać dane definiujące zadania i środki ujmujące możliwie wszystkie działy produkcji materialnej wraz z miernikami nakładów i kosztów. Efektem planowania, jako zasadniczego narzędzia sterowania układem gospodarczym i społecznym danego regionu, stała się więc nadmierna szczegółowość planowania, która była powodem dysfunkcji planowania, jako skutecznego narzędzia sterowania procesami społeczno-gospodarczymi⁸.

Wracając do analizy modelu socjalistycznej konsumpcji, należy podkreślić różnice pomiędzy modelami konsumpcji w ujęciu regionalnym i ogólnokrajowym. Modele regionalne były konkretyzacją zamierzeń modelu ogólnokrajowego, zarówno aktualnego, jak i docelowego. Reprezentowały one główne założenia modelu ogólnokrajowego i specyfikę konsumpcji poszczególnych regionów. Można było mówić o odwrotnej zależności, polegającej na wpływie układów regionalnych na kształt struktury modelu krajowego. Należało także rozróżniać model spożycia indywidualnego i model spożycia zbiorowego. Pomiedzy tymi modelami występował szereg powiązań, na specjalne podkreślenie zasługuje zróżnicowanie modelu indywidualnego według grup i warstw społecznych. W odniesieniu do warstw społecznych niżej zarabiających rysowało się zasadnicze znaczenie powiązań z modelem spożycia zbiorowego, a w szcze-

⁵ S. Kurowski, *Doktrynalne uwarunkowania kryzysu gospodarczego w PRL*, Warszawa 1983; B. Gliński, *Zarządzanie gospodarką socjalistyczną*, Warszawa 1980.

⁶ *Dekret o planowym zagospodarowaniu przestrzennym kraju*, Dz. U. 1946, nr. 16, poz. 109.

⁷ M. Opałło, *Mierniki rozwoju regionów*, Warszawa 1972, s. 33.

⁸ Tamże, s. 87.

gólności możliwość uzupełnienia rozmiarów spożycia przez szereg świadczeń z funduszu społecznego, uzyskiwanych nieodpłatnie lub za częściową odpłatnością. Szerszy dostęp do tej kategorii świadczeń, w wyraźny sposób korygował sytuację ludności gorzej zarabiającej i przyspieszał możliwość poprawy jej warunków życiowych. Modele spożycia indywidualnego i zbiorowego traktowane były w praktyce jako model łączny, stanowiący odzwierciedlenie całości problematyki socjalistycznej konsumpcji⁹.

Problematyka ta powiązana została z nadrzędną w sensie ideologicznym kwestią marksistowskiej teorii reprodukcji. Doktrynalna kategoria reprodukcji warunków bytu społecznego, nie była traktowana jako czysto ekonomiczna treść. Był to istotny składnik ogólnej materialistyczno-dialektycznej teorii społeczeństwa socjalistycznego. Przynależność kategorii reprodukcji ekonomicznych warunków bytu społecznego do teorii materializmu historycznego, uwidaczniał się wyraźniej poprzez to, iż służył wyjaśnianiu źródeł zarówno rozwoju, jak i trwałości określonych sposobów produkcji. Kategoria reprodukcji ekonomicznych warunków bytu społecznego pozwalała też na podejmowanie prób analizy problemów socjalistycznej konsumpcji i egalitaryzmu w dostępie do dóbr¹⁰.

Proces reprodukcji ekonomicznych warunków bytu społecznego wymagał nawet w systemie gospodarki socjalistycznej, reprodukcji rozszerzonej sił wytwórczych, a więc reprodukcji środków produkcji, a także reprodukcji obsługującej te środki siły roboczej. Reprodukacja siły roboczej, czyli zdolności pracowników do wykonywania swojej pracy, dokonując się jedynie za pośrednictwem uzyskiwanych przez nich płac, powodowała, iż proces reprodukcji społecznych sił wytwórczych, determinował model konsumpcji. Należało bowiem przyjąć, że proces ten powodował przeznaczenie takiej, a nie innej ilości globalnego produktu narodowego na środki produkcji i na płace robocze, czyli konsumpcję indywidualną. W praktyce nie należało jednak utożsamiać wydatków na płace z wydatkami na konsumpcję w ogóle, a wydatków na reprodukcję środków produkcji z wydatkami na produkcję. W każdym społeczeństwie, a tym bardziej socjalistycznym, niemożliwe było ściśle racjonalne gospodarowanie, zwiększanie wydajności pracy czy zapewnianie stabilności załóg pracowniczych, bez przeznaczania określonych środków także na konsumpcję zbiorową. Formami takiej zbiorowej konsumpcji były stołówki pracownicze, wczasy, łaźnie, domy kultury, ubrania robocze, zakładowe fundusze mieszkaniowe¹¹.

⁹ *Socjalistyczny model konsumpcji...*, dz. cyt., s. 22.

¹⁰ S. Kozyr-Kowalski, *Model konsumpcji a zagadnienia egalitaryzmu*, w: *Socjalistyczny model konsumpcji*, J. Piasny (red.), Warszawa 1973, s. 89 i n.

¹¹ Tamże, s. 91.

W tym miejscu pojawia się zagadnienie egalitaryzmu w dostępie do dóbr. Przejawem egalitaryzacji konsumpcji w socjalistycznym społeczeństwie była struktura wzorca tejże konsumpcji. Z badań przeprowadzonych w latach sześćdziesiątych, między innymi na terenie województwa koszalińskiego, wynikało, iż ogół społeczeństwa za dobra, które powinny mieć egalitarny charakter, uznawał przede wszystkim mieszkania¹². Dzięki takim badaniom administracja partyjno-rządowa mogła określić kształt wzorca socjalistycznej konsumpcji i że jego podstawę stanowiła dostępność pożądaných przez ludzi dóbr. Niestety, z upływem czasu i postępującym rozmywaniem się bezkompromisowości doktryny społeczno-gospodarczej państwa socjalistycznego oficjalny egalitaryzm konsumpcji ulegał podważaniu. Egalitaryzm zaczęto traktować jako ideał moralny oraz godne szacunku marzenie o równości wszystkich ludzi. Już w pierwszych latach gierkowskiej dekady pojawiło się przekonanie wśród funkcjonariuszy administracji partyjno-rządowej, że środkiem na pogłębiające się trudności funkcjonowania zacierającego się socjalistycznego sposobu produkcji, jest rozszerzanie sfery własności prywatnej, jako zjawiska koniecznego¹³. Był to swego rodzaju symptom inflacji systemu wartości pozornie socjalistycznego społeczeństwa. Dlatego właśnie kwestia konsumpcji, szczególnie w wymiarze indywidualnym, budziła tak wielkie zainteresowanie administracji partyjno-rządowej, pragnącej zachować możliwie jak największą kontrolę nad społeczeństwem.

Postulat uwzględniania wzorca konsumpcyjnego spożycia indywidualnego, jako istotnego czynnika przy ustalaniu rozmiaru i rodzaju produkcji przeznaczonej na spożycie, wysuwał B. Minc. Wzorzec ów oparty na reglamentowanych normach spożycia, pozwalać miał w teoretycznym założeniu na planowe określanie zapotrzebowania na produkcję określonych dóbr, a przede wszystkim na wskazanie niezbędnego poziomu inwestycji, umożliwiających wytworzenie środków spożycia oraz środków wytwarzania dóbr¹⁴. Było to równoznaczne ze stosowaniem w praktyce socjalistycznego życia społeczno-gospodarczego, zasady regulowania produkcji socjalistycznej, mającej zaspokoić zaplanowany poziom konsumpcji realizowanej według ogólnego modelu spożycia dóbr i usług. Odbывало się to za pomocą zasady decydujących ogień, polegającej na koncentrowaniu wysiłków na określonych gałęziach i odcinkach gospodarki, tak wybranych, aby osiągnąć przynajmniej w teorii maksymalizację funkcji

¹² Komitet Badań Nad Kulturą Współczesną PAN, *Spółczesność polskie w badaniach ankietowych*, Warszawa 1966; J. Nowakowa, *Szczecinek – ludzie i problemy powiatowego miasta*, Warszawa 1961.

¹³ S. Kozyr-Kowalski *Model konsumpcji a...*, dz.cyt., s. 97.

¹⁴ B. Minc, *Ekonomia polityczna socjalizmu*, Warszawa 1973, s. 177.

celu¹⁵. Planowaniu i regulacji ulegały więc nawet najbardziej trywialne zdarzenia w postaci choćby codziennych zakupów żywności.

Ogólnie rzecz biorąc w całym okresie powojennym następował stały wzrost dochodu narodowego i funduszu spożycia na poszczególnego mieszkańca kraju. Dochód narodowy podzielony, liczony w cenach porównywalnych z 1961 roku, wzrósł w latach 1950-1970 prawie cztery razy. Wysoki przyrost naturalny ludności w Polsce w okresie powojennym sprawił, że w latach 1950-1970 wskaźnik wzrostu spożycia ogółem wynosił dwa i pół raza, (pisownia cytowanego dokumentu), w przypadku spożycia z dochodów osobistych nieco poniżej dwa i pół raza, a w przypadku spożycia pozostałego wzrósł znacznie powyżej czterech razy¹⁶. Wraz ze wzrostem dochodu narodowego, zachodziła zmiana struktury jego podziału. Zaczął rosnąć udział akumulacji z szesnastu procent w 1947 roku, do dwudziestu ośmiu procent w roku 1970. Równocześnie następowało obniżanie się udziału spożycia z osiemdziesięciu czterech procent do siedemdziesięciu dwóch procent. Zmianie uległa też struktura funduszu spożycia, co wyrażało się spadkiem udziału spożycia dóbr materialnych z dochodów osobistych, a także nieznacznym wzroście udziału spożycia pozostałego z siedmiu procent do dziesięciu.

W wyniku zwiększenia się nominalnych dochodów ludności i wzrostu ogólnego poziomu spożycia na mieszkańca, ogólną tendencją w rozwoju konsumpcji w Polsce był postępujący spadek udziału spożycia dóbr niższego rzędu. Wyraźnie widać to na tle układu strukturalnego koszalińskiego handlu i usług, który oparty został niemal zupełnie na uspołecznionych podmiotach państwowych i spółdzielczych.

Śledząc odpowiednie dane statystyczne, opisujące stan struktury środkowopomorskiego handlu detalicznego, można powiedzieć, iż uspołecznione podmioty handlu detalicznego mają wręcz miażdżącą przewagę przede wszystkim w liczebności dostępnych placówek handlowych nad sklepami i kioskami znajdującymi się w rękach prywatnych właścicieli¹⁷. Jednakże oprócz tego oczywistego faktu w świetle danych zawartych w roczniku statystycznym, można też dostrzec generalny wzrost liczebności wszystkich placówek handlowych zwłaszcza w środowisku wiejskim. Były to w głównej mierze placówki spółdzielcze, które stały się elementem programu podnoszenia poziomu infrastruktury technicznej oraz społecznej wsi, podobnie jak inwestycje w melioracje i elektryfikację. Duża liczba sklepów, to nawet w warunkach socrealistycznej gospodarki większa dostępność towarów i produktów niezbędnych mieszkańcom wsi, którzy w coraz mniejszym stopniu byli w stanie obejść się bez artyku-

¹⁵ Tamże, s. 182.

¹⁶ J. Piasny..., dz. cyt., s. 21-23.

¹⁷ WUS, *Rocznik statystyczny województwa koszalińskiego 1970*, Koszalin 1970, s. 206.

łów przemysłowych. Oznaczało to wzrost poziomu spożycia społeczeństwa, zwłaszcza w środowisku wiejskim, które podnosiło standard swego życia i wielość potrzeb niezaspokojonych w ramach własnej wytwórczości.

Tab. 1. Sprzedaż w uspołecznionym wiejskim handlu detalicznym według branż

Branże	1965	1967	1968	1969
	W milionach złotych			
Razem-----	2565	3188	3482	3744
Sklepy-----	1895	2282	2455	2620
Odzieżowo-obuwnicza -----	8	9	13	14
Obuwniczo-pończosznicza-----	4	2	3	3
Perfumeryjno-drogerijna-----	2	1	1	4
Mydlarsko-farbiarsko-drogerijna-----	5	7	10	9
Artykułów gospodarstwa domowego-----	94	129	127	140
Elektrotechniczno-fotograficzno-muzyczna-----	13	10	10	11
Radio-telewizyjna-----	19	29	32	33
Papierniczo-sportowo-zabawkarska-----	10	14	11	10
Motoryzacyjna-----	4	10	7	5
Meblarska-----	18	22	27	30
Artykuły żelazne techniczne i rolnicze-----	12	17	17	17
Artykuły do produkcji rolnej-----	19	22	32	36
Artykuły instalacyjno-budowlane-----	6	9	6	13
Sklepy typu domów towarowych	325	392	418	445
Branże artykułów innych-----	5	6	4	4
Branże artykułów różnorodnych-	692	816	848	895
Składy i składnice-----	568	776	897	967
Składy towarów masowych-----	369	529	558	622
Składnice maszyn i narzędzi rolniczych-----	199	247	339	345
Sieć drobnodetaliczna-----	88	119	114	138
Kluby-kawiarnie-----	7	8	11	15
Sprzedaż opakowań szklanych i odpadków użytko- wych-----	7	3	5	4
Branże artykułów spożywczych-	456	516	591	637
Ogólno-spożywcza-----	340	367	440	473
Mięsno-wędliniarska-----	63	80	83	88
Warzywniczo-owocarska-----	8	10	10	9
Winno-cukiernicza-----	0	1	1	1
Napoje alkoholowe-----	28	36	46	50
Pozostałe-----	17	22	11	16
Branże artykułów przemysłowych-----	417	552	594	639
Włókiennicza-----	27	37	46	55
Odzieżowa-----	38	38	57	44
Obuwnicza-----	35	36	37	44
Pasmanteryjno-galanteryjna-----	6	8	10	12
Ubiory-okrycia-----	3	9	13	14
Bielizna-dziewiarstwo-----	19	30	29	32
Włókienniczo-odzieżowa-----	27	22	32	17
Włókienniczo-odzieżowo-obuwnicza-----	48	91	74	96

Źródło: *Rocznik statystyczny województwa koszalińskiego 1970*, WUS. Koszalin 1970, s. 199.

Dowodzi tego stanu rzeczy powyższa tabela. Ponadto można też zauważyć, że wieś koszalińska zaczęła potrzebować coraz bardziej zaawansowanych produktów, nie tylko związanych z obsługą działalności rolniczej, a mianowicie telewizorów, odzieży, artykułów gospodarstwa domowego i wielu innych przedmiotów codziennego użytku. Najbardziej znamienne jest zaś to, że wieś zaczęła potrzebować coraz więcej produktów żywnościowych, co świadczyć może o tym, iż produkcja rolna była w niskim stopniu przetworzona i dlatego paradoksalnie żywność w jej wyższej, przetworzonej formie trzeba było kupować w sklepach.

Analizując z kolei dane sprzedaży detalicznej – według branż w handlu – na terenie środkowopomorskich miast, można dostrzec zróżnicowanie profilu oferty handlowej miejskiej od tej przeznaczonej dla mieszkańców wsi. Sprzedaż w miastach osiągała przede wszystkim dużo wyższe wartości głównie z powodu skupienia mieszkańców miast, na wsi ludność była rozproszona. Przyglądając się bliżej danym zauważalna jest koncentracja sprzedaży w miastach na drobnych artykułach codziennego użytku, a także przemysłowych, zwłaszcza tych używanych w gospodarstwach domowych. Z oczywistych względów znaczący odsetek osiągała sprzedaż artykułów spożywczych osiągając poziom jednej trzeciej wartości sprzedaży detalicznej na terenie miast. Powyższe dane pokazują w sposób niepodważalny strukturę konsumpcji społeczeństwa koszalińskiego województwa w okresie lat sześćdziesiątych, stając się swego rodzaju podstawą dla prognozowania przyszłego popytu na określone dobra. Niestety nawet najdokładniejsze dane, opisujące przebieg procesów zachodzących w socjalistycznym systemie gospodarczym i poziom konsumpcji określonych dóbr i usług, poszczególnych środowisk, nie mogły zmienić jednej kwestii, a mianowicie problemu stałych niedoborów tychże dóbr i usług w systemie ekonomicznym socjalistycznego państwa¹⁸.

Rzeczywistość niedoborów

Problem niedoborów w systemie gospodarczym państwa socjalistycznego w wyczerpujący sposób analizowany był między innymi przez J. Kornaiego, który nie pozostawił żadnych wątpliwości zarówno, co do istoty niedoborów, jak i ich wpływu na życie społeczne oraz efektywność infrastruktury gospodarczej. W sumie problem niedoborów sprowadzał się do niemożności zaspokojenia potrzeb społeczeństwa oraz podmiotów gospodarczych ze względu na:

- niedostateczną dostępność surowców i materiałów, a zatem także towarów,

¹⁸ WUS, *Rocznik statystyczny województwa koszalińskiego 1970*, Koszalin 1970, s. 196-197; J. Kornai, *Wzrost niedobór efektywność. Makroekonomiczny model gospodarki socjalistycznej*, Warszawa 1986.

- braku odpowiednich mocy produkcyjnych, przy czym chodzi tutaj zarówno o ilość, jak i jakość sił wytwórczych,
- koncentracji sił i środków inwestycyjnych w przemyśle ciężkim – zwłaszcza w sektorze zbrojeniowym¹⁹.

Rezultatem były daleko idące perturbacje, polegające głównie na wydłużeniu, a z biegiem czasu, nawet na wstrzymaniu bez propagandowego rozgłosu rzecz jasna, rozpoczętych i ciągnących się latami procesów inwestycyjnych w przedsiębiorstwach. Kłopotliwe stawało się też utrzymanie odpowiedniej jakości produkcji wobec braku odpowiednich materiałów, a nawet dostatecznie wyszkolonych pracowników i to mimo prowadzonej polityki pełnego zatrudnienia²⁰. Niedobory odczuwały w praktyce wszystkie koszalińskie przedsiębiorstwa, jednak najdotkliwiej odnosila się ona do koszalińskiego budownictwa, któremu brakowało nie tylko cementu czy stalowych elementów konstrukcyjnych, ale nawet zwykłych kruszyw. Na tym tle nie dziwią krytyczne oceny planów rozwoju, na przykład planu pięcioletniego z lat 1976-1980. Wytykano nie tylko utrzymywanie w dalszym ciągu dotychczasowej struktury gospodarczej z dominacją rolnictwa uspołecznionego i przemysłu spożywczego, ale też praktyczną nierealność przyjętych planów z powodu choćby niskiego poziomu technicznego uzbrojenia pracy i wyposażenia samych przedsiębiorstw, oferujących coraz gorsze wyroby. Oceny te, co należy w tym miejscu podkreślić, są autorstwem ówczesnych analityków, posiadających dostęp do wyczerpujących danych, sporządzonych na potrzeby i zamówienie Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Koszalinie. Niemożliwe więc było oddanie do użytku w terminie i bez usterek wielu obiektów, nawet tych, które można by określić mianem priorytetowych. Uwidaczniał się w ten sposób fakt, że nawet najambitniejsze i najbardziej istotne projekty, musiały zmagać się z siermiężną rzeczywistością²¹.

¹⁹ D.T. Grala, *Reformy gospodarcze w PRL (1982-1989)*, Warszawa 2005, s. 31 i 148; J. Kaliński, *Gospodarka Polski w latach 1944-1989. Przemiany strukturalne*, Warszawa 1995, s. 216; J. Kornai, *Wzrost niedobór efektywność. Makroekonomiczny model gospodarki socjalistycznej*, Warszawa 1986.

²⁰ D.T. Grala..., dz. cyt., s. 239; AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg 3795, Materiały instytucji pozapartyjnych dotyczące przemysłu 1960-1979, Problemy zatrudnienia w przemyśle na tle sytuacji demograficznej i aktualnej lokalizacji zakładów przemysłowych; Ocena jakości produkcji przemysłowej w województwie koszalińskim; Uchwała Rady Ministrów o Narodowym Planie Społeczno-Gospodarczym na 1979 rok i innych aktach prawnych, nr 172/78, (niepublikowana).

²¹ AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg. 3728, Wydział Ekonomiczny, Informacje o sytuacji w przemyśle i budownictwie województwa koszalińskiego (za okres pierwszego półrocza 1976 r.); AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg. 3795, Materiały instytucji pozapartyjnych dotyczące przemysłu 1960-1979, Główne kierunki i problemy rozwoju społeczno-gospodarczego w województwie koszalińskim ze szczególnym

Dla zwykłych ludzi niedobory były problemem o wiele bardziej dotkliwym, równoznacznym tak naprawdę z niemożnością dosłownego zdobycia nawet najbardziej niezbędnych rzeczy. Sytuacja taka miała miejsce, ponieważ z jednej strony w handlu preferowani byli klienci i odbiorcy instytucjonalni, kosztem rzecz oczywista klientów indywidualnych. Kwestii tej nie był w stanie rozwiązać ani system agencyjny, będący w sumie zakamuflowanym powrotem do prywatnego handlu, ani tym bardziej produkcja zastępcza, podejmowana przez zakłady produkcyjne, w celu pełniejszego wykorzystania posiadanych mocy wytwórczych. Produkcja towarowa opierała się, bowiem na planowości, przy czym asortyment i ilość wytwarzanych dóbr był ściśle określony w listach towarowych, prokurowanych w odpowiednich sekcjach przy KC PZPR, z góry określana była, więc podaż praktycznie każdego produktu. W połączeniu z niewydolnością produkcyjną, powodowaną właśnie brakami odpowiednich środków produkcji w dostatecznej ilości, rezultaty takich pomysłów były dość ograniczone. By zwiększyć podaż towarów określonych w planach produkcyjnych, próbowano na tych samych liniach wytwórczych podejmować produkcję innych produktów, których wytworzenie oprócz decyzji podejmowanych w zaciszu gabinetów partyjnej administracji, wymagało jednak dodatkowych materiałów, których także brakowało. Z drugiej strony zaś tworzyły się quasi-biznesowe więzi, gdzie potrzebny towar załatwiano, a nie kupowano i gdzie bardziej liczyły się powiązania towarzyskie by ów towar pozyskać. Tak zrodził się nie tylko drugi obieg gospodarczy, ale też symbiotyczne powiązania na styku gospodarki społecznej i prywatnej, tworzące zarzewie korupcji, której zakres powiększał się wraz z inflacją doktryny państwa socjalistycznego²².

Z biegiem czasu ukoronowaniem zjawiska niedoborów, stał się funkcjonujący od 1976 roku w coraz szerszym zakresie, system kartkowy, który z upływem czasu zaczął obejmować coraz więcej produktów, aż po „strategiczne” w realiach realnego socjalizmu jak, mięso. Okazało się przy tym, iż możliwości

uwzględnieniem przemysłu, Ocena jakości produkcji przemysłowej w województwie koszalińskim; AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg. 3725, Uwagi i wnioski Wydziału Ekonomicznego oraz Wydziału Rolnego i Gospodarki Żywnościowej do oceny realizacji w 1976 zadań inwestycyjnych szczególnie ważnych dla gospodarki województwa koszalińskiego opracowanych przez Wojewódzką Komisję Planowania; E. Juszcak-Maraszkievicz, *Z dziejów najnowszych Koszalina. Zakłady komunalne 1945-1989*, Koszalin 2012, s. 67-68.

²² AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 951, Wydział Społeczno-Ekonomiczny; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 955 Wydział Społeczno-Ekonomiczny; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 942, Zespół Analiz Ekonomicznych; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 950, Wydział Ekonomiczny, Informacje o aktualnej sytuacji rynkowej w województwie słupskim; D.T. Grala, o. c., s. 260-271.

reglamentacji kartkowej jako narzędzia regulacji nierównowagi rynkowej są ograniczone, ponieważ często nie można było wykorzystać ustalonego przydziału kartkowego na dany towar. Tak na marginesie warto wspomnieć, iż formularze przydziałów stały się swego rodzaju walutą wymienną²³.

Problem niedoborów wikłał faktyczny brak w pełni skutecznego nadzoru, zwłaszcza w sferze przedsiębiorstw produkcyjnych. Powodował on bowiem rozprzężenie w systemie gospodarczym i społecznym socjalistycznego państwa, skutkujące zjawiskiem socjalistycznej przestępczości gospodarczej. Rozprzężenie to sprzyjało nie tylko malwersacjom, ale też lekceważeniu zasad bezpieczeństwa podczas wykonywanej pracy, a także samej pracy i przypisanym jej obowiązkom. Było to tym łatwiejsze, iż paradoksalnie nikt mówiąc oględnie nie wykazywał zapału, by wykonywać zalecenia pokontrolne, w tym nawet tych zaleconych przez inspekcje tak szacownego organu, jakim bez wątpienia była także w systemie realnego socjalizmu Najwyższa Izba Kontroli²⁴. Oczywiście prędzej czy później należało się spodziewać stosownej reakcji administracji partyjno-rządowej. Niemniej mobilizacja administracji partyjno-rządowej, wywołana na przykład regułami stanu wojennego, nie była w stanie w dalszej perspektywie zmienić sposobu myślenia oraz postępowania ogółu społeczeństwa²⁵.

Trudno poza tym nie dostrzec, że oba zjawiska niedoborów i braku nadzoru, były ze sobą ściśle powiązane. Brak nadzoru powodował przecież rozprzężenie, którego efektem z kolei był brak odpowiedzialności za wykonywane niedbale lub wcale, obowiązki, na każdym w zasadzie szczeblu uspołecznionych przedsiębiorstw oraz administracji. Brak odpowiedzialności zaś, to recepta na tolerowanie niekompetencji, bałaganu, niedołęstwa wykonawczego, świadomego sabotowania poleceń organów zwierzchnich oraz ujmując wprost sprzeniewierzenie majątku, jaki on by nie był i czyj on był. Rezultatem takiego stanu rzeczy były właśnie niedobory. Same niedobory natomiast tworzyły sytuację, w której braki właściwie wszelkich towarów i ich reglamentacja, wręcz wymuszały zachowania nie tylko patologicznej natury, ale wręcz pozaprawne. Z konieczności

²³ J. Kaliński, *Gospodarka Polski w latach 1944-1989*, Warszawa 1995, s. 198; D.T. Grala..., dz. cyt., s. 64-77.

²⁴ AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg. 3731, Wydział Ekonomiczny, Informacja o pracy partyjno-ekonomicznej w transporcie kolejowym na terenie województwa koszalińskiego; Informacje o przeprowadzonej kontroli w WP PKS w Koszalinie i podległych oddziałach; AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg. 3794, Wydział Ekonomiczny, Informacje o wynikach kontroli funkcjonowania jednostek świadczących usługi dla pracowników uspołecznionych zakładów pracy.

²⁵ AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg. 4197, Korespondencja nadesłana do I sekretarza KW PZPR z instytucji centralnych. Informacja Ministerstwa Finansów Głównego Inspektoratu Kontroli Finansowej nr 171 za maj 1985.

zatem następowało świadome wyłączenie mechanizmów kontrolnych, w zamian za otrzymanie dostępu do pożądaných dóbr zarówno przez przedsiębiorstwa jak i zwykłych ludzi.

Owa świadomość realiów, których istotą był narastający dystans pomiędzy oficjalnie głoszoną ideologią, a realiami życia, była jak się wydaje głównym czynnikiem warunkującym postępujący rozkład systemu realnego socjalizmu. Społeczeństwo przestało po prostu ufać administracji państwa, która w coraz mniejszym zakresie była wiarygodna. Podstawą funkcjonowania systemu gospodarczego stała się realna umowność zasad tegoż funkcjonowania, mająca niewiele wspólnego z teoretycznymi założeniami państwa socjalistycznego. Tym bardziej, że po kryzysie z przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, doktrynalna teoria została zastąpiona kolejnymi etapami reform systemu ekonomicznego, zmierzającymi w konsekwencji do otwartego restaurowania ładu rynkowo-kapitałowego²⁶. Właśnie to daleko idące rozregulowywanie się systemu nakazowo-rozdzielczego, warunkowane ówczesną sytuacją polityczną, mogącą w pewnym stopniu usprawiedliwiać motywów działań kolejnych ekip rządzących, próbujących zmodernizować socjalistyczny ład gospodarczy, wbrew ich oczekiwaniom niedobory utrzymywało. Dochodziło bowiem do swoistej reakcji łańcuchowej, dysfunkcja wykonawcza w jednym zakładzie powodowała występowanie perturbacji w innym²⁷. W tym miejscu koniecznym wydaje się przytoczenie spostrzeżenia N. Luhmanna, który zauważył, iż państwo socjalistyczne samo jest przyczyną niestabilności i musi rozwiązywać problemy, które samo wywołało w mniej lub bardziej nieświadomy sposób²⁸.

Tezę tę potwierdza analiza materiałów archiwalnych – głównie sprawozdań Wydziałów Ekonomicznych Komitetów Wojewódzkich PZPR tak w Słupsku jak i w Koszalinie. Wynika z nich nie tylko znaczenie niedoborów czy braku skutecznej kontroli poczynań pracowników poszczególnych przedsiębiorstw, dla polityki społeczno-gospodarczej, ale co rzecz ważniejsza, pełnia świadomości tych problemów, sygnalizowana w niemalże każdym sprawozdaniu Wydziałów Ekonomicznych Komitetów Wojewódzkich PZPR w obu środkowopomorskich metropoliach. Paradoksalnie świadomości tej towarzyszył stale podnoszo-

²⁶ *Nauka o polityce...*, dz. cyt., s. 112; D.T. Grala, s. 281-287, 314-324; AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg. 3718, Wydział Ekonomiczny, Informacja o realizacji ważniejszych zadań społeczno-gospodarczych w województwie koszalińskim w okresie od stycznia do maja 1984.

²⁷ AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 943, Zespół Analiz Ekonomicznych; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 951, Wydział Społeczno-Ekonomiczny; D.T. Grala..., dz. cyt., s. 206-209; J. Kaliński..., dz. cyt., s. 198.

²⁸ N. Luhmann, *Teoria polityczna państwa bezpieczeństwa socjalnego*, Warszawa 1994, s. 60 i n.

ny postulat wzmocnienia kontroli. Jako rezultaty braku skutecznej kontroli w uspołecznionych zakładach produkcyjnych całego Pomorza Środkowego najczęściej wymieniane są:

- marnotrawstwo,
- niedołęstwo wykonawcze i niechlujstwo,
- nieprzestrzeganie norm i limitów zużycia materiałów w przemyśle,
- zaniedbania w rozliczeniach materiałów,
- marnotrawstwo materiałów,
- niedowład organizacyjny,
- kradzieże (głównie w handlu),
- niedostateczna dyscyplina w przestrzeganiu obowiązujących przepisów i instrukcji oraz podstawowych zasad gospodarowania²⁹.

Należy tutaj zaznaczyć, iż występowała swego rodzaju pewna stała prawidłowość, pogłębiające się niedobory środków produkcji, przy braku skutecznego nadzoru, powodowały nie tylko straty natury ekonomicznej, ale co ważniejsze inicjowały wirtualizację sprawozdań oraz raportów przygotowywanych przez przedsiębiorstwa³⁰. Prawidłowość ta sprowadzała bardzo poważne następstwo w postaci praktycznej niemożności zrealizowania jakiegokolwiek projektu gospodarczego i uczynienia zeń procesu przewidywalnego, szczególnie pod kątem spodziewanych rezultatów³¹. Dla systemu gospodarczego opartego na planowości działań i dominacji struktur biurokratycznych podejmujących decyzje na podstawie sprawozdawczości, taki stan rzeczy był bardzo niebezpieczny. Sankcjonowane było w ten sposób istnienie instytucjonalnej umowności oraz pozorantwa. Niemożliwym stawało się przełamanie systematycznie narastającego problemu dysproporcji strukturalno-przestrzennych regionu³².

Zakończenie

²⁹ AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 973, Wydział Ekonomiczny; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 942, Zespół Analiz Ekonomicznych; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 653, Analizy ekonomiczne własne; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 997, Wydział Rolny i Gospodarki Żywnościowej; AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg. 4195, Kancelaria pierwszego sekretarza, Korespondencja nadesłana do sekretarza KW PZPR z instytucji centralnych, t. 1.

³⁰ AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 931, Wydział Ekonomiczny – Materiały komisji.

³¹ AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, syg. 654, Analizy ekonomiczne własne.

³² D.T. Grala..., dz. cyt., s. 217-218.

Opisane powyżej realia natury systemowej państwa socjalistycznego, rodziły ściśle określone konsekwencje natury społecznej. Po pierwsze, socjalistyczna szara strefa, będąca bezpośrednią reakcją na destabilizację układu gospodarczego, stała się szybko zjawiskiem powszechnym, wynaturzając teoretyczne modele socjalistycznej konsumpcji. Jako remedium pojawiła się za przyzwoleniem władz, kategoria produkcyjnych gospodarstw domowych, tworzących w istocie rzeczy podstawy prywatnej przedsiębiorczości, a także drugi obieg gospodarczy, przekraczający częstokroć granice prawa. Po drugie zerwaniu uległ związek pomiędzy pracą, a jej rezultatami, powodujący niejako inflację pojęcia pracy jako takiej. W państwowych zakładach płacono po prostu za tak zwany plan, a nie za rzeczywiste efekty, co stało się trwałym elementem powszechnej świadomości społecznej. Na tym tle wykonanie jakiegokolwiek głębszego manewru gospodarczego, zmierzającego do choćby zarysowania przemian strukturalnych, było skazane na pewne niepowodzenie. Zatem odpowiedzią na pierwsze z pytań w świetle powyższego podsumowania realiów społecznych socjalistycznego państwa, jest swoiście pojmowana umowność pozorności. Zwykli ludzie dostrzegali wynaturzenia systemu państwowego i po prostu nie mając wyboru dostosowywali się do socrealistycznej rzeczywistości³³.

Dokonanie pożądaných zmian natury systemowej państwa socjalistycznego, będących konsekwencją przekształceń mechanizmów społeczno-gospodarczych nie było bynajmniej sprawą prostą. Każdy kolejny szczebel hierarchii decyzyjnej oczekiwał przyzwolenia na podjęcie działania, głównie w formie osławionych wytycznych z góry, warunkowanych uszczegółowianiem planów społeczno-gospodarczych³⁴. Poza tym pewnym problemem były względy natury mentalnej. Inwestycje realizowane zarówno w latach sześćdziesiątych, jak i w okresie dekady gierkowskiej, stały się przede wszystkim dowodem siły administracji szczebla regionalnego. Były też potwierdzeniem możliwości realizacji teoretycznego modelu socjalistycznej konsumpcji w wymiarze społecznym i ekonomicznym, opartego na prognozach coraz to liczniejszych wskaźników. Ich wielość niestety z trudem mogła opisać realia socrealistycznej rzeczywistości i w ostatecznym rozrachunku stawały się fałszywą podstawą do określenia założeń planowania przebiegu procesów społeczno-gospodarczych³⁵.

³³ Tamże, s. 262-263; AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, sygn. 653, Analizy ekonomiczne własne.

³⁴ AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, sygn. 652, Analizy ekonomiczne własne; J. Szyrocki, *Gospodarka finansowa przedsiębiorstw i zjednoczeń przemysłowych*, Katowice 1967.

³⁵ D.T. Grala..., dz. cyt., s. 31; AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3793, Wydział Ekonomiczny KW, Materiały instytucji pozapartyjnych dotyczące gospodarki morskiej i rybołówstwa 1965-1987, Wnioski w zakresie rozwoju gospodarki morskiej

Odpowiadając zatem na drugie z pytań należy podkreślić, iż region koszaliński był w daleko idącym stopniu zależny od decyzji podejmowanych przez centrum administracji partyjno-rządowej. Od tego ile środków i surowców przydzielono koszalińskim przedsiębiorstwom uspołecznionym i ile masy towarowej dostarczono dla koszalińskich placówek handlowych, tak kształtował się profil konsumpcji dóbr i usług mieszkańców koszalińskiego regionu.

THE PROBLEM OF SOCIALIST CONSUMPTION AGAINST THE SHORT-AGES OF CONSUMER GOODS AND SERVICES IN THE ECONOMIC STATE SYSTEM OF THE REAL SOCIALISM AS EXPEMPLIFIED BY THE KOSZALIN VOIVODESHIP

Streszczenie

System gospodarczy województwa koszalińskiego do roku 1989, był oczywistą emanacją modelu ekonomicznego całego państwa, którego podstawę stanowiła myśl ekonomii politycznej socjalizmu. Oznaczało to silne sprzężenie pomiędzy nauką ekonomii o zjawiskach, stosunkach produkcyjnych, zależnościach i mechanizmach ekonomiczno-społecznych w dynamicznym zmiennym w czasie procesie gospodarowania, a ideologią marksistowską. Nie można się zatem dziwić iż nie tylko wytwarzanie dóbr i usług ale także ich konsumpcja także ujmowana była z perspektywy dogmatów doktryny poli-

Abstract

The economic system of the Koszalin voivodeship till 1989 was an obvious emanation of the economic system of the whole state, the basis of which was the idea of political economy of socialism. And this implied a strong linkage between the economy of the phenomena, production relations, dependencies, dynamically changing socio-economic mechanisms of productions and the marxist ideology. No wonder then that not only services and goods production, but also the consumption were interpreted from the perspective of political doctrine. The research and shaping of the proper model of consump-

wybrzeża koszalińskiego latach 1965 i 1966-1970 w świetle materiałów Komisji Morskiej KW PZPR w Koszalinie; AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg. 3801, Wydział Ekonomiczny KW, Informacje i oceny instytucji pozapartyjnych dotyczące zadań społeczno-gospodarczych w województwie, Informacja o niektórych problemach gospodarczych województwa koszalińskiego grudzień 1970; M. Opałło, *Mierniki rozwoju regionów*, Warszawa 1972; AP Słupsk, Urząd wojewódzki w Słupsku, syg. 654, Analizy ekonomiczne własne; J. Kaliński..., dz. cyt., s. 240; *Nauka o polityce*, A. Bodnar (red.), Warszawa 1988, s. 261 i dalsze; D.T. Grala..., dz. cyt., s. 271; AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, syg. 652, Analizy ekonomiczne własne; J. Szyrocki, *Gospodarka finansowa przedsiębiorstw i zjednoczeń przemysłowych*, Katowice 1967.

tycznej. Zatem badanie i kształtowanie właściwego modelu konsumpcji w gospodarce socjalistycznej z biegiem czasu zaczęło odgrywać istotną rolę w retoryce rozwiązywania problemów bodźców ekonomicznych i zachowaniu się pracowników uspołecznionej gospodarki. Niestety tylko retoryce, istota problemów społecznych i gospodarczych państwa socjalistycznego leżała bowiem w jego konstrukcji ideologicznej.

tion in the socialist economy over the course of time began to play a major role in solving the problems of economy boosts and behaviour of the workers employed in the socialist system. Unfortunately, the core of the social and economic problems of the socialist state consisted in its ideological construction

Słowa kluczowe

Key words

konsumpcja, spożycie, gospodarka, socjalizm

consumption, economy, socialism

Bibliografia

AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3731, Wydział Ekonomiczny, Informacja o pracy partyjno-ekonomicznej w transporcie kolejowym na terenie województwa koszalińskiego; Informacje o przeprowadzonej kontroli w WP PKS w Koszalinie i podległych oddziałach.

AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3794, Wydział Ekonomiczny, Informacje o wynikach kontroli funkcjonowania jednostek świadczących usługi dla pracowników uspołecznionych zakładów pracy.

AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3718, Wydział Ekonomiczny, Informacja o realizacji ważniejszych zadań społeczno-gospodarczych w województwie koszalińskim w okresie od stycznia do maja 1984.

AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3725, Uwagi i wnioski Wydziału Ekonomicznego oraz Wydziału Rolnego i Gospodarki Żywnościowej do oceny realizacji w 1976 zadań inwestycyjnych szczególnie ważnych dla gospodarki województwa koszalińskiego opracowanych przez Wojewódzką Komisję Planowania.

AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3728, Wydział Ekonomiczny, Informacje o sytuacji w przemyśle i budownictwie województwa koszalińskiego (za okres pierwszego półrocza 1976 r.).

AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, sygn. 3793, Wydział Ekonomiczny KW, Materiały instytucji pozapartyjnych dotyczące gospodarki morskiej i rybołów-

stwa 1965-1987, Wnioski w zakresie rozwoju gospodarki morskiej wybrzeża koszalińskiego latach 1965 i 1966-1970 w świetle materiałów Komisji Morskiej KW PZPR w Koszalinie; AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg. 3801, Wydział Ekonomiczny KW, Informacje i oceny instytucji pozapartyjnych dotyczące zadań społeczno-gospodarczych w województwie, Informacja o niektórych problemach gospodarczych województwa koszalińskiego grudzień 1970.

AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg. 3795, Materiały instytucji pozapartyjnych dotyczące przemysłu 1960-1979, Problemy zatrudnienia w przemyśle na tle sytuacji demograficznej i aktualnej lokalizacji zakładów przemysłowych; Ocena jakości produkcji przemysłowej w województwie koszalińskim; Uchwała Rady Ministrów o Narodowym Planie Społeczno-Gospodarczym na 1979 rok i innych aktach prawnych, nr 172/78, (niepublikowana).

AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg. 3795, Materiały instytucji pozapartyjnych dotyczące przemysłu 1960-1979, Główne kierunki i problemy rozwoju społeczno-gospodarczego w województwie koszalińskim ze szczególnym uwzględnieniem przemysłu, Ocena jakości produkcji przemysłowej w województwie koszalińskim.

AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg. 4197, Korespondencja nadesłana do I sekretarza KW PZPR z instytucji centralnych. Informacja Ministerstwa Finansów Głównego Inspektoratu Kontroli Finansowej nr 171 za maj 1985.

AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 950, Wydział Ekonomiczny, Informacje o aktualnej sytuacji rynkowej w województwie słupskim.

AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 931, Wydział Ekonomiczny – Materiały komisji.

AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 942, Zespół Analiz Ekonomicznych.

AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 943, Zespół Analiz Ekonomicznych; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 951, Wydział Społeczno-Ekonomiczny.

AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 951, Wydział Społeczno-Ekonomiczny.

AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 955 Wydział Społeczno-Ekonomiczny.

AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 973, Wydział Ekonomiczny; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 942, Zespół Analiz Ekonomicznych; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 653, Analizy ekonomiczne własne; AP Słupsk, KW PZPR w Słupsku, syg. 997, Wydział Rolny i Gospodarki Żywnościowej; AP Koszalin, KW PZPR w Koszalinie, syg. 4195, Kancelaria pierwszego sekretarza, Korespondencja nadesłana do sekretarza KW PZPR z instytucji centralnych, t. 1.

- AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, syg. 654, Analizy ekonomiczne własne.
- AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, syg. 652, Analizy ekonomiczne własne.
- AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, syg. 652, Analizy ekonomiczne własne.
- AP Słupsk, Urząd Wojewódzki w Słupsku, syg. 653, Analizy ekonomiczne własne.
- AP Słupsk, Urząd wojewódzki w Słupsku, syg. 654, Analizy ekonomiczne własne.
- Balibar E., *Filozofia Marksa*, Warszawa 2007.
- Dekret o planowym zagospodarowaniu przestrzennym kraju*, Dz. U. 1946, nr 16, poz. 109.
- Drzazga E., *Doskonalenie kontroli państwowej*, „Nowe Drogi” 1987, nr 4.
- Gliński B., *Zarządzanie gospodarką socjalistyczną*, Warszawa 1980.
- Graża D.T., *Reformy gospodarcze w PRL (1982-1989)*, Warszawa 2005.
- Juszczak-Maraszkiewicz E., *Z dziejów najnowszych Koszalina. Zakłady komunalne 1945-1989*, Koszalin 2012.
- Kaliński J., *Gospodarka Polski w latach 1944-1989*, Warszawa 1995.
- Komitet Badań Nad Kulturą Współczesną PAN, *Spółeczeństwo polskie w badaniach ankietowych*, Warszawa 1966.
- Kornai J., *Wzrost – niedobór – efektywność. Makroekonomiczny model gospodarki socjalistycznej*, Warszawa 1986.
- Kozyr-Kowalski S., *Model konsumpcji a zagadnienia egalitaryzmu*, [w:] *Socjalistyczny model konsumpcji*, Piasny J. (red.), Warszawa 1973.
- Kurowski S., *Doktrynalne uwarunkowania kryzysu gospodarczego w PRL*, Warszawa 1983.
- Kuziński S., *O niektórych cechach rozwoju sił wytwórczych w 40-leciu*, „Nowe Drogi” 1984, nr 4.
- Luhmann N., *Teoria polityczna państwa bezpieczeństwa socjalnego*, Warszawa 1994.
- Minc B., *Ekonomia polityczna socjalizmu*, Warszawa 1973.
- Nasiłowski M., *Socjalistyczny system gospodarowania w Polsce*, Warszawa 1987.

Nauka o polityce, Bodnar A. (red.), Warszawa 1988.

Nowakowa J., *Szczecinek – ludzie i problemy powiatowego miasta*, Warszawa 1961.

Opalło M., *Mierniki rozwoju regionów*, Warszawa 1972.

Partia w rozwiniętym społeczeństwie socjalistycznym, Błuszkowski J. i Mojsiewicz Cz. (red.), Warszawa 1979.

Socjalistyczny model konsumpcji, J. Piasny (red.), Warszawa 1973.

Spółeczny rozwój Polski w pracach prognostycznych, Danecki J. (red.), Warszawa 1974.

Szablewski A., *Miejsce i perspektywy sektora prywatnego*, „Nowe Drogi” 1989, nr 6.

Szyrocki J., *Gospodarka finansowa przedsiębiorstw i zjednoczeń przemysłowych*, Katowice 1967.

WUS, *Rocznik statystyczny województwa koszalińskiego 1970*, Koszalin 1970.

SPÓŁECZEŃSTWO OBYWATELSKIE A EKONOMIA SPOŁECZNA. ZWIĄZKI I ODDZIAŁYWANIA

Wprowadzenie

Kryzys ekonomiczny z roku 2007 i jego konsekwencje, rosnące nierówności majątkowe, również w państwach, które ze swej definicji i realizowanej polityki gospodarczej i społecznej miały być państwami dobrobytu (*welfare state*), czy uniezależnienie się rynków finansowych i transnarodowych korporacji od regulacyjnej roli państwa podważyły w sposób zasadniczy dominujący w Europie i Ameryce Północnej liberalny model gospodarczy².

Oskarżenia wysuwane wobec dotychczas obowiązującego modelu wykraczają poza sferę ekonomii, stając się jednocześnie postulatami względem wielu obszarów organizujących życie społeczeństw: jakości i istoty demokracji liberalnej, stosunków i struktur społecznych, relacji między jednostką a państwem z jednej, a społeczeństwem z drugiej strony.

W tym kontekście podkreśla się, iż współczesna globalna gospodarka przyczynia się do nieufności i pogardy między różnie usytuowanymi grupami społecznymi, a to z kolei sprzyja korozji norm społecznych i psuje stosunki międzyludzkie³. Wykluczenie licznych grup ludzkich (na skutek ich bezradności, często niezawinionej, wobec twardych reguł systemu rynkowego i konkurencji) z pełnego uczestnictwa w życiu gospodarczym i społecznym podważa również zaufanie nie tylko do elit politycznych rządzących państwem, ale także do samych podstaw funkcjonowania demokratycznego państwa prawa.

W poszukiwaniu wyjścia z tej swoistej pułapki dynamicznego, acz głęboko niehumanistycznego i antyspołecznego wzrostu ekonomicznego, swój renesans przeżywają takie pojęcia jak wspólnota, solidarność, sprawiedliwość, zaangażowa-

¹ dr Renata Gabryszak – Wydział Humanistyczny, Politechnika Koszalińska.

² Jego głównymi elementami są samoregulujący się mechanizm wolnorynkowy i minimalny zakres ingerencji państwa w funkcjonowanie gospodarek.

³ A. Kamińska, *Uwarunkowania dobrego funkcjonowania społeczeństwa. Znaczenie gospodarki społecznej*, „Ekonomia Społeczna” nr 1/2010, s. 10.

nie, niezależność czy zaufanie. To pojęcia wspólne dla społeczeństwa obywatelskiego i ekonomii społecznej, opisujące ich istotę i cechy charakterystyczne⁴.

Celem niniejszego artykułu jest: po pierwsze – przedstawienie istoty ekonomii społecznej w kontekście jej związków i relacji ze społeczeństwem obywatelskim, a po drugie – wskazanie ich miejsca i roli w dyskusji nad reformą obowiązującego obecnie ładu wyznaczonego przez deficyt demokracji liberalnej oraz niedoskonałości globalnej gospodarki rynkowej.

Społeczeństwo obywatelskie we współczesnym dyskursie społeczno-politycznym

Powrót idei społeczeństwa obywatelskiego w dyskursie socjologicznym, politycznym i ekonomicznym, łączy się dziś z wielowymiarowością tego, co nazywa się kryzysem cywilizacji zachodniej⁵. Jego symptomy dotyczą szeregu sfer kształtujących jakość życia społeczeństw. Między innymi zwraca się uwagę na:

- kryzys państwa opiekuńczego objawiający się m.in. ubezwłasnowolnieniem obywateli;
- zastępowanie autentycznej demokracji przez technologię rządzenia (technokratyzm);
- powstanie nowych obszarów wykluczenia i nierówności: kobiet, mniejszości religijnych, mniejszości etnicznych, ludzi nie nadążających za zmianami technologicznymi i społecznymi;
- masowy konsumpcjonizm społeczeństw;
- oligarchizację kapitalizmu (tzw. kapitalizm pasożytniczy, nomenklaturowy, polityczny)⁶.

Wspólnym mianownikiem powyższych tendencji jawi się skrajny indywidualizm, który doprowadza do erozji nie tylko stosunki międzyludzkie i społeczne, ale co istotne, również podstawy stosunków ekonomicznych w systemie kapitalistycznym.

Atrofii i anomii, jako cech dzisiejszych społeczeństw, przeciwstawia się ideę społeczeństwa obywatelskiego jako tę, która jest w stanie uzdrowić nie tylko stosunki społeczne, ale również podstawy systemu ekonomicznego obowiązującego w zachodnim świecie.

⁴ J. Hausner, *Ekonomia społeczna jako sektor gospodarki*, „Ekonomia Społeczna” nr 1/2007 (1), s. 9; M. Kwiatkowski, *Etyczne społeczeństwo obywatelskie w III RP*, „Rocznik Lubuski”, t. XXIX, cz. I, 2003, s. 71-72.

⁵ Zob. K. Haratyk, *Dialektyka globalizacji. Od kryzysu społeczeństwa obywatelskiego do narodzin globalnego społeczeństwa obywatelskiego*, „Kultura – Historia – Globalizacja”, nr 8, s. 77.

⁶ G. Skąpska, *Społeczeństwo obywatelskie: kontekst i płaszczyzny funkcjonowania*, „Ekonomia Społeczna” nr 1/2007 (1), s. 22, 31.

Wielość definicji społeczeństwa obywatelskiego⁷ może z jednej strony nasuwać podejrzenia, iż pojęcie to jest swego rodzaju efemerydą, kategorią na tyle elastyczną, że pasującą do szeregu, często przeciwstawnych poglądów i postulatów, z drugiej jednak może oznaczać, że jako pewna idea, łącząca najlepsze tradycje rozumienia pojęcia „obywatelskość”, stanowi skuteczne narzędzie nie tylko w poszukiwaniu słabych stron mechanizmów życia społeczno-gospodarczego, ale również dostarcza odpowiedzi na pytanie „co zrobić, aby ten stan naprawić?”.

Przyjmując perspektywę historyczną, pojęcie społeczeństwa obywatelskiego w myśli politycznej pojawiło się wraz z epoką oświecenia⁸. Było niejako naturalnym elementem ówczesnych rozważań o naturze władzy, której boskie pochodzenie zostało wówczas podważone przez najwybitniejszych myślicieli tego okresu. Teoria umowy społecznej⁹ będąca podstawą idei liberalizmu, konstytucjonalizmu i wreszcie liberalnej demokracji¹⁰, zakładająca suwerenność i wol-

⁷ Oto niektóre z nich: „Społeczeństwem obywatelskim jest społeczeństwo, w którym istnieją aktywni, myślący o interesach społeczności obywatele, zależności polityczne oparte na zasadach równości i stosunki społeczne polegające na zaufaniu i współpracy”, R.D. Putman, *Demokracja w działaniu*, Warszawa, Kraków 1995, s. 31-32; „Społeczeństwo obywatelskie jest przestrzenią działania instytucji, organizacji, grup społecznych i jednostek, rozciągającą się pomiędzy rodziną, państwem i rynkiem, w której ludzie podejmują wolną debatę na temat wartości składających na wspólne dobro oraz dobrowolnie współdziałają ze sobą na rzecz realizacji wspólnych interesów”, *Strategia Wspierania Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego na lata 2007-2013*, Ministerstwo Polityki Społecznej, Warszawa 2005, za: H. Sasinowski, *Społeczeństwo obywatelskie i jego rola w budowie demokracji*, „Economy and Management” 2012, nr 1, s. 33; Społeczeństwo obywatelskie to „ogół niepaństwowych instytucji, organizacji i stowarzyszeń cywilnych działających w sferze publicznej. Są to struktury względnie autonomiczne wobec państwa, powstające oddolnie i charakteryzujące się na ogół dobrowolnym uczestnictwem swoich członków”, E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego*, Warszawa 2008, s. 119.

⁸ Choć należy zaznaczyć, że jego pierwowzorów doszukiwano się w: greckich polis (zasady ateńskiej demokracji bezpośredniej, czyli równość wobec prawa, wolność wypowiedzi czy równy dostęp do funkcji państwowych, niemal obowiązek zaangażowania w sprawy publiczne i życie społeczno-polityczne polis), średniowiecznej idei dobroczynności i miłosierdzia, czy prowadzenia polityki społecznej przez ówczesną, najpotężniejszą „organizację pozarządową”, czyli kościół katolicki oraz samorządności renesansowych miast włoskich nawiązujących do republikańskich tradycji starożytnego Rzymu; Zob. D. Held, *Modele demokracji*, Kraków 2010, s. 14-46.

⁹ Jej architektami byli T. Hobbes, J. Locke, J.J. Rousseau czy Monteskiusz, Zob. *Tamże*, s. 78-92.

¹⁰ O teorii liberalnej demokracji zob. G. Sartoti (przeł. P. Amsterdamski, D. Grinberg), *Teoria demokracji*, Warszawa 1998, s. 449-486.

ność tworzących społeczeństwo jednostek w wyborze władzy politycznej, stanowi podstawę koncepcji społeczeństwa obywatelskiego w dwóch, podstawowych jej tradycjach: republikańskiej i liberalnej.

W tej pierwszej obywatelskość konstituuje się w uczestnictwie i aktywnym działaniu na rzecz wspólnoty, jakim jest społeczeństwo tworzące państwo¹¹. W republikańskiej wizji społeczeństwa (obywatelskiego) wolność jednostki najpełniej realizowana jest we wspólnocie, a dobro tej ostatniej przekłada się na dobro indywidualne. Jednostka zatem nie jest przeciwstawiana państwu (władzy). Wręcz odwrotnie, pełnia wolności jednostki może być realizowana jedynie w ramach wolności wspólnoty politycznej, w określonym ładzie politycznym, którego fundamentami są autorytet prawa, wolność obywateli w podejmowaniu decyzji dotyczących całej zbiorowości, obyczaj i sprawiedliwość¹².

Z kolei druga z tradycji, liberalna, ideę społeczeństwa obywatelskiego wprowadza w obszar indywidualnej wolności, która jest nadrzędna w stosunku do interesów wspólnoty (rozumianej jako państwo).

Państwo (utożsamiane z rządem, aparatem władzy), inaczej niż w tradycji republikańskiej, nie stanowi już bytu doskonałego i pierwotnego w stosunku do innych zbiorowości, a jedynie instrument ochrony praw i wolności wspólnoty jednostek, przez nią powołany¹³. Liberalizm, uznając za najważniejsze takie wartości jak indywidualizm, racjonalizm i kontraktualizm¹⁴, rozdziela społeczeństwo obywatelskie od państwa, stawiając granicę między tym co polityczne a społeczne i prywatne.

Istotnym elementem tej koncepcji jest również gospodarka i wolny rynek, która stanowi sferę nieskrępowanej działalności jednostek. Sferę niezależną od państwa (jednak przez niego chronioną), w której jednostki najpełniej, poprzez aktywność w sferze gospodarki, mogą realizować swoje indywidualne i grupowe interesy, zaspokajać nie tylko materialne potrzeby. Wolność działalności gospodarczej i nienaruszalne prawo własności prywatnej stanowią niezbędny składnik gleby, na której wyrasta społeczeństwo obywatelskie.

¹¹ D. Pietrzyk-Reeves, *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Wrocław 2004, s. 17.

¹² K. Orzeszyna, *Spółeczeństwo obywatelskie w Unii Europejskiej*, „Teki Komisji Prawniczej”, 2009, nr II, s. 95-96.

¹³ W. Bokajło, *Spółeczeństwo obywatelskie i sfera publiczna jako problem teorii demokracji*, [w:] *Spółeczeństwo obywatelskie*, red. B. Bokajło, K. Dziuba, Wrocław 2001, s. 37.

¹⁴ B. Zdaniuk, *Historia społeczeństwa obywatelskiego. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Spółeczeństwo obywatelskie*, red. M. Witkowska, A. Wierzbicki, Warszawa 2005, s. 33.

Połączenie obu tradycji, republikańskiej i liberalnej, dało w efekcie krystalizację idei społeczeństwa obywatelskiego¹⁵ w jej współczesnym rozumieniu, która swoje odzwierciedlenie znalazła w konstytucyjnych gwarancjach praw i wolności obywatelskich, trójpodziału władzy, rządów prawa czy samorządności.

Biorąc powyższe pod uwagę, a jednocześnie starając się uchwycić istotę społeczeństwa obywatelskiego, można ją opisać za pomocą identyfikacji warunków koniecznych do jego powstania. A zatem realizacja społeczeństwa obywatelskiego możliwa jest, gdy:

- władzę sprawuje suweren poprzez swoich przedstawicieli lub w sposób bezpośredni;
- działania władzy wyznaczane są przez normy prawne;
- istnieje konstytucyjna ochrona praw i wolności obywatelskich
- funkcjonują instytucje gwarantujące przestrzeganie prawa (Trybunały, Rzecznik Praw Obywatelskich itp.)
- obywatele mają prawnie zagwarantowaną możliwość uczestnictwa w życiu społecznym, gospodarczym, politycznym w tym poprzez organizacje reprezentujące ich interesy¹⁶.

Społeczeństwo obywatelskie, rozumiane jako „społeczność upodmiotowionych obywateli, funkcjonujących w gospodarce rynkowej i realizujących się w sferze publicznej”¹⁷, może zatem istnieć jedynie w warunkach liberalnej demokracji, w której funkcjonuje gospodarka rynkowa oraz sfera publiczna, rozumiana jako przestrzeń dobrowolnej aktywności obywateli.

Te trzy płaszczyzny, stanowiące niezbędne środowisko dla istnienia społeczeństwa obywatelskiego są zarazem polem, na którym wyrasta ekonomia społeczna. Można zatem przypuszczać, iż te dwie kategorie (społeczeństwo obywatelskie oraz ekonomia społeczna) są ze sobą ściśle powiązane i od siebie wzajemnie zależne.

¹⁵ Choć nie należy również zapominać o wpływie myśli socjalistycznej na rozumienie istoty społeczeństwa obywatelskiego, która włączyła do niej takie hasła jak sprawiedliwość społeczna, równość, solidarność czy prymat pracy nad kapitałem. Zob. m.in. H. Lefebvre, *Le retour de la dialectique, 12 mots clefs pour le monde moderne*, Paris 1986, s. 23-27, (tłum. G. Ulicka), za: Studenckie Koło Filozofii Marksistowskiej Uniwersytetu Warszawskiego, <http://www.filozofia.uw.edu.pl/skfm/> (dostęp: 15.03.2017).

¹⁶ B. Broda-Wysocki, *Teoretyczne podstawy funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Społeczeństwo obywatelskie*, M. Witkowska..., dz. cyt., s. 12.

¹⁷ M. Pietrak, *Warunki progowe narodzin społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, „Studia Iuridica” 2004, nr XLIII, s. 156.

Istota ekonomii społecznej

Przestrzeń wyznaczona przez wolny rynek, reguły demokratycznego państwa prawnego oraz społeczeństwo obywatelskie to przestrzeń, w której sytuuje się ekonomia społeczna.

Choćby pobieżna dekonstrukcja tego pojęcia wskazuje na jego istotę i źródła. Pierwszy z elementów omawianego pojęcia to ekonomia, czyli sfera gospodarowania rzadkimi zasobami w warunkach wolnej konkurencji.

Pojęciem ściśle z nią związanym jest rynek, czyli, z jednej strony miejsce indywidualnej aktywności podejmowanej w celu maksymalizacji zysku (korzyści), z drugiej mechanizm (oparty na swobodnej grze popytu i podaży) regulujący procesy gospodarcze¹⁸. Rynek (ekonomia w jej liberalnym, osadzonym w systemie demokratycznym nurcie) to również spontaniczny (niezależny od państwa), samoistnie się tworzący i regulujący porządek, który nieustannie generuje alternatywy, stanowiący realizację wolności, wolności wyboru¹⁹. Ekonomia (rynek) to także przedsiębiorczość rozumiana jako gotowość przyjęcia odpowiedzialności za swój los i podjęcie ryzyka²⁰.

Ten ostatni kontekst rozumienia istoty ekonomii stanowi najważniejszy punkt łączący ją z ekonomią społeczną. Podobnie jak kluczowe dla obu kategorii efektywności, racjonalności i odpowiedzialności.

Podążając dalej przez pojęcie ekonomii społecznej dochodzimy do przymiotnika „społeczna”. W pierwszym odruchu można mieć wrażenie, iż jest on zupełnie zbędny zważywszy na fakt, że ekonomia jako dziedzina wiedzy należy do rodziny nauk społecznych. Truizmem również jest stwierdzenie, iż proces gospodarowania ma ze wszech miar społeczny charakter, a jego przyczyny i konsekwencje mają ogromny wpływ na struktury społeczne²¹. Cóż zatem może oznaczać wzmocnienie terminu „ekonomia” określeniem „społeczna”?

Wymiar społeczny, w przeciwieństwie do wymiaru jednostkowego (perspektywy indywidualistycznej), zakłada wspólnotowość celów i działań jednostek tworzących społeczeństwo. Wspólnotowość ta jest naturalnym elementem

¹⁸ K. Wygnański, *Ekonomia społeczna w Polsce – definicje, zastosowania, oczekiwania, wątpliwości*, „Ekonomia Społeczna. Teksty”, 2006, nr 1, s. 5-6.

¹⁹ O rynku jako miejscu realizacji ludzkiej wolności oraz jego ścisłym powiązaniu z liberalizmem i demokracją zob. G. Sartori, przeł. P. Amsterdamski, D. Grinberg, *Teoria demokracji*, Warszawa 1998, s. 488-525.

²⁰ N. G. Pikula, K. Jagielska, *Ekonomia społeczna w kontekście wyzwań rynku pracy*, „Labor et Educatio”, 2014, nr 2, s. 70.

²¹ K. Wygnański, dz. cyt., s. 4.

ludzkiej egzystencji, fundamentem człowieczeństwa, w myśl założenia o społecznej naturze człowieka i jego naturalnej potrzeby życia we wspólnocie²².

Niezbędne do prawidłowego rozwoju społeczeństw takie wartości jak solidarność, zaufanie, pomocniczość czy dobro wspólne, z jednej strony wspierają również prawidłowe funkcjonowanie rynku (co podkreśla coraz więcej ekonomistów, także tych wywodzących się z liberalnego nurtu), z drugiej stanowią wartości konstytutywne ekonomii społecznej²³.

A zatem przymiotnik „społeczna” wyznacza pewne specyficzne pole, na którym spotykają się dwa odmienne porządki (choć mające wiele stycznych punktów): porządek wyznaczany przez wolny rynek (sfera konkurencji, indywidualnego pożytku) i porządek organizowany przez potrzebę działania na rzecz dobra wspólnego.

Ekonomia społeczna nie stoi zatem ani w kontrze, ani obok tradycyjnej gospodarki wolnorynkowej. Nie jest również dla niej alternatywą, nową teorią czy gałęzią ekonomii. Stanowi natomiast jej uzupełnienie. I tak jest definiowana w literaturze przedmiotu, m.in. przez Jerzego Hausnera, który ekonomię społeczną definiuje jako „sektor gospodarki, w którym organizacje są zorientowane na społeczną użyteczność, a wypracowana przez nie nadwyżka służy realizacji celu społecznego”²⁴, Marka Rymśkę, uznającego ekonomię społeczną za „wyodrębniony ze względu na swą specyfikę sektor gospodarki, w którym w sposób unikatowy kojarzona jest działalność gospodarcza z celami społecznymi”²⁵ czy Izabelę Rybkę, która uznaje, iż „ekonomia społeczna to działalność gospodarcza, w której instrumenty rynkowe są wykorzystywane do realizacji celów społecznych, człowiek zaś i wykonywana przez niego praca są ważniejsze niż kapitał i maksymalizacja zysku przedsiębiorstwa”²⁶.

Specyfikę ekonomii społecznej opisuje się również poprzez wartości, które stoją u jej podstaw i wynikające z nich zasady, którymi się kieruje. Wartościami tymi są solidarność i spójność społeczna, odpowiedzialność i zaangażowanie,

²² J. Filak, *Teorie filozoficzne a ekonomia społeczna*, [w:] *Wokół ekonomii społecznej*, M. Fraczek, J. Hausner (red.), Kraków 2012, s. 35-53.

²³ K. Wygnański, *O ekonomii społecznej – podstawowe pojęcia, instytucje i kompetencje*, Szczecin 2009, s. 6-7.

²⁴ J. Hausner, *Ekonomia społeczna jako kategoria rozwoju*, [w:] *Ekonomia społeczna a rozwój*, J. Hausner (red.), Kraków 2007, s. 14.

²⁵ M. Rymśka, *Stara i nowa ekonomia społeczna. Polska na tle doświadczeń europejskich*, „Trzeci Sektor” 2005, nr 2, s. 4.

²⁶ I. Rybka, *System pomocy społecznej w Polsce wobec nowej fali ekonomii społecznej: szanse i bariery*, „Trzeci Sektor” 2007, nr 9, s. 27.

demokracja i uczestnictwo, autonomia i niezależność²⁷. Z tych wartości wypływają z kolei zasady, którymi kieruje się ekonomia społeczna. Są to:

- maksymalizacja wyboru – osiągnięta dzięki połączeniu trzech porządków, w których funkcjonują jednostki i dokonują wyboru określonych postaw i zachowań: państwa, rynku i społeczeństwa obywatelskiego;
- kooperacja – rozumiana jako racjonalność komunikacyjna rugująca z zachowań społecznych postawy niekooperacyjne;
- działanie zbiorowe – maksymalizujące obszar indywidualnej racjonalności;
- reintegracja sfery gospodarowania ze sferą społeczną – która osadza rynek w sferze społecznej przywracając mu zdolność do utrzymywania i wzmacniania pożądaných z punktu widzenia wartości liberalnej demokracji struktur społecznych;
- wiarygodność – która zmniejsza koszty transakcyjne funkcjonowania współczesnej gospodarki oraz wzmacniania zaufanie do jej instytucji;
- ekonomia rozwoju – ekonomia społeczna umożliwiając efektywną realizację należnych jednostkom praw i możliwości społecznych, politycznych i ekonomicznych, tworzy zasób dla wielowymiarowego rozwoju²⁸.

Powracając do przestrzeni, w której sytuuje się ekonomia społeczna, jej integralnym elementem jest społeczeństwo obywatelskie. Warto się zatem przyjrzeć związkom i relacjom łączącym te dwie kategorie.

Ekonomia społeczna a społeczeństwo obywatelskie

Ekonomia społeczna jako działalność gospodarcza, w której cele społeczne mają prymat nad zyskiem, spełnia następujące funkcje w stosunku do rynku:

- zapewnia społeczną kontrolę rynku, m.in. poprzez zrzeszenia konsumenckie, jak i wzrost odpowiedzialności za skutki działań sektora komercyjnego;
- kompensuje deficyty rynku poprzez dostarczanie dóbr i usług, których nie zapewnia rynek;
- obniża koszty transakcyjne poprzez realizacji zasady wzajemności i zaufania;
- zapewnia alternatywne formy organizacji rynku;
- w sposób holistyczny bilansuje zyski i straty działalności rynkowej;
- włącza w działalność społeczną mechanizmy zarządcze i innowacyjne²⁹.

²⁷ J. Hausner, *Ekonomia społeczna jako sektor gospodarki*, „Ekonomia Społeczna” 2007, nr 1, s. 9.

²⁸ S. Mazur, A. Pacut, *Ekonomia społeczna i jej wartości konstytutywne*, „Ekonomia Społeczna. Teksty” 2006, nr 2, s. 5-9.

Z kolei w sferze społecznej ekonomia społeczna:

- tworzy materialną bazę dla działalności organizacji pozarządowych;
- tworzy i wzmacnia kapitał społeczny;
- przyczynia się do rewitalizacji lokalnej przestrzeni publicznej³⁰.

Wziąwszy pod uwagę terytorium funkcjonowania ekonomii społecznej, jej zasady i funkcje jakie spełnia, w sposób oczywisty jest ona ściśle związana ze społeczeństwem obywatelskim. Związek ten ma charakter korelacji obustronnej: bez społeczeństwa obywatelskiego rozwój ekonomii społecznej nie jest możliwy, z kolei sektor ekonomii społecznej stanowi dla społeczeństwa obywatelskiego niezbędne wsparcie i impuls rozwojowy³¹.

Działalność instytucji ekonomii społecznej (spółdzielni socjalnych, товариств wzajemnościowych, fundacji czy centrów integracji społecznej i zawodowej) oparta jest przede wszystkim na wzajemnym zaufaniu ich członków, demokratycznym podejmowaniu decyzji („jeden udział, jeden głos”) i wspólnej gotowości do podjęcia ryzyka ekonomicznego.

Tożsame (czy też podobne) pryncypia leżą u podstaw funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego:

- samookreślenie obywateli jako aktywnych podmiotów życia politycznego, społecznego i gospodarczego;
- tworzenie horyzontalnych więzi i relacji opartych na zaufaniu, równości, szacunku i współodpowiedzialności;
- ogólny consensus wobec następujących, podstawowych wartości i zasad organizujących jego funkcjonowanie:
- istnienie wolnego rynku i podziału pracy za pośrednictwem których zaspokajane są ludzkie potrzeby;
- jednostki korzystają z równych szans i możliwości indywidualnego rozwoju;
- jednostki samodzielnie podejmując decyzje suwerenne decyzje, czynią to na własne ryzyko, przestrzegają jednocześnie pewnych reguł, z których jedną z podstawowych jest ochrona własności prywatnej i indywidualnych dóbr³².

²⁹ K. Wygnański, *Ekonomia społeczna...*, dz. cyt., s. 43-46.

³⁰ K. Dudzik, *Wprowadzenie do ekonomii społecznej*, [w:] *Budowanie kompetencji dla przedsiębiorczości społecznej. Sylabusy do szkoleń*, D. Kwiecińska, A. Pacut (red.), Kraków 2008, s. 11.

³¹ Ekonomia społeczna nazywana jest często laboratorium społeczeństwa obywatelskiego.

³² S. Oliwniak, *Społeczeństwa obywatelskie*, [w:] *Wielka encyklopedia prawa*, B. Hałyst (red), Warszawa 2005, s. 949-950; H. Sasinowski, dz. cyt., s. 33.

Przyjmując nieco węższą perspektywę, identyfikującą społeczeństwo obywatelskie z ogółem „niezależnych od państwa instytucji, organizacji i związków (...) takich jak partie polityczne, stowarzyszenia, związki zawodowe, (...), samorząd terytorialny, gospodarczy, organizacje pozarządowe”³³, czyli z tzw. trzecim sektorem, okazuje się, iż wiele należących do niego instytucji należy jednocześnie do podmiotów ekonomii społecznej. Działając niejako w jednej, wspólnej przestrzeni, siłą rzeczy kierują się tymi samymi wartościami i zasadami.

Spółeczeństwo obywatelskie stanowi zatem niezbędne środowisko rozwoju ekonomii społecznej. Dostarcza jej podstawowego zasobu, z którego korzysta, czyli aktywnego i społecznie zaangażowanego obywatela.

Kapitał społeczny³⁴, uważany obecnie za równoważny kapitałowi czy postępowi technicznemu czynnik produkcji (i wzrostu), jest również tym dobrem,

³³ B. Poboży, *Idea społeczeństwa obywatelskiego*, „Społeczeństwo i Polityka” 2005, nr 1(2), s. 25.

³⁴ Pojęcie kapitału społecznego jest różnie definiowane, w zależności od przyjętej perspektywy teoretycznej. Trzy z nich uzyskały największą popularność. W pierwszej, sformułowanej przez Pierre Bourdieu’ea, który kapitał społeczny traktuje jako prywatny, indywidualny zasób (dobro), definiując go jako „sumę rzeczywistych, oraz potencjalnych zasobów, które związane są z osiadaniem trwałej sieci mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych związków opartych na wzajemnej znajomości i uznaniu”, P. Bourdieu, *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, J.G. Richardson (ed.), Greenwood Press, New York 1986, s. 248, za: A. Rymśa, *Klasyczne koncepcje kapitału społecznego*, [w:] *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, T. Kaźmierczak, A. Rymśa (red.), Warszawa 2007, s. 23. Druga koncepcja, zaproponowana przez J. Comelana, a rozwinięta przez R. Putmana, kapitał społeczny traktuje jako dobro publiczne, „własność” zbiorowości, grup lokalnych i społecznych, wreszcie całych społeczeństw. Cechą główną tak rozumianego kapitału społecznego jest zaufanie oraz wspólne wartości i normy wyznawane (przestrzegane) przez dane zbiorowości. W tym ujęciu kapitał społeczny to takie cechy organizacji, jak zaufanie, normy i powiązania, które zwiększają sprawność społeczeństwa ułatwiając skoordynowane działania i kreując efekty zewnętrzne dla całej wspólnoty, Zob. R. Putman, *dz. cyt.*, s. 258; B. Pogonowska, *Kapitał społeczny – próba rekonstrukcji kategorii pojęciowej*, [w:] *Kapitał społeczny – aspekty teoretyczne i praktyczne*, H. Januszek (red.), Poznań 2004, s. 16; T. Zarycki, *Kapitał a trzy polskie drogi do nowoczesności*, „Kultura i społeczeństwo” 2004, nr 2, s. 47. Trzecia z koncepcji, której twórcą jest F. Fukuyama, zwraca uwagę wpływ kapitału społecznego na rozwój społeczno-ekonomiczny. Według niej kapitał społeczny, jako „zestaw nieformalnych wartości i norm etycznych wspólnych dla określonej grupy i umożliwiających im skuteczne współdziałanie”, generuje wzajemne zaufanie, które z kolei „działa niczym smar, który zwiększa wydajność funkcjonowania każdej grupy lub instytucji”. Bez kapitału społecznego, wg tej koncepcji nie jest możliwe prawidłowe funkcjonowanie demokracji

który tworząc społeczeństwo obywatelskie, jednocześnie stanowi podstawowy budulec dla gospodarki społecznej.

Ekonomia społeczna z kolei, łącząc filozofię i praktykę działania rynkowego z tym co społeczne, dostarcza społeczeństwu obywatelskiemu przypisane rynkowi atuty, takie jak efektywność, innowacyjność i profesjonalizm w mechanizmach zarządczych. Poprzez działalność gospodarczą, prowadzoną w oparciu o mechanizmy i reguły wolnorynkowe, podmioty ekonomii społecznej dostarczają trzeciemu sektorowi materialnej bazy funkcjonowania. W ten sposób poszerzają ich suwerenność, uniezależniając instytucje społeczeństwa obywatelskiego od środków publicznych i hojności prywatnych darczyńców. Jednocześnie, umożliwiając osobom wykluczonym powrót do życia społeczno-gospodarczego (na zasadach nie klientyzmu, ale uczestnictwa, współodpowiedzialności i zaangażowania), stają się niejako „fabryką” kapitału społecznego, który z kolei buduje i umacnia społeczeństwo obywatelskie.

Podsumowanie

Ekonomia społeczna, będąca specyficznym sektorem gospodarki, w którym działalność gospodarcza łączy się z celami społecznymi, wydaje się atrakcyjną odpowiedzią na bolączki współczesnych systemów społeczno-gospodarczych i politycznych. Zakorzeniając się w lokalnych społecznościach i lokalnych rynkach, z jednej strony przywraca społeczny wymiar gospodarce wolnorynkowej, z drugiej zwiększa efektywność działań dążących do reintegracji i upodmiotowienia grup dotychczas defaworyzowanych.

Poczucie niepewności, alienacji i zniewolenia, związane z globalizacją gospodarki, ekstremalną konkurencją i skrajnym indywidualizmem, konieczność wielkiej mobilności zawodowej i przestrzennej, to zjawiska, które niszczą tkankę społeczeństwa obywatelskiego.

Ekonomia społeczna, nie negując zasad gry rynkowej, odpowiada na nie zwiększeniem spójności społecznej, bezpieczeństwa ekonomicznego i zatrudnienia, odbudową lokalnej i grupowej tożsamości, realizacją demokracji uczestniczącej oraz tym, co dla społeczeństwa obywatelskiego niezbędne: radością z przynależności do wspólnoty³⁵.

CIVIL SOCIETY AND SOCIAL ECONOMY. RELATIONSHIPS AND INTERACTIONS

i gospodarki rynkowej. Zob. F. Fukuyama, *Kapitał społeczny*, [w:] *Kultura ma znaczenie*, L. E. Harrison, S.P. Huntington (red.), przeł. S. Dymczyk, Poznań 2003, s. 169.

³⁵ J. Wilkin, *Czym jest gospodarka społeczna i jakie ma znaczenie we współczesnym społeczeństwie?*, „Ekonomia Społeczna” 2007, nr 1, s. 51-52.

Streszczenie

Ekonomia społeczna, będąca specyficznym sektorem gospodarki, w którym działalność gospodarcza łączy się z celami społecznymi, wydaje się atrakcyjną odpowiedzią na bolączki współczesnych systemów społeczno-gospodarczych i politycznych. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie istoty ekonomii społecznej w kontekście jej związków i relacji ze społeczeństwem obywatelskim oraz wskazanie ich miejsca i roli w dyskusji nad reformą obowiązującego obecnie ładu wyznaczonego przez deficyt demokracji liberalnej oraz niedoskonałości globalnej gospodarki rynkowej.

Abstract

Social economy, which is a specific sector of the economy in which economic activity is linked to social objectives, seems to be an attractive response to the ailment of contemporary socio-economic and political systems. The purpose of this article is to present the essence of social economy in the context of its relationship and interactions with civil society, and to indicate their place and role in discussing of the reform in the binding order determined by deficit of the liberal democracy and the imperfections of the global market economy.

Słowa kluczowe

społeczeństwo obywatelskie, ekonomia społeczna, gospodarka rynkowa, demokracja liberalna

Key words

civil society, social economy, market economy, liberal democracy

Bibliografia

Bokajło W., *Społeczeństwo obywatelskie i sfera publiczna jako problem teorii demokracji*, [w:] *Społeczeństwo obywatelskie*, red. B. Bokajło, K. Dziuba, Wrocław 2001.

Bourieu P., *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, J.G. Richardson (ed.), Green wood Press, New York 1986.

Broda-Wysocki B., *Teoretyczne podstawy funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Społeczeństwo obywatelskie*, red. M. Witkowska, A. Wierzbicki, Warszawa 2005.

Dudzik K., *Wprowadzenie do ekonomii społecznej*, [w:] *Budowanie kompetencji dla przedsiębiorczości społecznej. Sylabusy do szkoleń*, D. Kwiecińska, A. Pacut (red.), Kraków 2008.

Filak J., *Teorie filozoficzne a ekonomia społeczna*, [w:] *Wokół ekonomii społecznej*, M. Fraczek, J. Hausner (red.), Kraków 2012.

Fukuyama F., *Kapitał społeczny*, [w:] *Kultura ma znaczenie*, L. E. Harrison, S. P. Huntington (red.), przeł. S. Dymczyk, Poznań 2003.

H. Lefebvre, *Le retourn de la dialectique, 12 mots clefs pour le monde moderne*, Paris 1986 (tłum. G. Ulicka), Studenckie Koło Filozofii Marksistowskiej Uniwersytetu Warszawskiego, <http://www.filozofia.uw.edu.pl/skfm/> (dostęp: 15.03.2017).

Haratyk K., *Dialektyka globalizacji. Od kryzysu społeczeństwa obywatelskiego do narodzin globalnego społeczeństwa obywatelskiego*, „Kultura – Historia – Globalizacja”, nr 8.

Hausner J., *Ekonomia społeczna jako kategoria rozwoju*, [w:] *Ekonomia społeczna a rozwój*, J. Hausner (red.), Kraków 2007.

Hausner J., *Ekonomia społeczna jako sektor gospodarki*, „Ekonomia Społeczna” 2007, nr 1.

Held D., *Modele demokracji*, Kraków 2010.

Kamińska A., *Uwarunkowania dobrego funkcjonowania społeczeństwa. Znaczenie gospodarki społecznej*, „Ekonomia Społeczna” nr 1/2010.

Kwiatkowski M., *Etyczne społeczeństwo obywatelskie w III RP*, „Rocznik Lubuski” 2003, t. XXIX, cz. I.

Mazur S., Pacut A., *Ekonomia społeczna i jej wartości konstytutywne*, „Ekonomia Społeczna. Teksty” 2006, nr 2.

Oliwniak S., *Społeczeństwa obywatelskie*, [w:] *Wielka encyklopedia prawa*, B. Hałyst (red), Warszawa 2005, s. 949-950.

Orzeszyna K., *Społeczeństwo obywatelskie w Unii Europejskiej*, „Teka Komisji Prawniczej”, 2009, nr II.

Pietrak M., *Warunki progowe narodzin społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, „Studia Iuridica” 2004, nr XLIII.

Pietrzyk-Reeves D., *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Wrocław 2004.

Pikuła N. G., Jagielska K., *Ekonomia społeczna w kontekście wyzwań rynku pracy*, „Labor et Educatio”, 2014, nr 2.

Poboży B., *Idea społeczeństwa obywatelskiego*, „Społeczeństwo i Polityka” 2005, nr 1(2).

- Pogonowska B., *Kapitał społeczny – próba rekonstrukcji kategorii pojęciowej*, [w:] *Kapitał społeczny – aspekty teoretyczne i praktyczne*, H. Januszek (red.), Poznań 2004.
- Putman R. D., *Demokracja w działaniu*, Warszawa, Kraków 1995.
- Rybka I., *System pomocy społecznej w Polsce wobec nowej fali ekonomii społecznej: szanse i bariery*, „Trzeci Sektor” 2007, nr 9.
- Rymsza A., *Klasyczne koncepcje kapitału społecznego*, [w:] *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, T. Kaźmierczak, A. Rymsza (red.), Warszawa 2007.
- Rymsza M., *Stara i nowa ekonomia społeczna. Polska na tle doświadczeń europejskich*, „Trzeci Sektor” 2005, nr 2.
- Sartoti G. (przeł. P. Amsterdamski, D. Grinberg), *Teoria demokracji*, Warszawa 1998.
- Sasinowski H., *Spółeczeństwo obywatelskie i jego rola w budowie demokracji*, „Economy and Management” 2012, nr 1.
- Skąpska G., *Spółeczeństwo obywatelskie: kontekst i płaszczyzny funkcjonowania*, „Ekonomia Społeczna” 2007, nr 1.
- Strategia Wspierania Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego na lata 2007-2013*, Ministerstwo Polityki Społecznej, Warszawa 2005.
- Wilkin J., *Czym jest gospodarka społeczna i jakie ma znaczenie we współczesnym społeczeństwie?*, „Ekonomia Społeczna” 2007, nr 1.
- Wnuk-Lipiński E., *Socjologia życia publicznego*, Warszawa 2008.
- Wygnański K., *Ekonomia społeczna w Polsce – definicje, zastosowania, oczekiwania, wątpliwości*, „Ekonomia Społeczna. Teksty”, 2006, nr 1.
- Wygnański K., *O ekonomii społecznej – podstawowe pojęcia, instytucje i kompetencje*, Szczecin 2009.
- Zarycki T., *Kapitał a trzy polskie drogi do nowoczesności*, „Kultura i społeczeństwo” 2004, nr 2.
- Zdaniuk B., *Historia społeczeństwa obywatelskiego. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Spółeczeństwo obywatelskie*, red. M. Witkowska, A. Wierzbicki, Warszawa 2005.

WDRAŻANIE FUNDUSZY STRUKTURALNYCH W SEKTOR OCHRONY ZDROWIA W POLSCE W LATACH 2004-2006²

Wprowadzenie

Lata 2004-2006 to pierwsza perspektywa finansowa, w której Polska uczestniczyła już jako pełnoprawny członek Unii Europejskiej. We wskazanym okresie zakontraktowano do realizacji 88545 projektów współfinansowanych ze środków Wspólnoty, w 15 różnych tematach priorytetowych. Były to: nauka i edukacja (2947 podpisanych umów z beneficjentami), energetyka (7), transport (738), turystyka (380), bezpieczeństwo (271), badania, rozwój, innowacje (718), kultura i sztuka (1), ochrona zdrowia (304³), rozwój firm (66046), telekomunikacja i e-usługi (238), praca i integracja społeczna (8404), współpraca międzynarodowa (769), administracja (3315), rewitalizacja (2020) oraz ochrona środowiska (2832). Spośród 88545 inwestycji, 30336 zostało współfinansowanych z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, 4120 z Europejskiego Funduszu Społecznego, 49837 z Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej, 4124 z Finansowego Instrumentu Orientacji Rybołówstwa a 128 z Funduszu Spójności.

Celem niniejszego artykułu jest weryfikacja wartości i liczby projektów z obszaru ochrony zdrowia, które zostały zakwalifikowane do dofinansowania

¹ **Dr Małgorzata Sikora-Gaca** – Wydział Humanistyczny, Politechnika Koszalińska.

² Niniejszy artykuł należy do cyklu opracowań poświęconych funduszom europejskim w ochronie zdrowia w Polsce. Biorąc pod uwagę aspekt chronologiczny stanowi jego pierwszą część. Kolejne to: M. Sikora-Gaca, R. Gabryszak, *Wdrażanie funduszy strukturalnych w sektor ochrony zdrowia w Polsce w latach 2007-2013*, [w:] *Spoleczne, ekonomiczne i medyczne aspekty ochrony zdrowia i profilaktyki zdrowotnej*, R. Gabryszak, A. Jakubowska (red.), Koszalin 2016, s. 89-108 oraz M. Sikora-Gaca, R. Gabryszak, *Realizacja projektów współfinansowanych z funduszy europejskich jako istotny aspekt funkcjonowania opieki zdrowotnej w Polsce po 2004 roku*, [w:] *Efektywność organizacji w opiece zdrowotnej – wybrane aspekty funkcjonowania zakładów leczniczych*, A. Jakubowska, M. Olkiewicz (red.), materiał oddany do druku.

³ 303 z funduszy strukturalnych, 1 z Funduszu Spójności – łącznie 304.

z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej (UE) w latach 2004-2006⁴. Przedmiotem badania objęto 303 przedsięwzięcia zakontraktowane do realizacji w latach 2004-2006 w 16 województwach w Polsce⁵. Wszystkie zostały współfinansowane przez Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego i był to jedyny fundusz strukturalny wspierający inwestycje w obszarze ochrony zdrowia w Polsce w analizowanym przedziale czasowym⁶. W badaniach zastosowano metodę badawczą ilościową oraz technikę analizy porównawczej. Dane liczbowe pozyskano z bazy obsługiwanej przez Ministerstwo Rozwoju⁷.

Przedmiotem analizy były przede wszystkim: liczba zrealizowanych projektów, ich wartości ogółem oraz kwoty przyznanych dotacji. Oszacowa-

⁴ W latach 2004-2006 istniały cztery fundusze strukturalne realizujące cele polityki spójności Unii Europejskiej: Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego, Europejski Fundusz Społeczny, Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej oraz Finansowy Instrument Orientacji Rybołówstwa. Zob. M. Sikora-Gaca, *Regionalne i krajowe programy operacyjne realizowane w warunkach polskich jako istotne źródło finansowania działań państwa w zakresie bezpieczeństwa społecznego obywateli w latach 2004-2006 i 2007-2013. Analiza projektów zakończonych i realizowanych*, [w:] *Bezpieczeństwo Polski w Europie. Aspekty polityczne i społeczno-kulturowe*, Z. Danielewicz, J. Knopek, M. Polak (red.), Koszalin 2015, s. 183-193. Również: M. Kleinowski, M. Piechowicz, M. Sikora-Gaca, *Fundusze i programy Unii Europejskiej wspierające przedsiębiorstwa w perspektywie finansowej 2014-2020*, Warszawa 2016, s. 17-42.

⁵ W kolejnej perspektywie finansowej – w latach 2007-2013 – zakontraktowano do realizacji kolejne 1292 przedsięwzięcia, co zostało poddane osobnym rozważaniom. Wyniki badań zaprezentowano na I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej „Profilaktyka zdrowotna w kształtowaniu zdrowia człowieka – aspekty medyczne, ekonomiczne i społeczne”, która odbyła się w Karpaczu, w dniach 22-23 września 2016 r. Organizatorami konferencji były: Instytut Zdrowia SOFRA, Stowarzyszenie na Rzecz Profilaktyki Zdrowotnej „DIU VITAM”, Wydział Nauk Ekonomicznych oraz Wydział Humanistyczny Politechniki Koszalińskiej.

⁶ W badanym okresie czasowym realizowano również przedsięwzięcia finansowane z Funduszu Spójności, który nie jest funduszem strukturalnym, a bardziej finansowym narzędziem „wyrównawczym” stosowanym w państwach członkowskich o niskich wskaźnikach rozwoju. Jednym z takich przedsięwzięć był projekt „Oczyszczanie ścieków w Grudziądzu”, którego beneficjentem były Miejskie Wodociągi i Oczyszczalnia Sp. z o.o. w Grudziądzu. Wartość całkowita inwestycji została oszacowana na 27,54 mln zł, z czego wartość dotacji wyniosła 18,89 mln zł. Dlatego też w pierwszej części artykułu wskazano na 304 projekty z obszaru ochrony zdrowia realizowane w latach 2004-2006, natomiast badaniu poddano 303, a więc tylko te współfinansowane ze środków funduszu strukturalnego.

⁷ Pełen link do danych liczbowych: <http://www.mapadotacji.gov.pl/projekty?wojewodztwo=&powiat=&fundusz=&program=&dzialanie=&beneficjent=&tytul=&lata=2004-2006&sektor=39>. Z uwagi na estetykę zapisu w dalszej części artykułu będzie używany tylko link do strony głównej: www.mapadotacji.gov.pl.

no również, za pomocą wskaźników struktury, procentowy udział środków finansowych pochodzących z funduszy strukturalnych w ogólnych wartościach projektów z obszaru ochrony zdrowia w latach 2004-2006 czy też kwoty dotacji przypadające na jednego mieszkańca w województwach. Dane wyodrębniono dla wszystkich 16 województw. Przeanalizowano również podstawowe dane statystyczne charakteryzujące sektor ochrony zdrowia w Polsce w roku 2005 i 2008.

Udział Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w inwestycjach w obszarze ochrony zdrowia w Polsce w latach 2004-2006

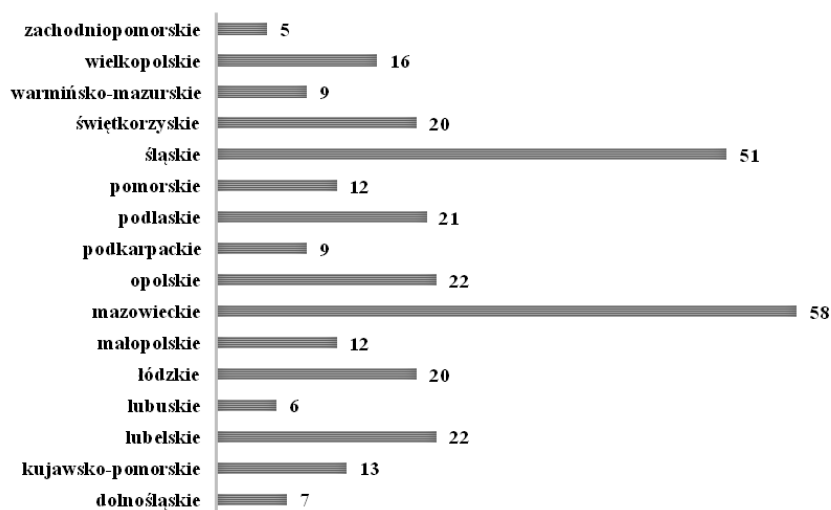
W latach 2004-2006 w obszarze ochrony zdrowia w Polsce zakontraktowano do realizacji 303 inwestycje, których wartość ogółem oszacowano na 784,48 mln zł, z czego kwota dotacji wypłaconych z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego wyniosła 491,72 mln zł. Środki te wdrożono w różnego rodzaju przedsięwzięcia, m.in.: podniesienie standardów usług medycznych w szpitalach oraz publicznych i niepublicznych ośrodkach zdrowia, budowę, przebudowę, modernizację budynków, zakup specjalistycznego sprzętu i urządzeń medycznych (w tym karettek) czy budowę zintegrowanego systemu informatycznego. W latach 2004-2006 projekty realizowano w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego (ZPORR) – działanie 1.3.2 – Regionalna infrastruktura ochrony zdrowia oraz działania 3.5.2 – Lokalna infrastruktura ochrony zdrowia⁸. W ramach działania 1.3.2 zakupiono 5 307 sztuk sprzętu medycznego (najwięcej w województwie mazowieckim – 1 305 szt., łódzkim – 923 szt. oraz warmińsko-mazurskim – 553 szt.), wsparto 325 zakładów opieki zdrowotnej. Sprzęt zakupiony dzięki współfinansowaniu z funduszy strukturalnych stanowił 13,91% ogólnej liczby sprzętu medycznego w zakładach opieki zdrowotnej⁹. W ramach działania 3.5.2 zakupiono 3 632

⁸ P. Bromber, *Finansowanie ochrony zdrowia z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej*, „Przegląd Politologiczny” 2010, nr 2, s. 127-144.

⁹ Wysoką wartość przedmiotowego wskaźnika – ilości zakupionego sprzętu – tłumaczyć należy także m.in. błędnym kwalifikowaniem przez beneficjentów sprzętu medycznego (np. drobnego sprzętu medycznego oprócz aparatury medycznej) lub uwzględnianiem w ramach wskaźnika innych wskaźników, aktualnie nieagregowalnych. W ramach wskaźnika „Liczba wspartych Zakładów Opieki Zdrowotnej” wliczano zarówno obiekty, w których dokonano zakupu sprzętu medycznego, jak i te, które były tylko modernizowane. Wskaźnik przekroczył wartość docelową o 1 200%. Zob. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, *Końcowy raport z postępu wdrażania Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego 2004-2006*, Warszawa 2010, s. 65-67,

sztuk sprzętu medycznego (najwięcej w województwie pomorskim – 797 szt. oraz łódzkim – 631 szt.), oraz wsparto 304 zakłady opieki zdrowotnej¹⁰.

Wykres 1. Liczba projektów z obszaru ochrony zdrowia w Polsce, zakontraktowanych do realizacji w latach 2004-2006, w szt.

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.mapadotacji.gov.pl [22.07.2016].

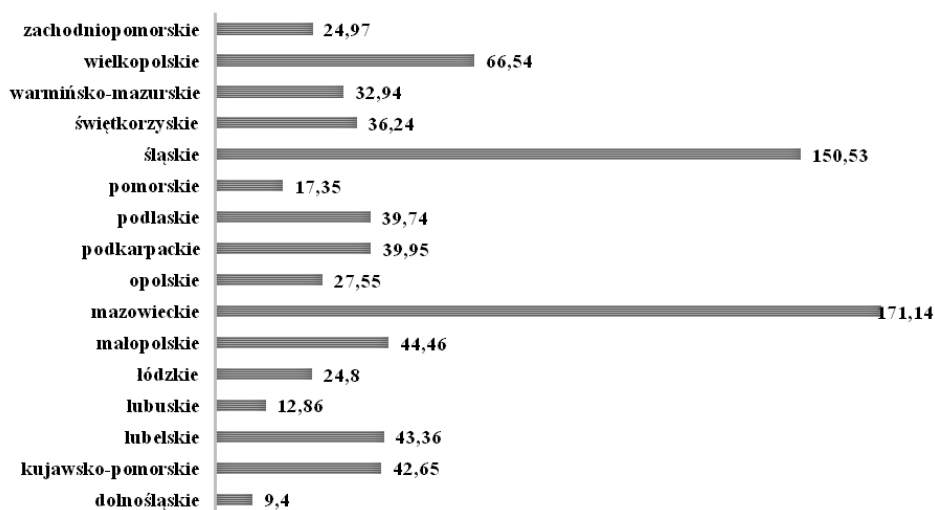
Trzy największe pod względem wartości inwestycje w obszarze ochrony zdrowia, zakontraktowane do realizacji w latach 2004-2006 zrealizowano w jednostkach onkologicznych. Przedsięwzięcie o największym zasięgu odnotowano w województwie wielkopolskim. Beneficjentem było Wielkopolskie Centrum Onkologii w Poznaniu. Ogólna wartość projektu „Poprawa standardów i dostępności specjalistycznego leczenia nowotworów (radioterapii) w Wielkopolsce” wyniosła 56,67 mln zł, w tym dofinansowanie z Unii Europejskiej – 27,81 mln zł. Budżet państwa polskiego w oparciu o zasadę dodatkowości¹¹

¹⁰ Wsparciem objęto 304 zakłady opieki zdrowotnej, tj. o 244 więcej niż planowano. Udział zakładów opieki zdrowotnej, które skorzystały z dofinansowania w ogólnej liczbie zakładów opieki zdrowotnej wyniósł 1,69%. Na rzecz Działania 3.5 realokowano z innych Działów Priorytetu 331,32% środków. Podobnie jak w przypadku działania 1.3.2 wliczano w wartość wskaźnika również drobny sprzęt medyczny, nie tylko aparaturę specjalistyczną. Tamże, s. 202-204.

¹¹ Sens zasady dodatkowości stosowanej przy wydatkowaniu środków unijnych w krajach członkowskich polega na tym, że dotacje unijne nie mają zastępować środków krajowych, tylko je wspomagać, co oznacza, że w przypadku każdej realizowanej inwestycji możemy wyodrębnić następujące wartości: ogólną projektu, wkład własny beneficjenta, kwotę dotacji i wkład z budżetu państwa członkowskiego.

współfinansował realizację projektu w kwocie ok. 4,9 mln zł. Oznacza to, że wkład własny beneficjenta – Wielkopolskiego Centrum Onkologii w Poznaniu – oszacowano na ok. 23,96 mln zł. Gliwickie Centrum Onkologii – Instytut im. M. Skłodowskiej-Curie otrzymało dofinansowanie na „Uruchomienie systemu stereotaktycznej radioneurochirurgii (4D-SRNCH) dla regionu Śląska”. Wartość ogólną inwestycji oszacowano na 23,32 mln zł, w tym wartość dofinansowania z UE wyniosła 12,39 mln zł, wkład budżetu państwa 2,18 mln zł, a wkład własny beneficjenta – 8,75 mln zł. Wojewódzki Szpital Specjalistyczny im. NMP w Częstochowie zakontraktował do realizacji projekt „Wyposażenie medyczne Zakładu Radioterapii Pawilonu Onkologicznego”. Wartość projektu ogółem została oszacowana na 22,99 mln zł, w tym: wartość dofinansowania – 6,37 mln zł, wkład z budżetu państwa – 1,12 mln zł, a wkład własny beneficjenta – 15,5 mln zł. W przypadku wszystkich trzech projektów środki finansowe pozyskano z EFRR, w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego, działania 1.3 – Regionalna infrastruktura społeczna.

Wykres 2. Wartość ogólna projektów z obszaru ochrony zdrowia w Polsce, zakontraktowanych do realizacji w latach 2004-2006, w mln zł

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.mapadotacji.gov.pl [22.07.2016].

Zdecydowanymi liderami w pozyskiwaniu środków unijnych w obszarze ochrony zdrowia w latach 2004-2006 były dwa województwa – mazowieckie i śląskie. Na tle pozostałych regionów w kraju wyróżnia je nie tylko liczba inwestycji zakontraktowanych do realizacji, ale i wartość ogólna zrealizowanych projektów czy wartość pozyskanego dofinansowania. Wspomniane różnice są

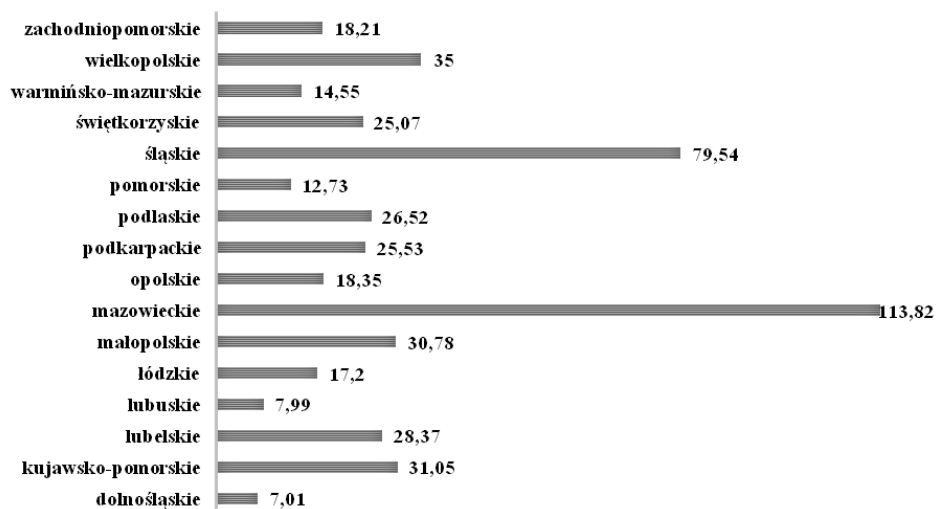
dość znaczne, co przedstawiono na wykresach 1, 2 i 3. W województwie mazowieckim zakontraktowano do realizacji 58 projektów, na łączną kwotę 171,14 mln zł i wartości dotacji 113,82 mln zł. W województwie śląskim zrealizowano 51 przedsięwzięć o łącznej wartości 150,53 mln zł i wartości dofinansowania 79,54 mln zł. W województwie opolskim i lubelskim zrealizowano po 22 przedsięwzięcia, w podlaskim 21, w łódzkim i świętokrzyskim po 20. Najmniejszą liczbę projektów z zakresu ochrony zdrowia w latach 2004-2006 zrealizowano m.in. w województwach zachodniopomorskim, lubuskim i dolnośląskim – odpowiednio 5, 6 i 7. Co ciekawe największy procentowy udział środków finansowych z funduszy strukturalnych w stosunku do ogólnej wartości projektów z obszaru ochrony zdrowia w latach 2004-2006 odnotowano w województwach: zachodniopomorskim, kujawsko-pomorskim, dolnośląskim i pomorskim – odpowiednio: 72,92%, 72,8%, 74,57% i 73,37%. W pozostałych regionach wskaźnik ten osiągnął następujące wartości: w województwie mazowieckim wyniósł 66,5%, w śląskim – 52,8%, wielkopolskim – 52,59%, świętokrzyskim – 69,17%, podlaskim – 66,73%, podkarpackim – 63,9%, opolskim – 66,6%, małopolskim – 69,23%, łódzkim – 69,35%, lubuskim – 62,13%, lubelskim – 65,42%. Najniższy udział środków finansowych z funduszy strukturalnych w projektach z obszaru ochrony zdrowia w latach 2004-2006 odnotowano w województwie warmińsko-mazurskim – 44,17%.

Z 303 inwestycji zakontraktowanych do realizacji w obszarze ochrony zdrowia, w latach 2004-2006, wartość ogólna tylko jednego projektu przekroczyła kwotę 50 mln zł, dwóch – 20 mln zł. Największą liczbę stanowiły inwestycje pomiędzy 1 a 5 mln zł – 145 przedsięwzięć, i te poniżej 1 mln zł – 120. Wartość 27 projektów oszacowano w granicach od 5 do 10 mln zł, a 8 w przedziale od 10 do 20 mln zł. Były to następujące rodzaje przedsięwzięć:

- przebudowa, modernizacja obiektów związanych z infrastrukturą ochrony zdrowia,
- wymiana wyeksploatowanych nośników energii na bardziej ekonomiczne i ekologiczne,
- termoizolacja budynków,
- przebudowa i wyposażenie sal operacyjnych,
- dostosowanie obiektów do potrzeb pacjentów, w szczególności osób niepełnosprawnych,
- zakup systemów informatycznych ułatwiających zarządzanie,
- zakup sprzętu komputerowego, modernizacja oraz zakup nowych urządzeń medycznych (zakup sprzętu do diagnostyki i terapii),
- budowa i wyposażenie Centrów Powiadamiania Ratunkowego,
- adaptacja wyposażenia ZOZ dla potrzeb Ratownictwa Medycznego,

- zakup i wyposażenie środków transportu sanitarnego (karetki: reanimacyjne, wypadkowe, noworodkowe) oraz modernizacja samolotów i helikopterów na potrzeby Ratownictwa Medycznego,
- certyfikaty zarządzania jakością¹².

Wykres 3. Kwota dotacji do projektów z obszaru ochrony zdrowia w Polsce, za-kontraktowanych do realizacji w latach 2004-2006, w mln zł

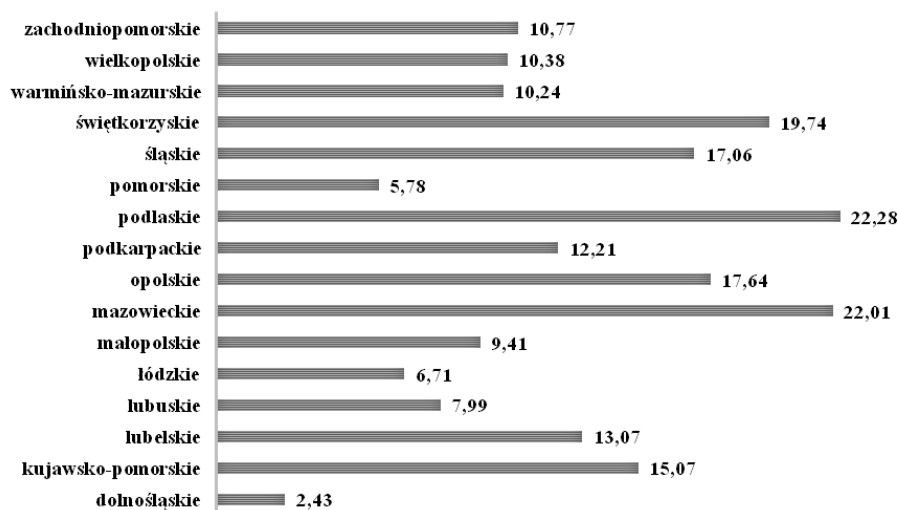

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.mapadotacji.gov.pl [22.07.2016].

W województwie mazowieckim, śląskim oraz wielkopolskim wartość ogólna projektów (uwzględniająca dotację z EFRR, wkład z budżetu państwa i wkład własny beneficjenta) osiągnęła najwyższą wartość – odpowiednio 171,14, 150,53 i 66,54 mln zł. Najniższą wartość osiągnęły projekty realizowane w województwie dolnośląskim (ostatnie w rankingu – 9,4 mln zł), lubuskim (15. miejsce – 12,86 mln zł), pomorskim (14. miejsce – 17,35 mln zł), łódzkim (13. miejsce – 24,8 mln zł) i zachodniopomorskim (12. miejsce – 24,97 mln zł). Średni procentowy udział środków finansowych z funduszy strukturalnych w stosunku do ogólnej wartości projektów z obszaru ochrony zdrowia w Polsce w latach 2004-2006 wyniósł 65,14%.

¹² P. Bromber, *Finansowanie ochrony zdrowia...*, s. 133.

Wykres 4. Kwota dotacji do projektów z obszaru ochrony zdrowia w Polsce, za-kontraktowanych do realizacji w latach 2004-2006, przypadająca na jednego mieszkańca poszczególnych województw w roku 2006, w zł

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.mapadotacji.gov.pl [22.07.2016].

Zróżnicowane były również wartości pozyskanych dotacji. Ich kwota wahała się w granicach od 7,01 do 113,82 mln zł. Pozycję lidera w omawianym zakresie nadal utrzymały województwa mazowieckie i śląskie. Jednak przy przeliczeniu kwoty dotacji na jeden projekt to mazowieckie, kujawsko-pomorskie, podkarpackie, wielkopolskie i zachodniopomorskie osiągnęły najlepsze rezultaty, odpowiednio: 22,01, 2,38, 2,83, 2,18 oraz 3,64 mln zł¹³.

Na potrzeby niniejszego artykułu dokonano również weryfikacji wartości dotacji na 1 mieszkańca każdego z województw¹⁴ (wykres 4) przyznanej do

¹³ Wartość dotacji pozyskanej w poszczególnych województwach przypadającej na 1 projekt zakontraktowany do realizacji w sektorze ochrony zdrowia, w latach 2004-2006: dolnośląskie – 1 mln zł, kujawsko-pomorskie – 2,38 mln zł, lubelskie – 1,28 mln zł, lubuskie – 1,33 mln zł, łódzkie – 0,86 mln zł, małopolskie – 0,69 mln zł, mazowieckie – 22,01 mln zł, opolskie – 0,83 mln zł, podkarpackie – 2,83 mln zł, podlaskie – 1,26 mln zł, pomorskie – 1,06 mln zł, śląskie – 1,55 mln zł, świętokrzyskie – 1,25 mln zł, warmińsko-mazurskie – 1,61 mln zł, wielkopolskie – 2,18 mln zł, zachodniopomorskie – 3,64 mln zł.

¹⁴ Zob. Rządowa Rada Ludności, *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2006-2007*, Warszawa 2007. W oparciu o źródło przyjęto następującą liczbę populacji dla poszczególnych województw w roku 2006 w mln osób: zachodniopomorskie – 1,69, wielkopolskie – 3,37, warmińsko-mazurskie – 1,42, świętokrzyskie – 1,27, śląskie – 4,66, pomor-

projektów z obszaru ochrony zdrowia w latach 2004-2006. Dane te zestawiono z omówioną już wcześniej liczbą projektów ogółem oszacowaną dla 16 polskich regionów, wartością dotacji do projektów ogółem w mln zł oraz wartością dotacji na 1 projekt w województwie, co przedstawiono w tabeli 1.

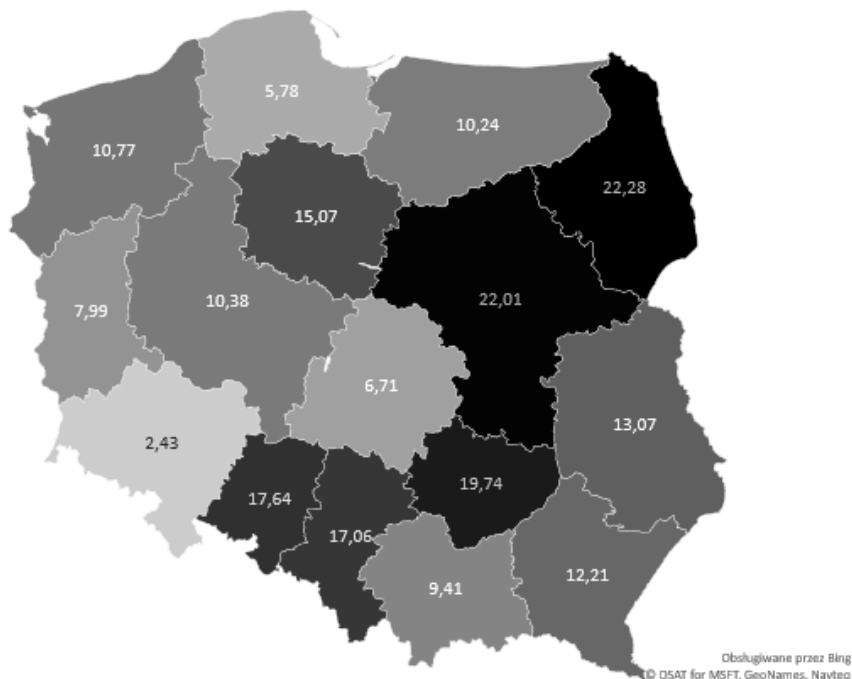
Tabela 1. Ranking polskich województw pod względem realizacji projektów z obszaru ochrony zdrowia, współfinansowanych z funduszy strukturalnych, w latach 2004-2006

Województwo	Wartości dotacji przypadającej na 1 mieszkańca w roku 2006		Liczba projektów zakontraktowanych do realizacji w latach 2004-2006		Wartość dotacji do projektów zakontraktowanych do realizacji w województwie w latach 2004-2006	
	Wartość wskaźnika w zł	Miejsce	Wartość wskaźnika w szt.	Miejsce	Wartość wskaźnika w mln zł	Miejsce
zachodniopomorskie	10,77	9.	5	12.	18,21	11.
wielkopolskie	10,38	10.	16	6.	35	3.
warmińsko-mazurskie	10,24	11.	9	9.	14,55	13.
świętokrzyskie	19,74	3.	20	5.	25,07	9.
śląskie	17,06	5.	51	2.	79,54	2.
pomorskie	5,78	15.	12	8.	12,73	14.
podlaskie	22,28	1.	21	4.	26,52	7.
podkarpackie	12,21	8.	9	9.	25,53	8.
opolskie	17,64	4.	22	3.	18,35	10.
mazowieckie	22,01	2.	58	1.	113,82	1.
małopolskie	9,41	12.	12	8.	30,78	5.
łódzkie	6,71	14.	20	5.	17,2	12.
lubuskie	7,99	13.	6	11.	7,99	15.
lubelskie	17,07	7.	22	3.	28,37	6.
kujawsko-pomorskie	15,07	6.	13	7.	31,05	4.
dolnośląskie	2,43	16.	7	10.	7,01	16.

Źródło: opracowanie własne.

skie – 2,2, podlaskie – 1,19, podkarpackie – 2,09, opolskie – 1,04, mazowieckie – 5,17, małopolskie – 3,27, łódzkie – 2,56, lubuskie – 1, lubelskie – 2,17, kujawsko-pomorskie – 2,06, dolnośląskie – 2,88.

Mapa 1. Dotacje do projektów z obszaru ochrony zdrowia w Polsce, zakontraktowane do realizacji w latach 2004-2006, w przeliczeniu na jednego mieszkańca województwa, w zł

Źródło: opracowanie własne.

Największą wartość dotacji do projektów z obszaru ochrony zdrowia w Polsce, zakontraktowanych do realizacji w latach 2004-2006, w przeliczeniu na jednego mieszkańca, osiągnięto w województwie podlaskim – 22,28 zł. Następne w kolejności było województwo mazowieckie z kwotą 22,01 zł. Mapa 1¹⁵ prezentuje, w których regionach pozyskano największą ilość funduszy strukturalnych *per capita*. Za wyjątkiem podlaskiego i mazowieckiego były to również: świętokrzyskie, śląskie i opolskie. Najniższą wartość wskaźnika odnotowano w województwie dolnośląskim – 2,43 zł i pomorskim – 5,78 zł. Wykres 4 i mapa 1 wskazują na wyraźne zróżnicowanie dotacji do projektów z obszaru

¹⁵ Wartość dotacji do projektów z obszaru ochrony zdrowia w Polsce, zakontraktowanych do realizacji w latach 2004-2006, w przeliczeniu na jednego mieszkańca województwa przedstawiono geograficznie. Skala dołączona do mapy prezentuje trzy zakresy: 1) od 2 do 9 zł, 2) od 9 do 16 zł i 3) od 16 do 22,26 zł. Każdy z nich został oznaczony innym kolorem, co ułatwia wizualizację pozyskanych w badaniu wyników.

ochrony zdrowia w Polsce, zakontraktowanych do realizacji w latach 2004-2006, w przeliczeniu na jednego mieszkańca, względem poszczególnych województw.

Fundusze strukturalne 2004-2006 a rozwój polskiego sektora ochrony zdrowia w Polsce

W powyższych analizach scharakteryzowano projekty współfinansowane ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w Polsce, w obszarze ochrony zdrowia, w latach 2004-2006 zarówno pod względem ilościowym jak i jakościowym. Wyodrębniono następujące podstawowe dane ilościowe:

- 303 zrealizowane projekty,
- 784,48 mln zł wartości projektów ogółem,
- 491,72 mln zł pozyskanego dofinansowania z EFRR,
- 12,67 zł średniej wartości dotacji pozyskanej w latach 2004-2006 w sektor ochrony zdrowia na 1 mieszkańca Polski,
- 2,86 mln zł średniej wartości dotacji pozyskanej w latach 2004-2006 w sektor ochrony zdrowia na 1 projekt w mln zł,
- 65,14% średniego procentowego udziału dotacji w stosunku do wartości 303 zrealizowanych inwestycji ogółem.

W oparciu o analizy Głównego Urzędu Statystycznego¹⁶ zweryfikowano podstawowe dane z zakresu ochrony zdrowia w Polsce. Wzięto pod uwagę rok 2005 i 2008. Szczegółowe wskaźniki prezentuje tabela 2.

Tabela 2. Podstawowe dane z zakresu ochrony zdrowia w Polsce w 2005 i 2008 roku

Wskaźnik kontekstowy	2005 r.	2008 r.
Pracownicy medyczni posiadający prawo wykonywania zawodu medycznego	492 096	503 134
– lekarze	126 576	131 418
– lekarze specjaliści	63 528	52 576
– pielęgniarki	273 810	272 757
– położne	32 832	33 373
– lekarze dentyści	34 379	36 196
– farmaceuci	24 499	27 025
Szpitala ogólne	781	774
Lóżka w szpitalach ogólnych	179 493	193 669

¹⁶ Główny Urząd Statystyczny, *Podstawowe dane z zakresu ochrony zdrowia w Polsce w 2005*, Warszawa 2006, s. 1-142. Główny Urząd Statystyczny, *Podstawowe dane z zakresu ochrony zdrowia w Polsce w 2008*, Warszawa 2009, s. 1-246.

cd. Tabela 2

Stanowiska dializacyjne	1 568	1 555
Liczba oddziałów	6 023	6 218
Leczeni	6 948 873	7 142 647
Średni pobyt chorego w dniach	6,7	5,9
Przychodnie	12 600	15 200
Porady udzielone w ambulatoryjnych zakładach opieki zdrowotnej	261 252	290 660
Praktyki lekarskie	7 587	6 502
Zespoły ratownictwa medycznego i inne zespoły wyjazdowe	939	1513
Szpitalne oddziały ratunkowe	126	183
% PKB na ochronę zdrowia w Polsce	6,21%	7,01%

Źródło: opracowanie własne na podstawie Główny Urząd Statystyczny, *Podstawowe dane z zakresu ochrony zdrowia w Polsce w 2005*, Warszawa 2006, s. 1-142. Główny Urząd Statystyczny, *Podstawowe dane z zakresu ochrony zdrowia w Polsce w 2008*, Warszawa 2009, s. 1-246.

Można stwierdzić, iż m.in. wdrożenie środków finansowych z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, w sektor ochrony zdrowia w Polsce za pomocą 303 projektów zakontraktowanych do realizacji w latach 2004-2006, przełożyło się na wymierne skutki w kolejnych latach. Należy pamiętać, iż w tym samym czasie wzrósł również procent PKB finansujący ochronę zdrowia w Polsce – z 6,21% w 2005 roku do 7,01% w roku 2008. O 11 038 wzrosła liczba pracowników medycznych posiadających prawo wykonywania zawodu medycznego, a o 29 408 liczba porad udzielnych pacjentom w ambulatoryjnych zakładach opieki zdrowotnej. Stworzono 195 dodatkowych oddziałów, a liczba leczonych wzrosła o 193 774. Średnia długość pobytu chorego w szpitalu zmniejszyła się o 0,8 dnia, a liczba szpitalnych oddziałów ratunkowych wzrosła o 57. Na szczególną uwagę zasługuje wzrost liczby zespołów ratownictwa medycznego i innych zespołów wyjazdowych – w latach 2005-2008 powołano 574 nowe jednostki tego typu. Oczywiście prezentowane dane są wybiórcze i przykładowe i nie stanowią obrazu całego sektora ochrony zdrowia w Polsce. Na ich podstawie można jednak stwierdzić, że fundusze strukturalne, zakontraktowane do wydatkowania umowami podpisanymi z beneficjentami w latach 2004-2006, odegrały ważną rolę w jego rozwoju. Fundusze europejskie nie są przyznawane państwom członkowskim po to by zastępować środki krajowe, a jedynie celem uzupełnienia przedsięwzięć planowanych do realizacji (systemowych) i tych wyłonionych w drodze konkursu.

Podsumowanie

W niniejszym artykule potwierdzono, że poziom realizacji inwestycji w obszarze ochrony zdrowia, w latach 2004-2006, w poszczególnych województwach był zróżnicowany, przy czym liczba zrealizowanych projektów nie przełożyła się na wartość dotacji z UE przypadającą na jednego mieszkańca w regionach. Mimo iż w województwie mazowieckim i śląskim zrealizowano największą liczbę projektów w skali kraju, to w województwie podlaskim wartość dotacji na jednego mieszkańca regionu była najwyższa. Różnice te wynikają nie tylko z wielkości poszczególnych regionów i alokacji, ale również z zaangażowania wnioskodawców w proces aplikacyjny. Ponadto analiza porównawcza podstawowych danych z zakresu ochrony zdrowia w Polsce za rok 2005 i 2008 pozwoliła wyodrębnić zakres pozytywnych zmian, które można powiązać z wdrożeniem 491,72 mln zł dotacji pochodzących z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego.

IMPLEMENTATION OF THE STRUCTURAL FUNDS IN THE HEALTH SECTOR IN POLAND IN 2004-2006

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu była weryfikacja projektów z obszaru ochrony zdrowia, które zostały zakwalifikowane do dofinansowania z funduszy strukturalnych w latach 2004-2006. Przedmiotem badania objęto 303 przedsięwzięcia zakontraktowane do realizacji w latach 2004-2006 w 16 województwach. Przeprowadzona analiza wykazała, że w województwie mazowieckim i śląskim zrealizowano największą liczbę projektów w skali kraju, natomiast województwie podlaskim wartość dotacji na jednego mieszkańca regionu była najwyższa. Zweryfikowano, że w latach 2004-2006 w obszarze ochrony zdrowia w Polsce zakontraktowano do realizacji 303 inwestycje, których wartość ogółem oszacowano na 784,48 mln zł, z czego kwota dotacji przyznanych z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regional-

Abstract

The aim of this article is to verify the projects in the area of health, which were eligible for financing from the structural funds in 2004-2006. The subject of the study consisted of 303 contracted projects to be implemented in 2004-2006 in 16 provinces. The analysis showed that in the Mazovian and Silesian provinces the largest number of projects in the country were executed, while in Podlasie the grant value per capita was the highest in the region. It has been verified that in the years 2004-2006 in the area of health care in Poland 303 investments were contracted for the implementation with a total value estimated at 784.48 million PLN, where the amount of subsidies granted by the European Regional Development Fund totaled at 491.72 million PLN.

nego wyniosła 491,72 mln zł.

Słowa kluczowe

Key words

Polska, fundusze strukturalne, Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego, sektor ochrony zdrowia

Poland, Structural Funds, European Regional Development Fund, health sector

Bibliografia

Bromber P., *Finansowanie ochrony zdrowia z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej*, „Przegląd Politologiczny” 2010, nr 2.

Główny Urząd Statystyczny, *Podstawowe dane z zakresu ochrony zdrowia w Polsce w 2005*, Warszawa 2006. Główny Urząd Statystyczny, *Podstawowe dane z zakresu ochrony zdrowia w Polsce w 2008*, Warszawa 2009.

Kleinowski M., Piechowicz M., Sikora-Gaca M., *Fundusze i programy Unii Europejskiej wspierające przedsiębiorstwa w perspektywie finansowej 2014-2020*, Warszawa 2016.

Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, *Końcowy raport z postępu wdrażania Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego 2004-2006*, Warszawa 2010.

Rządowa Rada Ludności, *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2006-2007*, Warszawa 2007.

Sikora-Gaca M., *Regionalne i krajowe programy operacyjne realizowane w warunkach polskich jako istotne źródło finansowania działań państwa w zakresie bezpieczeństwa społecznego obywateli w latach 2004-2006 i 2007-2013. Analiza projektów zakończonych i realizowanych*, [w:] *Bezpieczeństwo Polski w Europie. Aspekty polityczne i społeczno-kulturowe*, Danielewicz Z., Knopek J., Polak M. (red.), Koszalin 2015.

www.mapadotacji.gov.pl.

Natalia Piszcz¹

Maria Klonowska-Matynia²

PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE ROZWOJU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO GŁÓWNYCH REGIONÓW POLSKI

Wprowadzenie

Rozwój regionu można rozpatrywać z punktu widzenia stałego procesu przyczynowo-skutkowego, który prowadzi do ewolucji jego sytuacji gospodarczej i społecznej. Warto też dodać, iż same czynniki, działające na zasadzie sprzężenia zwrotnego mogą się zmieniać w czasie. Bodźce oddziałujące na region mogą występować w charakterze stymulant, które ułatwiają rozwój danego obszaru. Takie impulsy mają pozytywny wpływ i są pożądane. Województwa zmagają się jednak również z barierami, które skutkują utrudnieniem rozwoju³.

Rozwój regionalny w ujęciu ekonomicznym przejawia się zatem we wzroście gospodarczym oraz transformacji zasobów ekonomicznych, również wzroście ilości wytwarzanych dóbr i usług. Zakres społeczny rozwoju regionalnego obejmuje zmiany w relacjach międzyludzkich oraz zmianę sposobu życia oraz wyższą jego jakość⁴. Zarówno bariery, jak i determinanty rozwoju regionu oddziałują na pozycję konkurencyjną danego regionu. Tematykę rozwoju społeczno-gospodarczego głównych regionów w Polsce podjęto w niniejszym artykule, uznając, że jest to kwestia i ważna i aktualna⁵. W szczególności istotne dla programowania polityki państwa jest znajomość przestrzennych różnic w poziomie

¹ **Natalia Piszcz** – Wydział Nauk Ekonomicznych, Politechnika Koszalińska.

² **dr Maria Klonowska-Matynia** – Wydział Nauk Ekonomicznych, Politechnika Koszalińska.

³ *Teoretyczne problemy rozwoju regionalnego*, [w]: *Zarządzanie rozwojem regionalnymi lokalnym. Problemy teorii i praktyki*, W. Kosiedowski (red.), Toruń 2001, s. 31.

⁴ D. Głuszcuk, *Istota rozwoju regionalnego i jego determinanty*, „Ekonomia” 2011, 5 (17), s. 68-80.

⁵ W artykule zaprezentowano jedynie fragment badań wykonanych w ramach pracy dyplomowej Natalii Piszcz.

Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego głównych regionów w Polsce. Praca licencjacka obroniona na Wydziale Nauk Ekonomicznych Politechniki Koszalińskiej w Katedrze Ekonomii.

rozwoju głównych regionów. W artykule podjęto próbę odpowiedzi na następujące pytania badawcze: Jakie jest regionalne zróżnicowanie pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego? Jak na przestrzeni lat zmieniły się dysproporcje w rozwoju społeczno-gospodarczym województw Polski? Jaka była siła zróżnicowania w obszarze poszczególnych komponentów rozwoju? Dotychczasowa wiedza na temat rozwoju społeczno-gospodarczego w Polsce pozwala przyjąć założenie, że najwyższym poziomem rozwoju cechują się województwa, w obrębie których mieszczą się duże miasta metropolitalne. Przewiduje się również, iż najmniej korzystna sytuacja społeczno-gospodarcza kształtować się będzie na wschodzie kraju (woj. warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, podkarpackie i świętokrzyskie). Obszar ten bywa nazywany potocznie tzw. „Polską B”. Jednocześnie zakłada się, że największe zróżnicowanie poziomu rozwoju będzie dotyczyć komponentu, związanego z potencjałem ekonomicznym i inwestycyjnym, najmniej natomiast z infrastrukturą techniczną i społeczną. Czas badania obejmował lata 2007-2013. Był to okres programowania Unii Europejskiej, który nastawiony był w dużej mierze na niwelowanie różnic regionalnych, co pozwala przypuszczać, iż dysproporcje rozwojowe będą zmniejszać się w czasie.

Zakres danych i metoda

Rozwój społeczno-gospodarczy jest pojęciem złożonym, co sprawia, że podejmowane próby definiowania często budzą wiele wątpliwości. Zadaniem nielatawym jest także operacjonalizacja pojęcia. Pomimo tych ograniczeń rozwój społeczno-gospodarczy jest zjawiskiem dającym się weryfikować empirycznie, wymaga jednak doboru odpowiedniej metody⁶. Badanie przeprowadzono poprzez wykorzystanie metody porządkowania liniowego w oparciu o zmienną syntetyczną. W literaturze spotyka się dwa rodzaje procedur wyznaczania zmiennej syntetycznej: bezwzorcowe i wzorcowe⁷. W artykule wykorzystano metodę bezwzorcową polegającą na operacji uśrednienia wartości zmiennych normowanych⁸. W efekcie zastosowanej procedury otrzymano klasyfikację województw pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego.

Do przeprowadzenia klasyfikacji województw przyjęto szereg zmiennych diagnostycznych pogrupowanych w czterech obszarach, tzw. komponentach rozwoju społeczno-gospodarczego, i są to: potencjał ekonomiczny i inwestycyj-

⁶ K. Kukuła, *Budowa rankingu województw ze względu na wyposażenie techniczne rolnictwa w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne” 2014, nr 7, s. 62-76.

⁷ Zob. T. Grabiński, *Wielowymiarowa analiza porównawcza w badaniach dynamiki zjawisk ekonomicznych*, „Zeszyty Naukowe AE w Krakowie, Seria specjalna: Monografie” 1984, nr 61.

⁸ K. Kukuła, L. Luty, *Propozycja procedury wspomagającej wybór metody porządkowania liniowego*, „Przegląd Statystyczny” 2015, nr 62 (2), s. 219-231.

ny, potencjał demograficzny, rynek pracy i jakość życia oraz infrastruktura techniczna i społeczna (por. Tab. 1). W ich doborze kierowano się takimi zasadami doboru zmiennych diagnostycznych jak:

- istotność wpływu danej cechy na rozwój społeczno-gospodarczy województw,
- mierzalność zjawiska,
- dostępność informacji na temat danej cechy dla wszystkich województw oraz w całym analizowanym okresie,
- logiczność powiązań,
- jednoznaczność definiowania zjawiska.

Zmienne, których wzrost oceniony został jako stymulująco wpływający na rozwój oznaczono jako stymulanty (S), natomiast te, których wzrost wpływa negatywnie, oznaczono jako destymulanty (D).

Tabela 1. Zmienne diagnostyczne przyjęte do badania

Cecha	Charakterystyka	Stymulata/destymulanta
Komponent I – Potencjał demograficzny		
X1	Przyrost naturalny na 1000 ludności	S
X2	Gęstość zaludnienia na 1 km ²	S
X3	Saldo migracji ogółem (międzywojewódzkich i zagranicznych)	S
X4	Wskaźnik obciążenia demograficznego, jako ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	D
Komponent II – Rynek pracy i jakość życia		
X5	Stopa bezrobocia rejestrowanego	D
X6	Udział ilości bezrobotnych długotrwale w bezrobotnych ogółem	D
X7	Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto	S
X8	Przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny per capita	S
X9	Sprzedaż detaliczna per capita	S
X10	Udział ludności żyjącej poniżej ustawowej granicy ubóstwa	D
X11	Podmioty wpisane do rejestru REGON na 10 tys. ludności	S
X12	Udział pracujących w usługach w pracujących ogółem	S
Komponent III – Potencjał ekonomiczny i inwestycyjny		
X13	Dochody ogółem per capita	S
X14	Udział dochodów własnych w dochodach ogółem	S
X15	Nakłady inwestycyjne per capita	S

cd. Tabela 1.

X16	Udział wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem	S
X17	Nakłady wewnętrzne na B+R per capita	S
Komponent IV – Infrastruktura techniczna i społeczna		
X18	Ludność przypadająca na 1 łóżko w szpitalach ogólnych	D
X19	Widzowie w kinach na 1000 ludności	S
X20	Drogi publiczne o twardej nawierzchni na 100 km	S
X21	Samochody osobowe na 100 ludności	S
X22	Linie kolejowe na 100 km	S
X23	Liczba mieszkań oddanych do użytkowania na 1000 ludności	S
X24	Udział ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków w liczbie ludności ogółem	S
X25	Udział korzystających z instalacji wodociągowej w ludności ogółem	S
X26	Udział korzystających z sieci kanalizacyjnej w ludności ogółem	S
X27	Udział korzystających z sieci gazowej w ludności ogółem	S

Źródło: Opracowanie własne.

Źródłem pozyskania wszystkich danych był Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS). Wybór zmiennych poprzedzono studiami literatury i przeglądem dorobku wielu autorytetów w dziedzinie badań nad rozwojem społeczno-gospodarczym m. in.: Warzecha⁹, Czyż¹⁰, Kapusta¹¹, Kurzewski i Sielska¹², Stec¹³, Stanny 2013¹⁴, Stanny i Rozner 2014¹⁵, Klonow-

⁹ K. Warzecha, *Rozwój społeczno-gospodarczy polskich regionów a procesy migracji*, „Studia Ekonomiczne” 2013, nr 142, s. 41-55.

¹⁰ T. Czyż, *Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego Polski w ujęciu subregionalnym*, „Przegląd geograficzny” 2012 nr 84 (2), s. 219-236.

¹¹ F. Kapusta, *Poziom infrastruktury technicznej i społecznej jako identyfikator i stymulator rozwoju regionalnego*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2012, nr 29, s. 315-325.

¹² T. Kurzewski, A. Sielska, *Użyteczna sztuka rankingów ekonomiczno-społecznych*, „Współczesna Ekonomia” 2010, nr 1, t. 4, s. 143-162.

¹³ M. Stec, *Determinanty rozwoju społeczno-gospodarczego województw Polski*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2013, nr 34, s. 95-106.

¹⁴ Zob. M. Stanny, *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Warszawa 2013.

¹⁵ Zob. A. Rosner, M. Stanny, *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap I. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w 2010 roku*, Warszawa 2014.

ska-Matynia¹⁶, Klonowska-Matynia i Sasin¹⁷.

Zbiór wyżej wymienionych zmiennych diagnostycznych zapisano w następującej postaci¹⁸:

$$x = \{x_1, x_2, x_3, x_4 \dots x_s\}$$

Powyższy zbiór cech posłużył do stworzenia macierzy $[X_{ij}]$ ¹⁹:

$$[x_{ij}] = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1s} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2s} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{r1} & x_{r2} & \dots & x_{rs} \end{bmatrix}$$

gdzie i oznacza obiekt (województwo), a j zmienną diagnostyczną.

W celu sprowadzenia zmiennych do stanu porównywalności, poddano je normalizacji, według następującej formuły²⁰:

dla stymulant, gdzie $\max x_{(j)} \neq 0$:

$$Z(ij) = \frac{x(ij)}{\max x_{(j)}}$$

dla destymulant, gdzie $\min x_{(j)} \neq 0$:

$$Z(ij) = \frac{\min x_{(j)}}{x(ij)}$$

W przypadku cech diagnostycznych, które zawierały wartości ujemne, przed procesem normalizacji zastosowano przekształcenie na wartości dodatnie poprzez dodanie do wszystkich cech z danego komponentu modułu liczby (tj. wartości bezwzględnej) minimalnej wartości z danego przedziału. Kolejnym etapem analizy było obliczenie sum znormalizowanych wartości zmiennych p_i według następującego wzoru²¹:

¹⁶ M. Klonowska-Matynia, *European Countries Socio-Economic Development in the Context of Europe 2020 Strategy*, „China-USA Business Review” 2015, no 18 (8), s. 379-394. DOI:10.17265/1537-1514/2015.08,001.

¹⁷ M. Klonowska-Matynia, M. Sasin, EU Countries socio-economic development in the context of Europe 2020 strategy, „Rocznik Ochrona Środowiska” 2015, nr 17, s. 771-791.

¹⁸ K. Kukuła, *Budowa rankingu województw ze względu na wyposażenie techniczne rolnictwa w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne” 2014, nr 7, 2014, s. 62-76.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże.

$$q_i = \sum_{j=1}^s z_{ij}$$

gdzie z_{ij} – oznaczająca znormalizowaną wartość j -tej zmiennej dla i -tej obserwacji.

Syntetyczny miernik rozwoju dla poszczególnych komponentów został wyznaczony wzorem:

$$u(ij) = \frac{x(i, j) - \min x(, j)}{\max x(, j) - \min x(, j)}$$

Zakres referencyjny wskaźnika oszacowanego indywidualnie dla każdego z regionów zawierał się w przedziale od $[0,1]$. Oszacowane wartości wskaźnika (miary syntetyczne poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego) wykorzystano do zbudowania hierarchii regionów w Polsce w taki sposób, że im wyższa wartość wskaźnika, tym poziom rozwoju danego województwa oceniony jest jako wyższy. Ostatecznie każdy z regionów pozycjonowano na jednym z miejsc od 1 do 16. W celu zbadania siły zróżnicowania rozwoju społeczno-gospodarczego posłużono się współczynnikiem zmienności w postaci:

$$V_x = \frac{S}{X}$$

gdzie:

V_x – współczynnik zmienności syntetycznych mierników poziomu rozwoju,

S – odchylenie standardowe syntetycznych mierników poziomu rozwoju.

Klasyfikacja województw Polski pod względem rozwoju społeczno-gospodarczego

W wyniku zastosowania powyżej opisanej procedury otrzymano klasyfikację województw pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w kolejnych latach w okresie od 2007 do 2013 roku. Szczegóły klasyfikacji zawiera tabela 2.

Tabela 2. Hierarchia województw (ranking syntetyczny) w latach 2007-2013

województwo \ lata	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
łódzkie	9	9	9	9	9	9	9
mazowieckie	1	1	1	1	1	1	1
małopolskie	6	5	4	5	4	4	4
śląskie	2	3	3	2	2	2	3
lubelskie	16	16	16	16	16	16	16
podkarpackie	13	13	13	13	13	13	13
podlaskie	14	14	14	14	14	14	14
świętokrzyskie	15	15	15	15	15	15	15
lubuskie	8	8	8	8	8	8	8
wielkopolskie	4	4	5	4	5	5	5
zachodniopomorskie	7	7	7	7	7	7	7
dolnośląskie	5	6	6	6	6	6	6
opolskie	10	11	10	10	10	10	10
kujawsko-pomorskie	11	10	11	11	11	11	11
pomorskie	3	2	2	3	3	3	2
warmińsko-mazurskie	12	12	12	12	12	12	12

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL GUS.

W całym badanym okresie klasyfikacja województw nie ulegała znaczącym zmianom. Nie jest to jednak równoznaczne z tym, że poziom rozwoju danego województwa się nie zmienił. Klasyfikacja jest pewnego rodzaju uporządkowaniem, w którym pierwsze miejsce zajmuje obiekt o najwyższej wartości wskaźnika, zaś ostatnie zajmuje obiekt o najniższej wartości wskaźnika²². Niezmienna pozostawała pozycja lidera (woj. mazowieckie), oraz województw sklasyfikowanych najniższej w hierarchii, tj.: lubelskie, świętokrzyskie i podlaskie. Województwa: pomorskie i śląskie rywalizowały o drugą pozycję w klasyfikacji, równolegle małopolskie i wielkopolskie walczyło o zajęcie czwartej lokaty. Siedem regionów zachowało swoje pozycje w całym okresie obserwacji.

Oceniając zmiany, jakie zaszły w poziomie rozwoju poszczególnych województw w obszarze czterech komponentów stwierdzono, że najwyższą dynamiką cechował się komponent demograficzny (średnia dynamika zmian 113%). Ponadprzeciętnym dodatnim wzrostem wskaźnika w obszarze czynników demograficznych wyróżniały się województwa: świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie, zachodniopomorskie i lubuskie. Porównywalną dynamiką i dodatnim kierunkiem zmian cechował się komponent infrastruktury technicz-

²² K. Kukula, *Budowa rankingu województw ze względu na wyposażenie techniczne rolnictwa w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne” 2014, nr 7, s. 62-76.

no-społecznej (110%), a wśród województw o ponadprzeciętnej dodatniej dynamice wzrostu wskaźnika wymienić należy województwo podlaskie. Dwa komponenty tj. rynek pracy i jakość życia oraz potencjał ekonomiczny i inwestycyjny cechowały się malejącą dynamiką zmian (odpowiednio: 93% i 84%). W obszarze rynku pracy szczególnie silny spadek wskaźnika występował w województwie świętokrzyskim i lubelskim, z kolei w obszarze potencjału ekonomicznego i inwestycji najbardziej niekorzystna sytuacja miała miejsce w województwie podkarpackim (por. tab.3.).

Tabela 3. Hierarchia województw pod względem poziomu rozwoju oraz dynamika zmian w obszarze komponentów

województwo	Komponent								Komponent			
	I		II		III		IV		I	II	III	IV
	2013	2007	2013	2007	2013	2007	2013	2007	Dynamika [w %] 2007 rok = 100%			
łódzkie	16	16	10	9	7	6	9	10	0	89	94	118
mazowieckie	1	1	1	1	1	1	3	3	100	100	100	91
małopolskie	3	2	7	6	5	8	6	5	95	102	133	102
śląskie	8	6	6	4	6	5	1	1	111	84	97	100
lubelskie	15	14	14	15	16	12	16	16	92	38	0	0
podkarpackie	7	5	16	16	15	4	13	12	100	0	3	64
podlaskie	13	12	12	13	14	11	14	15	90	167	13	400
świętokrzyskie	14	15	15	12	12	13	15	14	214	13	75	50
lubuskie	5	8	4	8	8	14	10	9	142	133	260	80
wielkopolskie	4	4	2	2	4	7	5	6	117	89	123	115
zachodniopomorskie	10	11	8	7	10	9	7	7	147	105	53	112
dolnośląskie	11	10	3	3	2	2	4	2	105	85	81	72
opolskie	12	13	9	10	9	16	12	11	116	129	0	85
kujawsko-pomorskie	9	7	11	11	11	15	8	8	120	131	200	97
pomorskie	2	3	5	5	3	3	2	4	108	100	95	108
warmińsko-mazurskie	6	9	13	14	13	10	11	13	149	125	21	164

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDL GUS.

Województwo mazowieckie, będące liderem ogólnej klasyfikacji regionów pod względem rozwoju społeczno-gospodarczego dominowało w trzech na

cztery komponentach rozwoju. Jedynie, w klasyfikacji opartej na czynnikach infrastruktury technicznej i społecznej zajęło ono trzecią lokatę, podczas gdy pierwsze miejsce należało do województwa śląskiego. Ostatnie trzy lokaty przypadały województwom: lubelskiemu, podlaskiemu oraz świętokrzyskiemu. W obszarze komponentu potencjał ekonomiczny i inwestycyjny obserwuje się duże rotacje w zajmowanych lokatach. W 2013 roku najwyższy awans stosunku do 2007 roku osiągnęło podkarpackie, które z przedostatniej (15) lokaty wspięło się na czwartą pozycję. Awans w klasyfikacji dotyczył trzech innych województw (lubelskie, warmińsko-mazurskie, podlaskie), z kolei utrata pozycji miała miejsce w województwie lubuskim, kujawsko-pomorskim, wielkopolskim. Liderami komponentu związanym z rynkiem pracy i jakością życia, oprócz województwa mazowieckiego, były: wielkopolskie, plasujące się na drugiej lokacie oraz dolnośląskie na trzecim miejscu. Ostatnią lokatę w obu momentach czasowych zajęło woj. podkarpackie. Niskie pozycje w klasyfikacji zajmowały również województwa: lubelskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie i podlaskie. Oceniając województwa pod względem potencjału demograficznego, stwierdzono że pierwsze trzy miejsca zajmowane były przez województwa: mazowieckie, małopolskie, pomorskie i wielkopolskie. Pod koniec klasyfikacji uplasowały się województwa: łódzkie, lubelskie i świętokrzyskie.

Oprócz klasyfikacji województw pod względem ogólnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w Polsce, podjęto również próbę oceny, jakim stopniem zróżnicowania charakteryzowały się cztery przyjęte do badania komponenty rozwoju. W tym celu oszacowano współczynnik zmienności, stanowiący bazę do dalszych analiz i porównań. Szczegółowe dane zaprezentowano w tabeli 4.

Tabela 4. Współczynnik zmienności komponentów rozwoju społeczno-gospodarczego w latach 2007 i 2013

komponent \ lata	2007	2013	Dynamika 2007=100%
potencjał demograficzny	19,37%	21,51%	111%
rynek pracy i jakość życia	13,15%	13,78%	104,7%
potencjał ekonomiczny i inwestycyjny	23,69%	15,69%	66,2%
infrastruktura techniczna i społeczna	11,11%	10,25%	92,2%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Komponenty rozwoju społeczno-gospodarczego cechowały się wysokim zróżnicowaniem, zwłaszcza pod względem kierunku i siły zmian na przestrzeni badanego okresu tj. w latach 2007-2013. W obu momentach czasowych tj.

w 2007 i 2013 roku współczynnik zmienności dla wszystkich komponentów rozwoju przekroczył 10%. Najsilniejsze zróżnicowanie występowało w obszarze potencjału demograficznego oraz ekonomicznego i inwestycyjnego. W 2013 r. zaobserwowano dalszy wzrost siły zróżnicowania potencjału demograficznego, jednocześnie nastąpił silny spadek współczynnika zmienności oszacowanego dla potencjału ekonomicznego i inwestycyjnego. Ocenia się, że zróżnicowanie przestrzenne cech opisujących tę grupę zmniejszyło się o 8 p.p. na przestrzeni badanych lat (dynamika 66,2%). Odwrotny kierunek zmian (nieznaczny wzrost poziomu współczynnika zmienności) zaobserwowano w obszarze komponentu: rynek pracy i jakość życia, co świadczyć może o słabnącym zdywersyfikowaniu przestrzennym obiektów. Najniższym współczynnikiem zmienności cechował się komponent infrastruktura techniczna i społeczna, który na przestrzeni badanych lat wykazał on nieznaczny spadek wartości o 0,86 p.p.

Podsumowanie

Przeprowadzona klasyfikacja województw pozwoliła ocenić, że pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego liderem w kraju jest województwo mazowieckie. zgodnie z oczekiwaniem autorów, województwa zlokalizowane we wschodniej części kraju cechują się najslabszą kondycją społeczno-gospodarczą (tj. lubelskie, świętokrzyskie, podkarpackie), co potwierdza opisywane w literaturze zjawisko polaryzacji rozwoju w Polsce układzie wschód-zachód.

Na przestrzeni lat 2007-2013 nie zaobserwowano większych zmian w pozycjonowaniu poszczególnych województw w klasyfikacji ogólnej, ale wykazują one zdywersyfikowanie w obrębie przyjętych do badania komponentów rozwoju tj.: potencjał ekonomiczny i inwestycyjny, potencjał demograficzny, rynek pracy i jakość życia oraz infrastruktura techniczna i społeczna. Równolegle obserwuje się dalsze pogłębianie zróżnicowania w obszarze poszczególnych komponentów. Największą dynamikę i dalszy wzrost zróżnicowania występuje w obszarze demograficznym. Silnie zmniejszające się zróżnicowanie występuje w obszarze komponentu ekonomiczno-inwestycyjnego. Można ocenić, że częściowo jest to efekt wdrożenia środków finansowych w ramach programowania finansowego z UE na lata 2007-2013.

**SPATIAL DIVERSITY OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT
OF THE MAIN REGIONS IN POLAND****Streszczenie**

Celem artykułu jest ocena przestrzennego zróżnicowania rozwoju społeczno-gospodarczego Polski w układzie województw. W wyniku zastosowania metody porządkowania liniowego dokonano hierarchizacji regionów pod względem osiągniętego poziomu rozwoju. Podjęto próbę oceny stopnia zróżnicowania w obszarze komponentów rozwoju: potencjał ekonomiczny i inwestycyjny, potencjał demograficzny, rynek pracy i jakość życia oraz infrastruktura techniczna i społeczna. Zakres czasowy badania obejmował lata perspektywy finansowej UE 2006-2013. Źródłem danych był Bank Danych Lokalnych Główny Urząd Statystyczny.

Abstract

The main aim of this article was to describe the spatial diversification of the social-economic development level according to the main regions in Poland. As a result using the linear method the hierarchy of regions was prepared based on synthetic indicator of social-economic development. It was attempted to assess the degree of variation of the main social-economic development components such as: Economic potential and investment, demographic potential, Labour Market and Quality of Life and the technical and social infrastructure. The time range of the study includes 2007-2013. The available literature, statistical data of the Central Statistical Office Local Data Bank were used to estimate synthetic indicator.

Słowa kluczowe

rozwój społeczno-gospodarczy, województwo, przestrzenne zróżnicowanie, region

Key words

social-economic development, region, spatial diversification

Bibliografia

- Czyż T., *Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego Polski w ujęciu subregionalnym*, „Przegląd geograficzny” 2012 nr 84 (2).
- Głuszczyk D., *Istota rozwoju regionalnego i jego determinanty*, „Ekonomia” 2011, 5 (17).
- Grabiński T., *Wielowymiarowa analiza porównawcza w badaniach dynamiki zjawisk ekonomicznych*, „Zeszyty Naukowe AE w Krakowie, Seria specjalna: Monografie” 1984, nr 61.

Kapusta F., *Poziom infrastruktury technicznej i społecznej jako identyfikator i stymulator rozwoju regionalnego*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2012, nr 29.

Klonowska-Matynia M., *European Countries Socio-Economic Development in the Context of Europe 2020 Strategy*, „China-USA Business Review” 2015, no 18 (8), s. 379-394. DOI:10.17265/1537-1514/2015.08,001.

Klonowska-Matynia M., Sasin M., *EU Countries socio-economic development in the context of Europe 2020 strategy*, „Rocznik Ochrona Środowiska” 2015, nr 17.

Kukuła K., *Budowa rankingu województw ze względu na wyposażenie techniczne rolnictwa w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne” 2014, nr 7.

Kukuła K., *Budowa rankingu województw ze względu na wyposażenie techniczne rolnictwa w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne” 2014, nr 7, 2014.

Kukuła K., *Budowa rankingu województw ze względu na wyposażenie techniczne rolnictwa w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne” 2014, nr 7.

Kukuła K., Luty L., *Propozycja procedury wspomagającej wybór metody porządkowania liniowego*, „Przegląd Statystyczny” 2015, nr 62 (2).

Kurzewski T., Sielska A., *Użyteczna sztuka rankingów ekonomiczno-społecznych*, „Współczesna Ekonomia” 2010, nr 1, t. 4.

Rosner A., Stanny M., *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap I. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w 2010 roku*, Warszawa 2014.

Stanny M., *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Warszawa 2013.

Stec M., *Determinanty rozwoju społeczno-gospodarczego województw Polski*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2013, nr 34.

Teoretyczne problemy rozwoju regionalnego, [w]: *Zarządzanie rozwojem regionalnymi lokalnymi. Problemy teorii i praktyki*, Kosiedowski W. (red.), Toruń 2001.

Warzecha K., *Rozwój społeczno-gospodarczy polskich regionów a procesy migracji*, „Studia Ekonomiczne” 2013, nr 142.

WAR ON TERROR: FEAR OF ‘JUSTICE’

Introduction

For centuries fear has been used to subjugate or manipulate people in variety of ways. The 21st century has not been much different in this respect, though some may argue that the techniques, strategies and technology for spreading and embedding fear have evolved and become more refined. Technology, however, is only one of the more contemporary developments which make modern fears distinct from those of the past. Significantly, it is the current global trends that seem to make certain fears more intense and the possible victims more numerous. This may be seen in the rise of various threats and enemies which are now common to such a large number of people that particular fears assume virtually global proportions and are thus less escapable.

Apart from being perceived as a highly abstract concept, fear is also a complex primal emotion, which causes a range of predictable physiological reactions and behaviours. Because of its tangible manifestations, fear may be examined by means of various scientific methods which may focus on factors which arouse it, contexts in which it occurs, its gradients of intensity and the different ways in which it affects individuals or even whole communities. Thus, fear may be studied, for example by psychologists, as a source of emotional distress. As a source of a particular phobia or paranoia, fear may be studied by psychiatrists. As a socio-cultural phenomenon it may be studied by sociologists and culture specialists. Fear may also be studied by linguists as a language-embedded concept.

Because it is relatively easy to arouse as well as easy to defuse, fear has often been a favourite tool of both tyrannical regimes and powerful institutions. In recent decades the means and speed with which fear-inspiring narratives can be disseminated has given new currency to an idiomatic expression which claims that *news spreads like wildfire*. It may, however, be argued, that technology, useful though it may be, has merely aided the processes of news gathering and distribution, as news-related fears rely heavily on the receptiveness of the audi-

¹ dr Izabela Dixon – Wydział Humanistyczny, Politechnika Koszalińska.

ence. Thus, what seems quintessential in the spread of news is the susceptibility of people and their sensitivity to particular news-stories.

Metaphoricity of fear inspiring narratives

Much of the contemporary preoccupation with fear is also a direct result of what may be termed as *sellable sensationalism*, which, if analysed by cognitive linguists, would yield a FEAR IS A COMMODITY metaphor. According Conceptual Metaphor Theory (CMT), one concept may be perceived by the means of another and hence fear may be encoded as ENEMY, OPPONENT or VIRULENT ILLNESS². FEAR IS A COMMODITY metaphor results from a popular belief that fears and traumas can metaphorically be *sold to people* by *fearmongers* or *fear peddlers*. Furthermore, a particular fear may be *the price to pay* for certain decisions and actions. Many fears *are very marketable* and thus of interest to those whom, in his book entitled *The Culture of Fear*, Glassner³ labels “fearmongers”, “doomsayers”, and “fear hawkers”. Additionally, Glassner uses the term “to buy into panics” or “the price tag for our panic”⁴, therefore giving further credence to the conceptual metaphor FEAR IS A COMMODITY. The above mappings may be supplemented by some phrases in the following extract:

Fear has historically been delivered via the sword, the church, the synagogue, the mosque or any variety of organizations attempting to increase their numbers through coaxing, seduction, intimidation and fear-mongering. Throughout history, salesmen have been pushing fear in a variety of flavors and colors: fear of death, torture, damnation, salvation, eternal afterlife, material bliss and predestined fate. Today, it is very easy to get a nice juicy helping at your nearest fear convenience outlet, right in the comfort of your own home via the glowing screens of the Internet and television⁵.

The mappings found in the above text and which are consistent with the FEAR IS A COMMODITY metaphor include: *salesmen have been pushing* (a phrase indicating aggressive sales techniques), *to get a nice juicy helping* (implying acquisition), *fear convenience outlet* (sarcastically, shop where fear may be obtained), and *via the glowing screens of the Internet and television* (implying that the transmission of fear instilling data is also a type of transaction). The opening

² Z. Kövecses, *Emotion Concepts*, New York 1990, s. 75-77.

³ B. Glassner, *The Culture of Fear. Why Americans Are Afraid of the Wrong Things*, New York 2009, s. 213, 216, 224, 226.

⁴ Tamže, s. 25.

⁵ Rebelutionary *George C. Lacy III* is an artist and writer living and working in a strange and mythical land known as The Silver Buckle of the Bible Belt, www.rebelights.com/posts/hate-tastes-great-fear-as-a-flavor-enhancer, [25.04.2011].

lines of the extract are also of significance. In saying that 'fear has ... been delivered' the author implies that the nature of fear is that of something which may be gifted or transferred onto others, which, in itself, is another feature of fear which may be summed up by a FEAR GOES INTO THE PERSON FROM OUTSIDE metaphor⁶. This metaphor signifies that possibly, not infrequently, fear may also be put into the subject by an external force. Finally, the strategies used by various organisations to gain members (*coaxing, seduction, intimidation and fear-mongering*) should not go unnoticed, as they will provide support in the formulation of some of the concluding arguments of the present paper.

In his book Glassner⁷ details a number of artificial threats stating that "[l]ittle evidence has been necessary to keep alive a whole array of specious scares". Much of the media frequently exaggerate various narratives, in this way implanting "ill-informed anxieties"⁸ while managing them in ways which keep people alert and interested. *Misrepresenting* and *blowing facts out of proportion* have both gained currency, eliciting sometimes vast audiences. Liedel and Mocek⁹ state that news must be "spectacular, dramatic and sensational"; hence selection of news items follows a basic principle: "Good news is no news, no news is bad news, bad news is good news". Not surprisingly, most TV news-reels concentrate on purveying an unmistakable message of fright and doom through broadcasting numerous scares, reporting on cataclysms, providing coverage of scandals and focussing on other depressing items, thus making the world appear fear-inducing and unavoidably hostile.

Stylistically, reporters employ various devices to magnify dangers, making them seem almost tangible. One such device is the use of unsupported and unverifiable statistics in an attempt to justify such words as *epidemic*, (*global*) *pandemic* or even *trend*. Another strategy involves "spooking"¹⁰ people with headlines proclaiming different *horror(s)* or promising people their *worst nightmare*. Other devices aimed at keeping the newspaper-reading public in suspense, and maintaining or preferably increasing news sales include overemphasis on uncommon problems or dangers. The use of resonant metaphors and slogans, repeated so ceaselessly that they sound like incantations, is another stylistic strategy employed by the popular media.

⁶ Z. Kövecses, *Emotion Concepts...*, s. 81.

⁷ B. Glassner, *The Culture of Fear...*, s. 216.

⁸ Tamže, s. 227.

⁹ *Terrorism in the Media: Terrorism, journalists, administration in the days of information warfare*, K. Liedel, S. Mocek (red.), Warszawa 2010, s. 17.

¹⁰ B. Glassner, *The Culture of Fear...*, s. 218.

The Culture of Fear by Glassner¹¹, may function as a repository of modern fears ranging from toxic-mould panics, through the concoction of e-Fears (cyber-threats, on-line predators) to 9/11-type terrorist attacks. Glassner's study also provides a detailed commentary on the sensationalism that plagues news reports. The manipulative and predatory strategies and parasitical behaviour of the popular media are intended to exploit people's fears and feed on them.

The terror of terrorism

Terrorism in its various manifestations has caused concern in Western Europe from as early as the 1300s.¹² Throughout the centuries, the forms and means of terrorism and even ways of perceiving it have evolved, these being some of the reasons why a precise definition of terrorism has not been attempted in this text. However, across the broad spectrum of social, political and criminal sciences, there appears to be a general consensus that terrorism involves acts of violence and intimidation in order to achieve (usually) politically motivated goals. While terrorist activities are conducted with utmost secrecy, their execution is designed to cause maximum disruption in order to capture widespread attention. Furthermore, notable changes in the meaning of terrorism reflect the tensions between politics and influence, which are echoed in language:

Changes in the meaning of terrorism are part of shifts in politics and power as much as they are linguistic changes. The relations among words and social conflict call for an analytic system that can take into account the reciprocal nature of meanings and power¹³.

Feldman¹⁴ is of a similar view regarding the close relationship between language and the creation of meaning through journalistic narratives and states: "The event is not what happens. The event is that which can be narrated". Significantly, P.J. Crawley¹⁵ writing for the Guardian sees the extent to which narratives manipulate the perception of both the actors of an event and the event itself:

¹¹ Tamže.

¹² J. Dillinger, *Terrorists and witches: popular ideas of evil in the early modern period*, "History of European Ideas" 2004, nr 30, s. 169.

¹³ G. Skoll, *Meanings of Terrorism*, "International Journal of Semiotics and Law, Revue Internationale de Sémiotique Juridique" 2007, nr 20, s. 107.

¹⁴ A. Feldman, *Formations of Violence: The Narrative of the Body and Political Terror in Northern Ireland*, [w:] *Meanings of Terrorism*, G. Skoll "International Journal of Semiotics and Law, Revue Internationale de Sémiotique Juridique" 2007, nr 20, s. 111.

¹⁵ P.J. Crawley, *The big picture in the propaganda war against al-Qaida*, "The Guardian", 6 May 2011, www.guardian.co.uk/commentisfree/cifamerica/2011/may/06/osama-bin-laden-obama-administration, [06.07.2011].

Convincing people not to support terrorists is more effective – and more affordable – than having to kill the terrorists.

A successful narrative can shape public opinion and drive at least perceptions of winners and losers. But to truly be effective, words and actions must be consistent. One of the key reasons the public support for the operation in Iraq evaporated was that expectations set before the invasion – this will be a cakewalk, quick and cheap – did not match the images that followed: chaos, violence and, above all, no weapons of mass destruction. (...)

Ultimately, while words have meaning, images have impact. The White House got some of its words wrong, but it got the picture right: the president, standing at Ground Zero as gleaming new structures rise from the ashes of 9/11, and not Bin Laden's blood-smeared corpse. The US president's image trumped that of the false prophet, who was buried, unseen, at sea.

With regard to words and images, P.J. Crawley would agree with Der Derian¹⁶, who notes that the 'war on terror' may also be referred to as "the war of images". There is a considerable amount of evidence to demonstrate that the 'war on terror' discourse, as well as the discourse related to one of the key events of this war, namely the death of Osama bin Laden, relies heavily on words and images which reflect the power structure in the conflict between Al-Qaida and the West.

From May 2nd 2011, in a steady trickle of press articles, a debate has unfolded concerning the manner of the killing as well as the moral and legal implications of the act. Hence the narrative which surrounds this event as well as the war on terror at the time, demonstrated that the "death of bin Laden has raised many controversies among politicians, religious leaders, social philosophers and journalists"¹⁷. A number of metaphors employed in the ensuing discussion, revolved around opposites and

domains such as just versus unjust, punishment versus vengeance, morally right versus morally wrong, and goodies versus baddies. This narrative is not only metaphorical: it also raises questions concerning the legality of extra judicial punishment. One such question is whether moral prin-

¹⁶ J. Der Derian, *Imagining Terror: Logos, Pathos and Ethos* [w:] Terrorism and the Politics of Naming, M. Bhatia (red.), Abingdon 2008, s. 32.

¹⁷ I. Dixon, *The moral undertones of the state-sponsored execution of Osama bin Laden in the context of the war on terror*, [w:] *Reframing Punishment: Silencing, Dehumanisation and the Way Forward*, S.E.M. Doran i L. Bouttell (red.), Oxford 2014, s. 127.

ciples have undergone a re-evaluation or whether they simply do not apply in certain cases¹⁸.

The war on terror narratives are also intensified by the involvement of symbolic evil, which takes the legal system back to the days when sin played a part in criminal justice. This regressive idea is probably brought about by the fact that the war on terror is also a religious conflict, thus shifting the discourse to the domains of ethics and the superiority of values (Western values over Eastern ones). The mantra-like warnings of the White House of any number of potential terrorist threats further embedded fears of the existence of malicious and evil adversaries as Dillinger points out:

Experiences of uncertainty and danger always helped to intensify the fear of conspiracies of evil people (...) Major crises or at least the fear of crises make the category of 'Evil' plausible. Even today political rhetoric compares extremism with a virus or terrorism with a pandemic¹⁹.

In the war on terror, a dozen or so Islamic plotters, ready to kill, were deemed to be enough to create an atmosphere of America being a besieged fortress and raise a wave of *generalised insecurity*. Insecure people tend to seek a target on which to unload their anxiety in an attempt to restore their lost self-confidence by placating their frightening and humiliating sense of helplessness. Bauman²⁰ proposes helplessness as another reason for employing violence in response to one's fears.

The JUST versus UNJUST metaphor

The stealth and immediacy of the execution of bin Laden has confounded many people. From the wealth of the ensuing discourse, a bipolar conceptual metaphor would seem to have emerged: THE KILLING OF OSAMA BIN LADEN WAS JUST versus THE KILLING OF OSAMA BIN LADEN WAS UNJUST. Death being the ultimate censor silences with absolute certainty and permanence. Thus, by the hasty sea burial of the mastermind of 9/11, in one clean sweep, the telling piece of evidence along with the truth about the raid on bin Laden's hideout in Abbotabad were disposed of. But, since *justice* had been promised to American citizens it had to be delivered in however specious a form. It is therefore hardly surprising that this 'evil incarnate' was denied the opportunity to speak in front of a judge, a jury and the media²¹. Clearly, 'evil' is not entitled to rights as a defendant.

¹⁸ Tamže, 127.

¹⁹ J. Dillinger, *Terrorists and witches...*, s. 181.

²⁰ Z. Bauman, *Liquid Fear*, Cambridge 2006, s. 122.

²¹ I. Dixon, *The moral undertones...*, s. 136.

The legality of Bin Laden's summary execution has been deliberated by various commentators.²² In example (1) Declan Walsh maintains that the use of force in Abbottabad was not justifiable. He also notes that the early reports had little basis in fact (presumably implying that with the passage of time the relevance of the truth would cease to be of significance).

(1) Declan Walsh:

The Associated Press revelation will add further fuel for critics who say US forces acted illegally in killing the unarmed Saudi fugitive. The Obama administration insists the shooting was lawful. (...) Controversy over the manner of Bin Laden's death has dogged the White House since 2 May, especially after early claims that Bin Laden had been armed and used one of his wives as a human shield proved to be false²³.

In example (2) Tom Wright summarises the American attitude towards international justice. In his view, the American concept of justice as typified by the manner of bin Laden's execution seems crude and frontier-like, resembling closely that of the Wild West. He also expresses concern for what he sees as the absence of "proper justice", suggesting that this kind of justice would not have been subject to criticism or doubt. Towards the end of the extract, Wright calls America "the hapless sheriff" as it arrogates to itself the power to legitimise its own actions. Metaphorically calling America "the world's undercover policeman" Wright refers to the form of international vigilantism that the USA has been exercising for decades. This sample yields such metaphorical concepts as AMERICA IS THE WORLD'S POLICEMAN/SHERIFF and AMERICAN JUSTICE IS FRONTIER JUSTICE.

(2) Tom Wright:

Perhaps the myth [of the superhero] was necessary in the days of the wild west, of isolated frontier towns and roaming gangs. But it legitimises a form of vigilantism, of taking the law into one's own hands, which provides "justice" only of the crudest sort. In the present case, the "hero" fired a lot of stray bullets in Iraq and Afghanistan before he got it right. What's more, such actions invite retaliation. They only "work" because the hero can shoot better than the villain; but the villain's friends may decide on vengeance. Proper justice is designed precisely to outflank such escalation.

²² Tamže, s. 136.

²³ D. Walsh, *Osama bin Laden's guns found 'only after' US Navy Seals killed him*, "The Guardian", 17 May 2011, www.guardian.co.uk/world/2011/may/17/osama-bin-laden-guns-found-after-killing, [06.07.2011].

Of course, proper justice is hard to come by internationally. America regularly casts the UN (and the international criminal court) as the hapless sheriff, and so continues to play the world's undercover policeman²⁴.

The probable aim of the comment posted by Fleetwood (3) is to remind Obama's administration of the sort of democratic principles that previous US governments upheld and which should still apply. However, he also strongly implies that the moral norms the United States seems now to have adopted by carrying out what appears to be a *political assassination* resemble those of totalitarian regimes. His comments invoke a metaphorical concept of AMERICAN JUSTICE as TOTALITARIAN.

(3) Blake Fleetwood:

In 1975, after the C.I.A. efforts to assassinate Fidel Castro and other foreign leaders, a Senate committee headed by Frank Church concluded that such plotting "violates moral precepts fundamental to our way of life. [...] We reject absolutely any notion that the United States should justify its actions by the standards of totalitarians. . . . Of course, we must defend our democracy. But in defending it, we must resist undermining the very virtues we are defending." The following year, President Gerald Ford signed an executive order banning political assassination. It was later expanded by President Carter and President Reagan and that order remains in force²⁵.

Henry Porter in example (4) equates EXTRAJUDICIAL KILLING with the act of SLAYING, observing that justice was abandoned as it was not applied through an obviously legal channel – namely a trial. He also points out that in the discussion of justice people appear to have mistaken *revenge* for *justice*, which is in no way morally or semantically acceptable.

(4) Henry Porter:

It is impossible to rank such actions as less morally culpable than torture. The extrajudicial killing of an unarmed man is by any standards the same, or worse, and it seems entirely possible that Bin Laden could have been captured alive and put on trial. So, when liberals rejoice at his slaying, along with the hosts of Fox News, they not only display an elementary flaw in their thinking, they shun the principle that justice should be seen

²⁴ T. Wright, *America's exceptionalist justice*, "The Guardian", 5 May 2011, www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/may/05/america-lone-ranger, [06.07.2011].

²⁵ B. Fleetwood, *Osama Wanted Dead. No One Wanted Detainees? Why?* "Huff Post World", 4 August 2011, www.huffingtonpost.com/blake-fleetwood/osama-wanted-dead-nodeta_b_916181.html, [05.08.2011].

to be done. (...) I stress that extrajudicial, state-sponsored assassination is wrong and no enlightened moral framework allows revenge to become a synonym for justice²⁶.

Also Chomsky (5) challenges the erroneous use of such terms as *law* and *justice* and the defective manner in which they were enforced and carried out on President Obama's orders. In quoting Geoffrey Robertson, Chomsky implies that as a person who taught law Obama should have a sound understanding of what justice is, pointing out legal blunders such as the violation of the territory of another country and the eradication of evidence by performing a hasty burial at sea.

(5) Noam Chomsky:

The May 1 U.S. attack on Osama bin Laden's compound violated multiple elementary norms of international law, beginning with the invasion of Pakistani territory. There appears to have been no attempt to apprehend the unarmed victim, as presumably could have been done by the 79 commandos facing almost no opposition. President Obama announced that "justice has been done." Many did not agree – even close allies.

British barrister Geoffrey Robertson, who generally supported the operation, nevertheless described Obama's claim as an "absurdity" that should have been obvious to a former professor of constitutional law. Pakistani and international law require inquiry «whenever violent death occurs from government or police action», Robertson points out. Obama undercut that possibility with a «hasty 'burial at sea' without a post mortem, as the law requires»²⁷.

In the final example (6) Joshua Norman challenges the legality and morality of the act on the strength of arguments used by British law specialists. Once again, the semantic difference between *justice* and *vengeance* is examined. Referring to the legality of the execution as "murky", Norman puts it in the category of criminal behaviour.

(6) Joshua Norman:

Michael Mansfield, a prominent British defence lawyer, told the Guardian newspaper: «Assuming the mission was ... intended to detain and not to

²⁶ H. Porter, *Can we ever condone the notion of state-sponsored assassination?* "The Guardian", 8 May 2011, www.theguardian.com/commentisfree/2011/may/08/osama-bin-laden-death-morality, [06.07.2011].

²⁷ N. Chomsky, *The Revenge Killing of Osama bin Laden*, "In These Times", 31 May 2011, www.inthesetimes.com/article/7370/the_revenge_killing_of_osama_bin_laden/, [06.06.2011].

assassinate, it is therefore imperative that a properly documented and verifiable narrative of exactly what happened is made public. Whatever feelings of elation and relief may dominate the airwaves, they must not be allowed to submerge core questions about the legality of the exercise, nor to permit vengeance or summary execution to become substitutes for justice». (...))

While bin Laden's killing is seemingly perfectly legal under American law, it was still carried out without permission in a foreign territory, perhaps the stickiest legal issue for the Obama administration. The killing of bin Laden was not the first time one country has executed an enemy in foreign territory without permission, and the legality of such actions are murky at best. (...))

Additionally, there will be some legal scholars out there who believe the action is almost impossible to justify on a moral level. Professor Nick Grief, an international lawyer at Kent University, told the Guardian that the attack had the appearance of an «extrajudicial killing without due process of the law».

«It may not have been possible to take him alive ... but no one should be outside the protection of the law», Grief said, adding that even after World War II, Nazi war criminals had been given a «fair trial»²⁸.

As Professor Grief points out in the last paragraph of the final example “no one should be outside the protection of the law”²⁹. This is one of the most salient points in the whole discussion surrounding the legality and morality of the act. If people can no longer seek and rely on the protection of the law, then no promise of security remains for them. This sort of realisation is particularly frightening given the knowledge of how totalitarian “values” and powers affect human rights. Perhaps it is an exaggeration to suggest that the United States is a totalitarian power, though authoritarian and self-righteous tendencies are conspicuous in the narratives which have been presented. Seeking out the motivations behind the manner of killing of the abhorred enemy might constitute a quest for truth, but as Der Derian³⁰ points out:

US foreign policy has always been a struggle of ethics and power, and when politics escalates into war, the first casualty – as isolationist Senator Hiram Johnson famously remarked in 1917 – is the truth.

²⁸ J. Norman, *Was the Killing of Osama bin Laden Legal?* “CBS News”, 3 May 2011, www.cbsnews.com/news/was-the-killing-of-osama-bin-laden-legal/, [26.08.2011].

²⁹ Tamże.

³⁰ J. Der Derian, *Imagining Terror...*, s. 30.

Conclusion

The purpose of the narratives presented in this article is to elucidate, and thus attempt to remove, the semantic confusion between the domains of *revenge/vengeance* and *justice*. As for the *just/unjust* or *legal/illegal* discussion, the words of Gary Younge may provide an appropriate conclusion:

But to suggest that «justice has been done», as President Obama did on Sunday night, seems perverse. This was not justice, it was an extra-judicial execution. If you shoot a man twice in the head you do not find him guilty. You find him dead. This was revenge. And it was served very cold indeed³¹.

The war on terror, which has recently been termed the war against Islamic State, where the latter, at least to a degree, removes the abstract element from the war itself, has generated much discourse impacted with derogatory labels for the enemies of the West. These condemnatory metaphorical labels express fear and hatred – reactions that help to justify the use of the perverted justice to which bin Laden was subjected. He was however, found guilty of atrocious acts if not by trial, then at least by public opinion all over the world. The metaphors used by the media and politicians resonate deeply within susceptible audiences. As Semino³² points out “metaphor is a particularly important linguistic and conceptual tool for the achievement of persuasion”. It is hardly surprising, then, that politicians and journalists deploy a form of language replete with axiological judgements.

Er-Rashid sees conflict between the West and Muslims as culture-embedded, bipolar and thus possibly dangerous in its consequences:

Polarisation between the West and Muslims greatly accelerated after September 11, 2001, and now this bipolarity threatens to become a universal paradigm. [...] As events unfold in many different countries it is clear that America, if not all the West, is waging a struggle to control, and to whenever possible, destroy an enemy that appears in various forms as an ideology, a number of disparate cultures, a religion, and even a whole civilization³³.

This polarisation indicates that each set of recipients is more receptive to certain ideas and values which appeal to them because they are more convenient to

³¹ G. Younge. *Osama bin Laden's Death: The US Patriot Reflex*, “The Guardian”, 3 May 2011, www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/may/03/bin-laden-death-us-patriot-reflex [06.07.2011].

³² E. Semino, *Metaphor in Discourse*, Cambridge 2008, s. 85.

³³ H. Er-Rashid, *Muslims and the West: A Paradigm for Polarisation*. [w:] *Islam and the West: Critical Perspective on Modernity*, M.J. Thompson (red.), Oxford 2003, s. 5.

accept or basically more congruent with their vision of the world. In the *war on terror* America has constructed a rather convincing conceptual network to which many countries of the West have readily subscribed. This is hardly surprising, since it is easy to integrate into one's own conceptual system ideas which find an anchor within that system, for example, the conflict between the Muslim world and the Western way of life is centuries old and goes back to the days of the crusaders and the Holy Wars. With regard to the opposition to the USA awarding itself the judicial right to kill Osama bin Laden, the reactions discussed in this article confirm that the *war on terror* discourse may be both contagious and controversial. Unfortunately, narratives based on fear have often been so persuasive that they have won the USA more supporters than opponents.

Is it seems difficult to draw definitive conclusions to what may be seen as a conclusive act, particularly when the narrative of (in)justice continues. Hence, rather than proposing flat statements it seems more justifiable to ask questions regarding people's actual safety. Can safety be assured by a state which corrupts justice? Or, is safety mostly a commodity the way fear has been discussed in this paper? After all, people often subscribe to seductive ideologies or views, which organisations or institutions market well and sell cheaply to the eager consumers. It is intriguing that in the world of largely accepted norms and ideologies many words have been emptied of meaning or stripped largely of their semantic values. So, how can people feel safe in a world where *justice* has become one of the highfalutin' terms that has retained little else than its sound?

WOJNA Z TERROREM: STRACH PRZED „SPRAWIEDLIWOŚCIĄ”

Streszczenie

Kierując się wysoce metaforyczną i spolaryzowaną narracją dziennikarską, która pokutowała w mediach po egzekucji Osamy Bin Ladena, artykuł skupia się na rozbieżności w rozumieniu semantyki słowa „sprawiedliwość”. Analizowana niezgodność była skutkiem potrzeby rządu Stanów Zjednoczonych ukarania winnego zamachów 11 września 2001, jednakże zarówno sposób wymierzenia kary jak i sama kara sprzeciwiły się normom przyjętym przez państwo chlubiące się swoją praworządno-

Abstract

In the general atmosphere of fear, safety and security issues have begun to confound many specialists. Indeed, safety has become the central issue of many election campaigns in order to appease one of the most rudimentary human demands.

Unfortunately, safety is elusive and, at some levels, even more abstract than threats and fears combined. This is because the measures for assuring safety are complex, often insubstantial and

ścią. Tekst jest podsumowaniem zaledwie małego wycinka retoryki, która zdominowała dyskusję medialną odwołującą się do takich opozycji jak: sprawiedliwość/zemsta, sprawiedliwość a jej brak, prawość a bezprawie.

confined mostly to bureaucratic domains. Also, the issue of safety can easily be challenged when its provider is also the source of insecurity. Using as an example the assassination of Osama bin Laden, this paper proposes to comment on the sometimes dubious loyalty and commitment of the USA to human rights, and, at the same time, question the trustworthiness of the state that seems abusive of those rights. The paper also discusses manipulative language strategies to show how skilfully various metaphorical concepts are employed and deployed in general discourse and on the war on terror narratives. The issue of *justice to be done* and *legal justice* are also central to this paper.

Słowa kluczowe

manipulacja strachem, globalne zagrożenia, wojna z terrorem, metafory (pojęciowe), sprawiedliwość

Key words

fear and manipulation, global threats, war on terror, discourse narratives, (conceptual) metaphors, justice

Bibliography

Bauman Z., *Liquid Fear*, Cambridge 2006.

Chomsky N., *The Revenge Killing of Osama bin Laden*, "In These Times", 31 May 2011, www.inthesetimes.com/article/7370/the_revenge_killing_of_osama_bin_laden/, [6.06.2011].

Crawley P.J., *The big picture in the propaganda war against al-Qaida*, "The Guardian", 6 May 2011, www.guardian.co.uk/commentisfree/cifamerica/2011/may/06/osama-bin-laden-obama-administration [6.07.2011].

Der Derian J., *Imagining Terror: Logos, Pathos and Ethos*, [w:] *Terrorism and the Politics of Naming*, Bhatia M. (red.), Abingdon 2008.

Dillinger J., *Terrorists and witches: popular ideas of evil in the early modern period*, "History of European Ideas" 2004, nr 30, s. 167-182.

Dixon I., *The moral undertones of the state-sponsored execution of Osama bin Laden in the context of the war on terror*, [w:] *Reframing Punishment: Silenc-*

ing, *Dehumanisation and the Way Forward*, Doran S. E. M. i Bouttell L. (red.), Oxford 2014, s.127-145.

Er-Rashid H., *Muslims and the West: A Paradigm for Polarisation*. [w:] *Islam and the West: Critical Perspective on Modernity*, Thompson M. J. (red.), Oxford 2003.

Feldman A., *Formations of Violence: The Narrative of the Body and Political Terror in Northern Ireland*, [w:] *Meanings of Terrorism*, G. Skoll "International Journal of Semiotics and Law, Revue Internationale de Sémiotique Juridique" 2007, nr 20, s.107-127.

Fleetwood B., *Osama Wanted Dead. No One Wanted Detainees? Why?* "Huff Post World", 4 August 2011, www.huffingtonpost.com/blake-fleetwood/osama-wanted-dead-nodeta_b_916181.html, [5.08.2011].

Glassner B., *The Culture of Fear. Why Americans Are Afraid of the Wrong Things*, New York 2009.

Kövecses Z., *Emotion Concepts*, New York 1990.

Liedel K. i Mocek S. (red.), *Terroryzm w medialnym obrazie świata: Terroryści, dziennikarze, administracja w epoce walki informacyjnej* [*Terrorism in the Media: Terrorism, journalists, administration in the days of information warfare*], Warszawa 2010.

Norman J., *Was the Killing of Osama bin Laden Legal?* "CBS News", 3 May 2011, www.cbsnews.com/news/was-the-killing-of-osama-bin-laden-legal/ [26.08.2011].

Porter H., *Can we ever condone the notion of state-sponsored assassination?* "The Guardian", 8 May 2011, www.theguardian.com/commentisfree/2011/may/08/osama-bin-laden-death-morality, [6.07.2011].

Semino E., *Metaphor in Discourse*, Cambridge 2008.

Skoll G., *Meanings of Terrorism*, "International Journal of Semiotics and Law, Revue Internationale de Sémiotique Juridique" 2007, nr 20, s. 107-127.

Walsh D., *Osama bin Laden's guns found 'only after' US Navy Seals killed him*, "The Guardian", 17 May 2011, www.guardian.co.uk/world/2011/may/17/osama-bin-laden-guns-found-after-killing [6.07.2011].

Wright T., *America's exceptionalist justice*, "The Guardian", 5 May 2011, www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/may/05/america-lone-ranger [6.07.2011].

Younge G., *Osama bin Laden's Death: The US Patriot Reflex*, "The Guardian", 3 May 2011, www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/may/03/bin-laden-death-us-patriot-reflex [6.07.2011].

THE USE OF THE BIBLICAL PROVERB “MAN DOES NOT LIVE BY BREAD ALONE” IN PRE-SENT-DAY ENGLISH – A CORPUS STUDY

Introduction

Proverbs constitute a significant aspect of the English language. According to Mieder “a proverb is a short, generally known sentence of the folk which contains wisdom, truth, morals and traditional views in a metaphorical, fixed and memorizable form and which is handed down from generation to generation”². This general definition was formulated by Wolfgang Mieder on the basis of 55 proverb definitions given by Vermont citizens in a survey which aimed at showing how proverbs are defined and perceived by non-specialists. Till this day it is one of the most well-known proverb definitions. Similar definition was provided by Norrick who defines proverbs as traditional, metaphorical, concise and generally recognizable units³. Furthermore, Norrick points to the fact that “proverbs are characteristically used to form a complete utterance, make a complete conversational contribution and/or to perform a speech act in a speech event”⁴.

According to Byrne, proverbs have three main functions. Firstly, they transmit wisdom and cultural values from one generation to another. Secondly, they advise and warn and so they have a didactic potential. Finally, many proverbs have playful and provocative overtones; they enrich the speech and language⁵. Moreover, Krikmann stresses the practical nature of proverbs and the fact that they can be used in various everyday situations. People employ proverbs to support their opinions, forecast something, express doubts, comfort

¹ **mgr Paulina Florczak** – English Department, Faculty of Philology, University of Szczecin.

² W. Mieder, *Popular views of the proverbs*, “Proverbium” 1985, Vol. 2, p. 119.

³ N.R. Norrick, *Subject Area, Terminology, Proverb Definitions, Proverb Features* [in:] *Introduction to paremiology. A comprehensive guide to proverb studies*, H. Hrisztova-Gotthardt, M.A. Varga (eds.) Warsaw/Berlin 2014, p. 7.

⁴ *Ibid*, p. 7.

⁵ G. Byrne, *The enduring world of proverbs*, “Contemporary Review” 2005, Vol. 287, p. 285.

somebody, criticize somebody; they can also serve as warnings or advice, and so on, and so forth⁶. Vida Jesensek notes that at present we can speak about two main types of proverb functions. The first one is so called 'the social function of proverbs' which is connected with the fact that "proverbs are regarded as socially accepted formulations of convictions, values, and norms particular to a specific culture and era"⁷. The other function is so called 'the contextual (pragmatic) function of proverbs'. This means that 'proverbs can function as expressions of speech acts such as warning, persuasion, argument, confirmation, comfort, (...) justification, or summarization'⁸.

Proverbs are still present in contemporary language. Mieder observes that "proverbs do indeed continue to play an incredibly important role in human communication of all sorts, be it verbally in normal conversation, more deliberate socio-political rhetoric or in the written words of letters, diaries, reports, essays, and books of all types"⁹. What is more, he makes the point that today both old and new proverbs are often used in newspapers and magazines, e.g. as headlines of articles or slogans of advertisements¹⁰. This scholar analyzed eighty examples of English proverbs used in the mass media and he showed that in contemporary English, proverbs are used both in their standard form as well as in a modified form. To illustrate, the ancient proverb "The pen is mightier than the sword" was used in the original, unchanged form in an advertisement of the Parker Pen Company. Another popular proverb "All roads lead to Rome", which is of Medieval Latin origin, was employed in an advertisement of Lufthansa company. The proverb was modified to "All roads used to lead to Rome". The purpose of this modification was to indicate that it is the Frankfurt Airport that now holds the position of the hub of Europe¹¹.

It is important to add that scholars involved in proverb studies stress that proverbs should be studied and analyzed in context. Mieder notes that "In fact, the meaning of any proverb is actually evident only after it has been contextualized"¹².

⁶ A. Krikmann, *Some additional aspects of semantic indefiniteness of proverbs*, "Proverbium" 1985, Vol. 2, p. 58.

⁷ H. Burger, *Phraseologie. Eine Einfuhrung am Beispiel des Feutschen* [in:] V. Jesensek, *Pragmatic and Stylistic Aspects of Proverbs* [in:] *Introduction to paremiology...*, p. 135.

⁸ L. Rohrich, W. Mieder, *Sprichwort* [in:] V. Jesensek, *Pragmatic and Stylistic Aspects of Proverbs* [in:] *Introduction to paremiology...*, p. 135.

⁹ W. Mieder, *A proverb is worth a thousand words. Folk wisdom in the modern mass media*, "Proverbium" 2005, Vol. 22, p. 167.

¹⁰ Ibid, p.168.

¹¹ Ibid, p. 168, 179,186.

¹² W. Mieder, *Proverbs. A handbook*, Greenwood: Westport 2004, p. 134.

The Bible, along with ancient classical culture, constitutes a very important source of European proverbs and many English proverbs are indeed quotations from the Bible. As Mieder writes

"(...) the many Biblical proverbs (...) are an integral part of the proverb tradition in countries where Christianity took a hold. Such common proverbs as 'The love of money is the root of all evil' (1Timothy 6:10), 'Pride comes before the fall' (Proverbs 16:18), 'A prophet has no honor in his own country' (Matthew 13:57) or 'Man does not live by bread alone' (Deuteronomy 8:3, Matthew 4:4) exist in basically identical form in the hundreds of languages into which the Bible was translated"¹³.

To illustrate, the fifth edition of the Oxford Dictionary of Proverbs¹⁴, which is a collection of proverbs that are in common use in Britain and North America, contains about 30 proverbs which have their origin in the New Testament of the Bible. Most of these proverbs come from the Gospel of St. Matthew, for example "You cannot put new wine in old bottles" (Matthew 9:17), "When the blind lead the blind they both fall into the ditch" (Matthew 15:14) "A house divided cannot stand" (Matthew 12:25), "He who lives by the sword dies by the sword" (Matthew 26:52) or "Do not throw pearls to swine" (Matthew 7:6).

The purpose of the study

The purpose of this study is to examine and analyze the current usage of the biblical proverb "Man does not live by bread alone" in present-day English. Contemporary usage of this proverb is assessed on the basis of its occurrence in four language corpora: the British National Corpus, the Corpus of Contemporary American English, the Corpus of Global Web-Based English, and the Hansard Corpus of the British Parliament. The reasons behind the selection of these four corpora are their availability, credibility, and size. These corpora contain a wide spectrum of texts from a variety of genres: fiction, popular magazines, newspapers, academic journals and political speeches, and aim to represent a sample of spoken and written modern British and American English.

Biblical background of the proverb

The proverb "Man does not live by bread alone" has its origin in the Bible. The sentence originally appears at least in two biblical passages: in the eighth chapter of Deuteronomy in the Old Testament, and in the fourth chapter of the Gospel of St. Matthew in the New Testament.

In the English Standard Version Bible (ESV) the text reads as follows:

¹³ W. Mieder, *Good proverbs make good vermonters: a study of regional proverbs in the United States*, "Proverbium" 1992, Vol. 9, p. 159.

¹⁴ *Oxford Dictionary of Proverb*, J. Speake, J. Simpson, (eds.) New York 2008.

Then Jesus was led up by the Spirit into the wilderness to be tempted by the devil. And after fasting forty days and forty nights, he was hungry. And the tempter came and said to him, "If you are the Son of God, command these stones to become loaves of bread." But he answered, "It is written, 'Man shall not live by bread alone, but by every word that comes from the mouth of God'"¹⁵.

The passage refers to the temptation of Jesus by the devil. As Hagner notes, the essence of this text is "the motif of the testing of Jesus' commitment to the will of his father"¹⁶. As it can be further learnt from the biblical passage, Jesus stays obedient to his Father and does not use his power to satisfy physical hunger for food.

"The fasting and hunger are, at this stage, the will of the Father for the Son. To turn the stones into bread would be in effect to refuse God's will and would involve a disobedience that would belie Jesus's sonship. (...) The words "not by bread alone", allow the necessity of bread for life but imply that bread alone is insufficient. Fundamentally important to life, as the text clause reveals, is one's relation to the will of God. Thus the Son will not exercise his messianic power to satisfy his own desires; he remains obedient to the Father and to the fulfillment of a messianic role involving deprivation and suffering"¹⁷.

In a broad sense, Jesus teaches the early Church obedience to the will of God. He wants early Christians to follow his example. As Hagner further writes "Those testings will not be the same as those faced by Jesus, which relate to his unique identity and mission. But they will be similar in that Christians too are called to self-sacrifice, and for them, too, obedience to the will of the father alone is the measure of true discipleship"¹⁸.

The use of the proverb in present-day English –a corpus study

In order to investigate the current use of the proverb "Man does not live by bread alone" in present-day English, four language corpora were examined. The frequency of the proverb's occurrence in the above corpora is presented in table 1.

¹⁵ Matthew 4:1-4 [in:] *English Standard Version Bible*, Illinois 2001, www.biblegateway.com/passage/?search=Matthew+4&version=ESV [access 20.07.2015].

¹⁶ D.A. Hagner, *Word Biblical Commentary: Matthew 1-13*. Vol. 33a, Dallas 1993, p. 62.

¹⁷ Ibid, p. 65.

¹⁸ Ibid, p. s. 70.

Table 1. The frequency of the proverb's occurrence in the language corpora

British National Corpus BNC	Corpus of Contemporary American English COCA	Corpus of Global Web-Based English GloWbE Section: Great Britain	Corpus of Global Web-Based English GloWbE Section: United States	Hansard Corpus: British Parliament
time period: 1980s-1995	time period: 1990-2015	time period: -2013	time period: -2013	time period analyzed for the purpose of this study: 1980-2005
words: 100 million	words: 520 million	words: 1.9 billion (20 English-speaking countries)	words: 1.9 billion (20 English-speaking countries)	words: 1.6 billion (time period: 1803-2005)
5	27	17	19	31

Source: drawn up by the author

Table 2 presents the frequency of the occurrence of other biblical proverbs in the same language corpora, for comparison.

Table 2. The frequency of the occurrence of five biblical proverbs in the language corpora

Proverb (and its close variants)	British National Corpus BNC	Corpus of Contemporary American English COCA	Corpus of Global Web-Based English GloWbE Section: Great Britain	Corpus of Global Web-Based English GloWbE Section: United States	Hansard Corpus: British Parliament
He who lives by the sword dies by the sword	2	19	38	33	20
Many are called but few are chosen	2	11	8	15	10
No man can serve two masters	4	21	12	48	33
As you sow, so you reap	1	6	8	8	1
Money is the root of all evil	3	22	50	79	8

Source: drawn up by the author

Through investigating the 99 examples of the usage of the proverb “Man does not live by bread alone” from the above corpora (table1), seven examples were chosen and analyzed in detail below. These examples were chosen in order to show the potential of this proverb and the fact that it can be used in different text types and in a variety of contexts.

(1) With time and a bit of practice, the breads you bake will recall those of well-respected artisan bakers, whose shops are flourishing throughout the country. Spend a wintry day warming hearth and home with the soul-satisfying art of bread making-and as the aroma of fresh-baked bread fills the air, savor the moment. By shaping these tantalizing creations, you'll also be perpetuating Old World traditions. Don't be surprised if your results lead you to question the adage “MAN CANNOT LIVE BY BREAD ALONE”. These loaves may just become your daily bread¹⁹.

The author uses the proverb “Man cannot live by bread alone” in its literal sense. She stresses that with a bit of effort and time, the reader can develop the skills of perfect bread making and this can bring them a lot of satisfaction and benefits. Homemade bread is a pleasure for the body as it fulfills the need for physical food, for ‘daily bread’, and it is pleasure for the senses and the soul. The author, by calling the proverb into question or even negating it, uses this proverb to encourage the reader to bake bread at home. Thus, the proverb functions as encouragement and is also used humorously.

(2) Everything you want has its price in the suburbs, and computer shops and record shops, even a version of Rizzoli's, aim to please. (...) You can buy a suit off the peg or snooty gentlementailors will make you one to measure. They do a good imitation of London's Savile Row except that the suits, Latin style, are too tight in the shoulders. Sidewalk cafes offer Johnny Walker Red, and for clients in a hurry automated banking machines supply money. BUSINESSMEN AND PROFESSIONALS CAN'T LIVE BY BREAD ALONE, though, and churches, one on every other corner, cater to the needs of the spirit²⁰.

The passage describes a district in the suburbs of Lima in Peru. It is a description of a place where businessmen and white collar workers can fulfill their consumer needs: visit the cinema or buy a good quality suit. However, even in such consumer-driven culture, people still possess spiritual and religious needs,

¹⁹ C. Nicholson, *Daily bread*, “Country Living” 2001, Vol. 24, Issue 2 [in:] Corpus of Contemporary American English, www.corpus.byu.edu/coca/ [access 05.08.2015].

²⁰ R. Fraser, *Inca Dinka Doo*, “Virginia Quarterly Review”, Autumn 91, Vol. 67 Issue 4 [in:] Corpus of Contemporary American English, www.corpus.byu.edu/coca/ [access 10.08.2015].

which must be satisfied somehow. Therefore there are churches "one on every corner", whose aim is to fulfill these needs. The word "bread" stands here for consumerist desires of modern society, the demand for goods and services, and the proverb "Businessmen and professional can't live by bread alone" is used to emphasize that religion is an equally important aspect of human life.

(3) The real tragedy is that the vast majority of our friends – good, sincere people, most of them – will not get within a mile of the real meaning of Christmas. There will be rejoicing – but at what? There will be feasting – but for what? There will be drinking and revelling – but to what end? Our friends will still be thinking of Christmas as *chronos* time – just another festival. The German philosopher Ernst Bloch, who incidentally was a communist, once analysed modern society as suffering from a disease he called 'DEATH BY BREAD ALONE'. (...) This 'DEATH BY BREAD ALONE' concept means that people in the West have lost sight of spiritual and eternal values and now only perceive material and temporal aims²¹.

In this passage, the expression 'death by bread alone', coined by Ernst Bloch and quoted by George Carey in his work has a close connection to the biblical meaning of this proverb. This proverbial fragment is used in the above context to criticize the way people in Western countries treat religious events such as Christmas Day. People for whom Christmas is merely an occasion for family reunion and another entertaining festival and who neglect the most important religious aspect of this event are suffering from "death by bread alone disease". Here the word 'bread' stands for consumerist way of life. People forget about religious needs, which are equally or even more important than material things and therefore, no matter how wealthy they are, for God they are still poor. The proverbial fragment 'death by bread alone' is used here to express criticism.

(4) People are interested in astronomy precisely because they are people. It is a human response to a human urge. Feeding that urge feeds our humanity. The people in Iten, Kenya, were as hungry for this as the people of Lexington, Michigan. It is a hunger for more than food. It is literally true: A HUMAN BEING DOES NOT LIVE BY BREAD ALONE. And to deny someone the chance to share in what the human race has found out about this Universe, just because they happen to be born on the "wrong" continent or to the "wrong" socioeconomic group, is a crime against their humanity. (...) But that raises a bigger question. What I've

²¹ G. Carey, *I believe*, London 1991 [in]: The British National Corpus, <http://corpus.byu.edu/bnc/> [access: 10.08.2015].

said so far about stargazing could equally be said about any peculiarly human activity – music or literature or dance²².

The author uses the proverb to justify the need for the access to knowledge and the need for sharing this knowledge with people who do not have the chance to gain it because of their unfavorable place of living or socioeconomic status. All people feel the need for knowledge and learning no matter where they live or what their socioeconomic situation is. To support this statement, the author quotes the proverb “A human being does not live by bread alone”. The proverb metaphorically stresses that people have a natural curiosity for knowledge and learning and that this type of ‘hunger’ is equally strong as physical hunger for food. Knowledge is the food for intellect. Due to the fact that the author is passionate about astronomy, this passage refers to learning about the universe. However, in the author’s opinion, the same need for knowledge occurs in other nonmaterial spheres of human activity. The proverb featured in example can be understood as reprimand.

(5) My Lords, in a gracious Speech made long ago it was wisely said that MAN DOES NOT LIVE BY BREAD ALONE. I was reminded of that yesterday as I listened with great care to the Government’s proposals for legislation during the coming Session. Amid plentiful plans for dealing with crime, transport and the weapons of war, not one word was said about the arts, sciences, research, the theatre, orchestras, art galleries, museums or Britain’s national heritage in any shape or form. Yet legislation is desperately needed in those areas²³.

The above quotation shows that the proverb “Man does not live by bread alone” can be employed to support one’s opinion in various contexts and spheres of life. In the above speech, the speaker uses the proverb to compare the needs of the state with the needs of the society. The needs such as defense of the country against military threat or defense against crime are treated by the Parliament as more important than other needs and values useful to the society such as art or science. The proverb is applied to indicate that the Parliament’s work should not be limited to dealing with the country’s strategic issues only. The proverb is introduced by a marker “it was widely said that”. The proverb can be understood as criticism and also as advice.

²² *There’s space for all of us*, “Times Higher Education”, 25 June 2009 [in]: Global Web-Based English: Great Britain section, <http://corpus.byu.edu/glowbe/> [access: 20.08.2015].

²³ B. Morris, *Address in Reply to Her Majesty’s Most Gracious Speech*, 08 November 1990, House of Lords, Vol. 525 [in:] Hansard Corpus: British Parliament, <http://www.hansard-corpus.org/x.asp> [access 22.08.2015].

(6) The European mandate is over-protectionist of European countries and people within its ambit. The effects of free trade may be fine for the wealthy countries of the European Union but they can spell tragedy and chaos for the economies of South Africa and her neighbors within the South African development community. Those are people whose whole future was retarded by the apartheid system. Therefore, we must look for solutions and we who have the capacity to do so should provide help to make sure that the economy develops. It has been said that MAN DOES NOT LIVE BY BREAD ALONE. I would simply say that man does not live by the spirit alone either²⁴.

The speaker discusses trade cooperation between the European Union countries and South Africa. He can see inequalities in this cooperation and an economic threat to countries of Africa. Free trade does not work properly when it comes to trade contacts with African countries because they lag behind developed nations. Therefore, European countries should help to support economic development efforts of the countries of South Africa. To stress the significance of this help and to strengthen the speaker's opinion, the proverb "Man does not live by bread alone" is applied. The speaker uses this proverb to emphasize that people first need to fulfill their basic needs, such as food or shelter. They cannot live only by satisfying their spiritual or religious needs because they are not sufficient. What they require in addition to higher values is daily bread. The proverb is introduced by a marker "it has been said that" and functions here as warning and advice.

(7) Thirdly, I should like to mention that we live in fact under the pressures of desires for immediate results, for getting things quickly and without cost. It is one of the things that we suffer from as a result of living in a consumer society; and I believe that advertising has a very powerful effect in giving us wrong values and in expecting us to get things quickly and without cost. (...) No one would wish to decry the immense increase in physical living standards, and I would endorse all that has been said earlier in this House about that but MAN DOES NOT LIVE BY BREAD ALONE, and there are human needs that can not be met by material things and which can not be bought quickly and without cost. We do not see advertisements to enable us to acquire fidelity, integrity or honesty,

²⁴ R. Hughes, *South Africa*, 11 March 1998, House of Lords, Vol. 587 [in:] Hansard Corpus: British Parliament, <http://www.hansard-corpus.org/x.asp> [access 20.08.2015].

partly because these qualities are not for sale but partly because they can not be acquired in a moment and they need time to grow²⁵.

The speaker critically assesses the consumerist nature of modern society. People are heavily influenced by advertisements and commercials, and so they strive to fulfill their consumer needs quickly. The author does not question the increase in the standard of living, which he perceives as a positive phenomenon, but he criticizes people's constant pursuit of getting material goods. He contrasts material values with higher values such as fidelity or honesty which, contrary to material goods, cannot be acquired quickly and effortlessly. In this speech, the proverb "Man does not live by bread alone" is applied to show that there exist values more important than material ones and that materialist way of life with "its pressure for immediate results" makes it difficult for a person to acquire the higher values. The proverb featured in this example expresses criticism.

Conclusions

The above examples from British and American language corpora indicate that the proverb "Man does not live by bread alone" continues to be used in different variants in the present day. In present-day English this biblical proverb is quoted in various situations and contexts both religious and non-religious ones: scientific articles, short stories, parliamentary speeches, popular magazines. In most described contexts, the proverb is employed to show that in human life both material and non-material values are present, the word 'bread' being a symbol of material needs. Values such as religion, access to knowledge or art as well as fidelity and honesty are treated as equally or even more important than material ones. These values serve as counterbalance to consumerism in general, consumerist treatment of religious holidays, or efforts of the country to ensure safety for its citizens which take place at the expense of art or science. In all the above contexts, people quote the proverb in order to justify their views and strengthen their arguments. In most contexts, the proverb is applied beyond its literal meaning, and used in a metaphorical sense. In one example only the proverb is used in the literal sense. This proves that metaphorical nature is a very significant feature of all proverbs, also the biblical ones.

From the remaining number of 92 proverbs from the language corpora 3 proverbs were used in the literal sense and 89 were employed in the metaphorical sense. The word 'bread' symbolizes basic material needs such as food or shelter, consumer needs, money and economic success of the country. The language corpora show that the word 'bread' is juxtaposed with values related to religion

²⁵ L. Graham, *Child Upbringing and Social Influences*, 12 May 1982, House of Lords, Vol. 430 [in:] Hansard Corpus: British Parliament, www.hansard-corpus.org/x.asp [access 20.08.2015].

(religious needs, obedience to the will of God, the importance of repentance, the need to remain a humble and faithful servant of God) and spirituality (spiritual well-being, development, fulfillment). Moreover, the word 'bread' is juxtaposed with higher qualities such as love, hope, faith, value system, aestheticism as well as virtues of character (patience, unselfishness). Also, the proverb is frequently used to indicate the importance of the access to good education, scholarships, information technology and the access to cultural amenities such as libraries or museums. Other values juxtaposed with 'bread' include fair social policy, equal rights for all citizens, protection of the future of the next generations, equal opportunities for big and family businesses, the need to deal with social problems such as unemployment, political stability of the country, patriotism, the value and importance of countryside for food and industrial production and environmental awareness.

The results of the study show that the proverb "Man does not live by bread alone" (or its close variants) is used beyond its original biblical meaning. Today this proverb is used to discuss religious, political, social or economic issues. It is not only used by theologians or priests but also by politicians, journalists or literary authors. People continue to apply this proverb in various situations and contexts and it should be stressed that some of these contexts are devoid of the religious dimension.

The proverb "Man does not live by bread alone" occurs at least in seven variants in the language corpora. Apart from the noun 'man' the following nouns and pronouns are used as the subject: 'we', 'humanity', 'one', 'human beings', 'community', 'Mr Everyman'. Also, the following modal verbs are used in the proverb: 'can not', 'shall not', 'may not'. A few variants of the proverb are listed below.

A human being does not live by bread alone²⁶.

We don't live by bread alone²⁷.

Man does not live by bread alone²⁸.

Man can not live on bread alone²⁹.

A community does not live by bread alone³⁰.

²⁶ Corpus of Global Web-Based English, <http://corpus.byu.edu/glowbe/> [access 15.09.2015].

²⁷ Corpus of Global Web-Based English, <http://corpus.byu.edu/glowbe/> [access 15.09.2015].

²⁸ Corpus of Global Web-Based English, <http://corpus.byu.edu/glowbe/> [access 15.09.2015].

²⁹ Corpus of Global Web-Based English, <http://corpus.byu.edu/glowbe/> [access 15.09.2015].

Despite the fact that various elements in the proverb can be changed the data from the corpora indicate that these modifications, in essence, do not influence the general meaning of the proverb.

In everyday life people undoubtedly use sayings and proverbs which have their roots in the Bible, both in the Old and New Testament. However, they may not always be aware of the origin of such proverbs. Therefore, it is good to familiarize oneself with the biblical meaning and context in which they are present in the Bible to better understand their wisdom and essence especially that, as the results of the study indicate, the historical and theological wisdom contained in the Bible can be still applicable to modern life and culture.

³⁰ Hansard Corpus: British Parliament, <http://www.hansard-corpus.org/> [access 15.09.2015].

ANALIZA UŻYCIA BIBLIJNEGO PRZYSŁOWIA „NIE SAMYM CHLEBEM ŻYJE CZŁOWIEK” WE WSPÓŁCZESNEJ ANGIELSZCZYŹNIE – BADANIE KORPUSOWE

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza użycia biblijnego przysłowia „Nie samym chlebem żyje człowiek” we współczesnej angielszczyźnie. W tym celu zbadano częstotliwość występowania tego przysłowia w czterech korpusach językowych. Następnie z 99 przykładów wybrano i przeanalizowano szczegółowo 7. Z analizy wynika, że przysłowie „Nie samym chlebem żyje człowiek” jest obecnie używane w różnych kontekstach i sytuacjach, które wykraczają poza jego pierwotne biblijne znaczenie. Powyższe przysłowie jest wykorzystywane do dyskusowania nie tylko kwestii religijnych, ale także politycznych, społecznych czy ekonomicznych. Przeprowadzone badanie wskazuje, że mądrość zawarta w Biblii nadal znajduje zastosowanie w życiu współczesnym.

Słowa kluczowe

przysłowia angielskie, paremiologia, Biblia, badania korpusowe

Abstract

The objective of this study is to investigate the current use of the biblical proverb “Man does not live by bread alone” in contemporary English. Accordingly, the frequency of the proverb’s occurrence in four large language corpora was examined. Out of altogether 99 examples from the above corpora, seven examples were chosen and analyzed in detail. The analysis shows that in present-day English the proverb “Man does not live by bread alone” is used in a variety of situations and contexts, beyond its original biblical meaning. Today, the proverb is employed to discuss not only religious but also political, social or economic issues. The analysis indicates that the wisdom contained in the Bible is still applicable to modern life.

Key words

english proverbs, paremiology, the Bible, corpus study

Bibliography

Burger H., *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen* [in:] V. Jenesek *Pragmatic and Stylistic Aspects of Proverbs* [w] H. Hrisztova-Gotthardt, M. A. Varga (Eds.) *Introduction to paremiology. A comprehensive guide to proverb studies*. De Gruyter Open Ltd: Warsaw/Berlin 2014.

Byrne G., *The enduring world of proverbs*, “Contemporary Review”, Nov 2005, Vol. 287 Issue 1678.

Carey G., *I believe*, London 1991 [in:] The British National Corpus, <http://corpus.byu.edu/bnc/> [dostęp 10.08.2015].

Fraser R., *Inca Dinka Doo*, "Virginia Quarterly Review", Autumn 91, Vol. 67 Issue 4 [in:] Corpus of Contemporary American English, <http://corpus.byu.edu/coca/> [access 10.08.2015].

Graham L., *Child Upbringing and Social Influences*, 12 May 1982, House of Lords, Vol. 430 [in:] Hansard Corpus: British Parliament, <http://www.hansard-corpus.org/x.asp> [access 20.08.2015].

Hagner D. A., *Word Biblical Commentary: Matthew 1-13*. Vol. 33a, Dallas 1993.

Hughes R., *South Africa*, 11 March 1998, House of Lords, Vol. 587 [in:] Hansard Corpus: British Parliament, <http://www.hansard-corpus.org/x.asp> [dostęp 20.08.2015].

Krikmann A., *Some additional aspects of semantic indefiniteness of proverbs*, "Proverbium" 1985, Vol. 2.

Mieder W., *Popular views of the proverbs*, "Proverbium" 1985, Vol. 2.

Mieder W., *Good proverbs make good vermonsters: a study of regional proverbs in the United States*, "Proverbium" 1992, Vol. 9.

Mieder W., *A proverb is worth a thousand words. Folk wisdom in the modern mass media*, "Proverbium" 2005, Vol. 22.

Mieder W., *Proverbs. A handbook*. Greenwood: Westport 2004.

Morris B., *Address in Reply to Her Majesty's Most Gracious Speech*, 08 November 1990, House of Lords, Vol. 525 [in:] Hansard Corpus: British Parliament, <http://www.hansard-corpus.org/x.asp> [access 22.08.2015].

Nicholson C., *Daily bread*, "Country Living", 2001, Vol. 24, Issue 2 [w:] Corpus of Contemporary American English, <http://corpus.byu.edu/coca/> [dostęp 05.08.2015].

Norrick N.R., *Subject Area, Terminology, Proverb Definitions, Proverb Features* [in:] H. Hrisztova-Gotthardt, M. A. Varga (Eds.) *Introduction to paremiology. A comprehensive guide to proverb studies*. De Gruyter Open Ltd: Warsaw/Berlin 2014.

Rohrich L. Mieder W., *Sprichwort* [in:] V. Jenesek *Pragmatic and Stylistic Aspects of Proverbs* [in:] H. Hrisztova-Gotthardt, M. A. Varga (Eds.) *Introduction to paremiology. A comprehensive guide to proverb studies*. De Gruyter Open Ltd: Warsaw/Berlin 2014.

Speake J., Simpson, J., (eds.) *Oxford Dictionary of Proverb*, New York 2008.

There's space for all of us, "Times Higher Education", 25 June 2009 [in:] Global Web-Based English: Great Britain section, <http://corpus.byu.edu/glowbe/> [access 20.08.2015].

Matthew 4:1-4 [in]: *English Standard Version Bible*, Illinois 2001, <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Matthew+4&version=ESV>, [access 20.07.2015].

The British National Corpus (BNC), <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>.

The Corpus of Contemporary English (COCA), <http://corpus.byu.edu/coca/>.

The Corpus of Global Web-Based English (GloWbE), <http://corpus.byu.edu/glowbe/>.

The Hansard Corpus: British Parliament, <http://www.hansard-corpus.org/>.

**DIALOG METAFIZYCZNY.
ANALIZA PORÓWNAWCZA WIERSZY
MIKOŁAJA SĘPA-SZARZYŃSKIEGO
PT. „O KRÓTKOŚCI I NIEPEWNOŚCI NA
ŚWIECIE ŻYWOTA CZŁOWIECZEGO”
I „O WOJNIE NASZEJ, KTÓRĄ WIEDZIEMY
Z SZATANEM ŚWIATEM I CIAŁEM”
ORAZ SONETU I JOHNA DONNE’A Z CYKLU
PT. „SONETY ŚWIĘTE”**

Analizę porównawczą wierszy Mikołaja Sępa-Szarzyńskiego i angielskiego poety metafizycznego, Johna Donne’a motywuje przede wszystkim fakt podejmowania przez obu twórców tematyki tragicznego rozdzielenia człowieka w świecie doczesnym. Ukazują go jako marionetkę w boskim porządku rzeczy i uwypuklają, że często jest niezdolny do przeciwstawienia się światowym pokusom. Tylko moc Bożej łaski jest w stanie wygrać ze „światem, szatanem i ciałem”.

Tematyka wierszy jest tylko jednym z wielu elementów, które pozwalają na zestawienie tych dwóch poetyckich wizji. Mamy tu do czynienia z podobnym obrazowaniem (np. opozycja góra-dół, niebo-świat). Oznacza to więc (mimo powstawania obu cyklów sonetowych w odległych od siebie miejscach) podobne inspiracje, które mają ogromny wpływ na ukształtowanie dzieła oraz poetyckie skojarzenia i przemyślenia. Warto zwrócić uwagę na fakt, że zarówno Mikołaj Sęp Szarzyński, jak i John Donne nie opublikowali swoich tekstów za życia. Angielski badacz J. B Leishman twierdzi, że teksty Donne’a krążyły w odpisach².

Utwory obu autorów powstały w epoce baroku. Barok przyniósł ze sobą niepokój, który uzewnętrznił się nie tylko w powstających wówczas dziełach literackich, lecz także w sporach o charakterze wyznaniowym i wojnach na tle

¹ mgr Agnieszka Ochenkowska – Wydział Polonistyki, Uniwersytet Warszawski.

² J. B Leishman, *The monarch of Wit: an analytical and comparative study of the poetry of John Donne*, London 1965, s. 12.

religijnym. W XVI stuleciu – początkach europejskiego baroku – doszło do ugruntowania się ruchów reformacyjnych, a następnie odpowiedzi Kościoła – kontrreformacji. Miały one przemożny wpływ nie tylko na powstające wówczas utwory literackie, lecz także na życie ich twórców. Nierzadko bowiem przechodzili oni załamania dotychczasowego światopoglądu lub konwersję.

Niewątpliwie czasy inkwizycji w Europie, anglikanizmu w Anglii i protestantyzmu w Polsce stanowią tło dla obrazowania zmiennych losów interesujących nas pisarzy. Obaj – zarówno Donne, jak i Szarzyński – przeszli w nim załamanie poglądów dotyczących wiary, konwersję, a ich utwory zdają się potwierdzać dramatyczną drogę, która miała im zapewnić osiągnięcie zbawienia i jedności z Bogiem. Obaj „ganili z płaczem młodości swej skoki”. Diametralnie różniła się bowiem ta młodość od stateczności, którą odznaczali się pod koniec życia.

Życiorys Mikołaja Sępa-Szarzyńskiego nie odbiega zbyt od losów polskiej szlachty w XVII i XVIII wieku. Urodził się prawdopodobnie około roku 1550. Jerzy Ziomek pisze, że „biogram Szarzyńskiego układamy z odprysków wypełniając luki domyślnością”³. Jest to związane z pojmowaniem przez badacza autobiografizmu, jako postawy, która polega na nasyceniu twórczości doświadczeniami życiowymi autora:

„Autobiografizm nie jest dokumentarnym odzwierciedleniem życia, lecz konwencją, która zależnie od kultury artystycznej i światopoglądu epoki, w różnym stopniu i w różny sposób dopuszcza do ujawnienia podmiotowego «ja», wyposażonego w cechy autora, mniej lub bardziej rzeczywiste”⁴.

Informacje o charakterze biograficznym dotyczące poety możemy podzielić na fakty oraz na przypuszczenia, które pozostają w sferze domysłów. Okazuje się, że biografowie poety właśnie na podstawie jedynie domysłów starają się odtworzyć sprawy fundamentalne dla charakteru twórczości Mikołaja Sępa-Szarzyńskiego, zwłaszcza tej religijnej, a więc jego datę urodzenia oraz wyznanie. Cała dotychczasowa tradycja badawcza mierza bowiem w kierunku interpretacji utworów Sępa w oparciu o jego biografię.

Pierwszy fakt biograficzny dotyczący Szarzyńskiego możemy dokładnie datować. 21 maja 1563 roku w matrykule uniwersytetu wittenberskiego, a jesienią tego roku w uniwersytecie lipskim wpisano jego imię i nazwisko. Natomiast w kilka lat później w lwowskich aktach grodzkich pojawiła się wzmianka, że Mikołaj, syn Joachima Sępa zabronił woźnemu, który działał w imieniu nieja-

³ J. Ziomek, *Renesans*, Warszawa 2008, s. 330.

⁴ J. Ziomek, *Autobiografizm* [w:] *Literatura polska: przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1984, t. 1, s. 35.

kich Wierczyńskich, wziąć w posiadanie czterech chłopów ze wsi Rudna. W 1570 roku Mikołaj i Jakub, synowie Joachima, potwierdzili akt zapisania pewnej sumy pewnemu szlachcicowi. W 1580 roku Mikołaj wziął w dzierżawę wieś Wolicę i niebawem, w tym samym roku, bronił praw ojca do łąk we wsi Zimnawoda i Rudna⁵.

Wiek Mikołaja Sępa-Szarzyńskiego badacze ustalają na podstawie wpisu na Uniwersytecie w Wittenberdze. W tamtym okresie na uniwersytet można było się zapisać w wieku lat dwunastu. Jednak w praktyce synowie szlacheccy byli nieco starsi, ponieważ mieli wówczas około czternastu lub piętnastu lat. Wynikało to z faktu, że tak zwane „lata sprawne”, czyli dojrzałość osiągało się w wieku lat piętnastu. Na tej podstawie, jak również na podstawie faktu, że na akcie z 1570 roku pierwszy złożył podpis, badacze wnioskują, że Mikołaj był starszy od swojego brata Jakuba i urodził się około 1550 roku. Badacze przyjmują, że na uniwersytet Mikołaj wybrał się w wieku lat piętnastu, a we wsi Rudna zastępował swojego ojca mając lat osiemnaście. Około roku 1563 następuje w biografii Szarzyńskiego luka: nie ma żadnej informacji o tym co robił od tej daty do roku 1568. W roku 1580 jeszcze żył, nie było go jednak na świecie dwa lata potem. Zmarł więc prawdopodobnie w roku 1581, w wieku lat około trzydziestu.

Znamienne jest, że Joachim Sęp wysłał swojego syna do Wittenbergi, na protestancki uniwersytet. W świetle faktu, że pod koniec życia przeznaczył majątek na to by dokonać żywota przy Kościele, nie wydaje się, aby był innowiercą. Nie wyklucza to jednak faktu, że utrzymywał z innowiercami bliskie i przyjacielskie kontakty. Wśród jego znajomych była bowiem rodzina Strzechowskich – gorliwych zwolenników reformacji. Joachim Sęp był ponadto klientem domu Strzechowskich. W „Rytmach” wydanych w 1601 roku znajdujemy „Nagrobek panu Janowi Strzechowskiemu...”, jeden z nielicznych wierszy, który możemy dokładnie datować, ponieważ Jan Strzechowski zmarł w 1567 roku. Synem Jana Strzechowskiego był Stanisław Strzechowski, który wziął pod swoją opiekę spuściznę poetycką Mikołaja i potem przekazał ją bratu poety. Był on również innowiercą i wiemy, że odbył podróż do Włoch, w której być może towarzyszył mu Mikołaj. Badacze sądzą, że jeden z wierszy Sępa pt. „Nagrobek Bolesława Śmiałego” jest wierszem pisanym z autopsji. Na tej podstawie wysnuwa się wniosek, że Sęp z pewnością był w miejscowości Osjak

⁵Błoński w najbardziej popularnej monografii Szarzyńskiego, zatytułowanej „Mikołaj Sęp-Szarzyński a początki polskiego baroku” prezentuje wizję życia poety, który przeszedł konwersję – jego sonety są dlatego obrazem dramatycznej drogi przebytej w poszukiwaniu wiary. Jednocześnie Błoński – w przeciwieństwie do trzech współczesnych badaczy Karpińskiego, Grześkowiaka i Mrowcewicz – nie zalicza erotyków do zbioru utworów Szarzyńskiego.

w Karyntii, gdzie znajduje się domniemany grób polskiego króla. Czy był w Osjaku w trakcie podróży do Włoch, czy podczas swojego powrotu, nie wiemy.

Do najważniejszych nazwisk ludzi, z którymi zetknął się młody Mikołaj, należy dodać jeszcze jedno, a mianowicie nazwisko Antonina z Przemyśla, dominikanina i spowiednika Sępa, autora polskiego przekładu „Różańca” Ludwika z Grenady, wydane w roku 1583. Antonin, zanim sam przełożył dzieło, namawiał do tej pracy Sępa. Poeta pracy się ostatecznie nie podjął, ponieważ robił to już ktoś inny, a sam Mikołaj: „był człowiek między inszymi cnotami (...) dziwnie wedle stanu swojego pokorny” – pisał o poecie Antonin.

Mikołaj Sęp-Szarzyński nie pisał wierszy heretyckich. Wypada jednak zauważyć, że cały zbiorek jego poezji jest prześiknięty atmosferą żarliwej, lecz także pełnej zwątpień religijności. Czytając ten zbiór, możemy domyślać się przebitego przez Sępa kryzysu ideowego oraz jego ostatecznego powrotu na łono katolickiego Kościoła. Czy powrót ten nastąpił w sposób formalny pozostaje zagadką. Na silnej fali konwersji, około roku 1569 został katolikiem Stanisław Strzechowski. Być może Sęp powrócił się na łono Kościoła razem z nim.

Mikołaj Sęp-Szarzyński zmarł w roku 1581. Poeta żył jeszcze w styczniu tego roku, natomiast już w lipcu spadkobiercy zabiegali o pozostawione przez niego dobra. Nie wiadomo gdzie został pochowany. Dwaj biografowie poety podają bowiem inne miejsca jego pochówku – Paprocki Przemyśl, natomiast Bielski – Przeworsk. Szarzyński pozostanie więc na zawsze zamknięty w dwa groby po zgonie – groby bez miejsca i imienia.

Natomiast życie angielskiego poety Johna Donne’a, urodzonego w 1572 roku, zdeterminowały dwa czynniki. Pierwszym z nich było przejście z katolicyzmu, kultywowanego w jego rodzinie, na anglikanizm. Było to jedyne rozwiązanie w XVII-wiecznej Anglii wstrząsanej sporami religijnymi, które gwarantowałyby otwartą drogę do politycznej kariery. Na taką karierę miał Donne spore szanse, jednak z powodu ślubu z bratanicą siostry swojego chlebowdawcy, który ten – zresztą słusznie – uznał za megalians, poeta przekreślił swoje dotychczasowe starania i musiał w efekcie zmagać się z kłopotami finansowymi. Przełom w jego życiu nastąpił dopiero około roku 1610, kiedy to pod naciskiem króla Jakuba I zgodził się objąć posadę nadwornego kaznodziei, do którego to zawodu miał zresztą szczególne predyspozycje. Stanisław Barańczak, autor posłowie do wierszy metafizycznego poety, podsumowuje: „nawet jeśli Donne wzbraniał się przed przyjęciem kapłańskiego powołania, to z pewnością nie z przyczyny braku wewnętrznego życia religijnego”⁶. Wydaje się, że biorąc

⁶ S. Barańczak, *Posłowie*, [w:] J. Donne, 77 wierszy, Kraków 1998, s. 168.

pod uwagę rozkwit jego twórczości o tematyce religijnej, której zaczątki pojawiły się już w najwcześniejszych utworach, pogląd ten można uznać za słuszny.

Twórczość Sępa i Donne'a stanowi dla humanisty, badacza literatury i teologa zadanie niełatwe ze względu na konieczność skonfrontowania żarliwych modłów do Stwórcy, prezentowanych w wielu utworach, z pełną zmysłowych doznań poetyką innych, tych, które dotyczą tematyki erotycznej. Wynika stąd wiele historycznoliterackich sporów: do dziś wielu badaczy nie zgadza się z faktem przynależenia do Mikołaja Sępa-Szarzyńskiego dwudziestu erotyków adresowanych do Kasi, Zosi i Anusi. Mimo, że – wydawać by się mogło – poeta tak dramatycznie zwrócony ku Bogu i sprawom wiecznym nie mógł stworzyć dzieła o zgoła innej tematyce, to coraz więcej przemawia za tym, że Szarzyński jednak jest autorem erotyków. Kwestia ta jest istotna, jeśli weźmiemy pod uwagę względy przynależące do analizy komparatystycznej i zestawimy twórczość Szarzyńskiego z twórczością Johna Donne'a. Okazuje się bowiem, że Donne, zwłaszcza w początkowym okresie swojej twórczości, napisał wiele utworów, które dotyczą uczucia miłosnego, pojmowanego w sposób jak najbardziej zmysłowy i nie wyklucza to faktu, że w późniejszym okresie stworzył cykl XIX „Sonetów Świętych”, adresowanych do Boga.

Jednak kolejną niezbornością w poetyce omawianych utworów jest fakt, że wiersze obu poetów, choć adresowane do Stwórcy, utrzymane są, jak pisze Jan Błoński, w „poetyce szoku i intelektualnego skandalu”⁷. Podobnie jak Sęp, ze świętościami igra także anglikański kaznodzieja John Donne, który wedle amerykańskiego badacza, Wylie Syphera: „pisze o kościele słowami, które stosuje się zwykle do cudzołożnicy lub prostytutki”⁸. Zdanie to wymaga skomentowania. Pytaniem otwartym pozostaje kwestia tego, czy można w podobny sposób przedstawiać sprawy związane z wiarą. Wielu czytelników podobne obrazowanie może zniechęcać. Analiza porównawcza obu poetyk prowadzi jednak do wniosku, że przeżycie religijne ma dla obu twórców epok dawnych związek z mistyczną ekstazą i jako takie może przynależeć do porządku zmysłowego. Wydaje się również, że trudno byłoby kwestionować żarliwość religijną, z którą mamy do czynienia w cyklach sonetów. Ich autorami są pisarze prezentujący na każdym kroku człowieka rozdartego między sferę sacrum, a profanum, między świętość, a bluźnierstwo, pomiędzy grzech, a odkupienie.

Mamy tu do czynienia z interesującymi przykładami liryki o charakterze metafizycznym, a zgłębienie skomplikowanych związków wynikających z komparatystycznego ujęcia problemu jako takie stanowić może ciekawe zagadnienie dla badacza. Warto też dodać kilka uwag o niewielkiej ilości dostęp-

⁷ J. Błoński, *Mikołaj Sęp Szarzyński...*, dz.cyt., s. 139.

⁸ W. Sypher, *Four stages of Renaissance Styles: transformations in art and literature 1400-1700*, New York 1955, s. 129.

nych materiałów, które mogłyby naświetlić związki między literaturą angielską i polską. Witold Ostrowski stwierdza: „mimo cennych prac indywidualnych nie podjęliśmy jeszcze systematycznych badań nad związkami między literaturą staropolską, a literaturą angielską odpowiednich okresów ich rozwoju”⁹. W Polsce jedynym tłumaczem i autorem wstępów do wierszy największego angielskiego poety metafizycznego był Stanisław Barańczak. Warto w tym miejscu odnieść się do jakości tłumaczenia, które w sensie ogólnym, zachowuje znaczenie oryginału. Są jednak sformułowania tłumaczone kwiecistym stylem – „piekło” zamienia się tutaj w „piekiel podwoje”. Duża zmiana nastąpiła w wersji piątym i szóstym utworu Donne’a (wyrażenie: „śmierć przede mną szczyrzy kły” jest oddane niedokładnie – wyraz „terror” oznacza w sensie dosłownym trwogę) oraz w wersji przedostatnim (wyrażenie: „ponad jego pokusy unieś mnie...” – wyraz „Grace” oznacza w sensie dosłownym tyle co „chwała”, wers skierowany przez podmiot do Boga należałoby rozumieć jako prośbę: „niech Twoja chwała chroni mnie przez fortelami szatana”). Tłumaczenie sprawdza się, jeśli mowa jest o ogólnym znaczeniu wiersza, jednak poszczególne słowa są oddane nie zawsze w sposób dokładny, co wynika z chęci zachowania przez tłumacza rymów w tekście przekładu.

Mimo, że nazwiska Szarzyńskiego i Donne’a pojawiają się m.in. w książce Jana Błońskiego, to nigdy nie dochodzi do porównawczego przedstawienia twórczości obu poetów, a Mikołaj Sęp-Szarzyński ukazywany jest jako twórca rozdarty między dwiema epokami, renesansem i barokiem, i jako taki – zestawiany z Janem Kochanowskim. Wydaje się, że analiza porównawcza, której celem będzie odkrycie nowych kontekstów dla wierszy największego polskiego poety epoki baroku pozwoli równocześnie na ukazanie jej nowych, głębszych sensów.

Sonet I „O krótkości i niepewności na świecie żywota człowieczego”

Sonet I Sępa pt. „O krótkości i niepewności na świecie żywota człowieczego” jest wstępem do całego cyklu sonetowego, który liczy łącznie sześć utworów o tematyce religijnej, adresowanych zarówno do Boga, jak i do Maryi. Gatunek sonetu był innowacją w XVII-wiecznej literaturze. Przed Sępem jedyne próby sonetu podejmował Jan Kochanowski¹⁰.

Sonet Sępowy poprzedzony jest tytułem. Składa się z trzech czterowersowych strof i zamykającej rozważania dwuwersowej puenty. W utworze wystę-

⁹ W. Ostrowski, *Literatura staropolska, a literatura angielska: problemy i ich ilustracje*, [w:] *Literatura staropolska w kontekście europejskim (Związki i analogie)*, T. Michałowska, J. Ślaski (red.), Wrocław 1977, s. 210.

¹⁰ B. Wyderka, *Przedziwny wszechdzie. O stylu Mikołaja Sępa-Szarzyńskiego na tle tendencji stylistycznych poezji polskiego renesansu*, Opole 2002, s. 63-64.

pują rymy gramatyczne o układzie ABBA ABBA ABAB BB. Temat utworu to rozważania dotyczące natury człowieka i jego zawieszenia między światem boskim i ludzkim, pomiędzy chwałą obcowania ze Stwórcą a upadkiem w bezmiar grzechu i pokus „hetmana ciemności”.

Wiersz rozpoczyna się wykrzyknieniem, które poeta zapożyczył od rzymskiego liryka, Horacego. Początek utworu jest bowiem parafrazą jednej z ód poety – II, 14 o incipicie „Eheu fugaces, Postume, Postume”. Poetyka Sępa stanowi jednak twór w pełni oryginalny, mimo tego, że poeta nawiązuje do popularnych wówczas w Europie dzieł, tendencji, prądów myślowych. Pierwszym na to dowodem są odwołania m.in. do Erazmowego „Podręcznika żołnierza Chrystusowego” i do myśli Ignacego Loyoli. Błoński wskazuje, że uważny czytelnik Sępowych wierszy dostrzeże w nich wpływ Boetiusa, Antologii greckiej, adaptacji z Martialisa i Ausoniusa, z nowołacińskiego epigramatu (Vitalis) czy wreszcie z psalterza. Natomiast Donne, jak pisze angielski badacz Joseph E. Duncan: „read increasingly widely in philosophical and pseudo-philosophical writings, enjoyed engaging in philosophical arguments, and sometimes made his learning an integral part of his poetry”¹¹.

Wnioski te są niezwykle owocne podczas wykrywania filiacji i similiów w liryce Sępa i twórczości Johna Donne’a. Pozwalają również na ustalenie dla czego twórczość obu poetów kształtowała się w taki, a nie inny sposób i jakie łączyły ją relacje ze współczesnymi im kierunkami myśli europejskiej.

Sęp rozpoczyna swój sonet, dziwiąc się szybkości przemijającego nieubłagane czasu:

Echej, jak gwałtem obrotne obłoki

I Tytan prędkie lotne czasy pędzą¹²,

W powyższych wersach uderza przede wszystkim instrumentacja głoskowa, skupiona na tylnej głosce „o” oraz szyk przestawny. Kunsztowna, pełna paradoksów i zaskoczeń budowa barokowych utworów była znakiem rozpoznawczym epoki, Sęp natomiast jest pierwszym poetą przełomu, poetą, który wykorzystywał śmiało językowy eksperyment. Zwraca uwagę nagromadzenie epitetów, w dwuwersowej strofie jest ich aż trzy: zauważamy że obłoki są „obrotne”, Tytan (słońce) „prętki”, a czasy „lotne”.

¹¹ „Rozczytywał się niezwykle szeroko w filozoficznych i pseudofilozoficznych pismach, lubił angażować się w filozoficzne spory i czasami czynił swoje studia integralną częścią poezji”. J.E. Duncan, *The Revival of metaphysical poetry: the history of a style, 1800 to the present*, Minneapolis 1959, s. 132.

¹² M. Sęp-Szarzyński, *Sonet I. O krótkości i niepewności żywota człowieka*, [w:] tegoż, *Poezje zebrane*, R. Grześkowiak, A. Karpiński, K. Mrowcewicz (oprac.), Warszawa 2001. Wszystkie cytaty z wierszy M. Sępa-Szarzyńskiego pochodzą z tego wydania.

Wykorzystane przez poetę środki stylistyczne potwierdzają w pełni tezę postawioną przez Jana Błońskiego, który twierdził, że Sęp jest przede wszystkim poetą ruchu i zmiany. Zmienia się w Sępowych wierszach nie tylko czas, który mija zanim człowiek zdąży zdać sobie z tego sprawę, lecz także zmienny, niepewny, jest wciąż sam ludzki los. Dlatego według Błońskiego trudno jest obrońić myśl, że Sęp był poetą śmierci. Mimo, że była ona stale obecna w jego pamięci i wielokrotnie zostaje ewokowana w wielu jego utworach, to nie stanowi ona centrum czy celu, wokół którego powinno ześrodkować się ludzkie postępowanie.

Tymczasem, jak pisze Błoński, poetyka ruchu, poruszenia zajmuje Sępa niezwykle mocno, ponieważ poeta zdaje sobie sprawę, że w ciągłym poruszeniu znajduje się nie tylko Natura i Stwórca, lecz przede wszystkim dusza człowieka. Dusza podlega bowiem według Sępa zarówno wywyższeniu, jak i poniżeniu. Pierwsze wersy utworu, w których przedstawiony zostaje makrokosmos Natury, przywodzą myśl, że jest on w istocie chaosem. Sfery poruszają się z niezwykłą prędkością i budzą w obserwującym pogodę człowiekowi jedynie lęk, taki sam, który odczuwa wówczas, gdy podejmuje próbę zrozumienia chaosu wewnętrznego. Wynika stąd, że makrokosmos Natury odpowiada mikrokosmosowi duszy.

Wróćmy jednak do omawianego w książce Błońskiego obrazu, w którym Tytan pędzi i przyspiesza jak gdyby „lotne czasy”, a obłoki są ciągłym obrotem, który wzmacnia jeszcze natrętną „o” instrumentacji głoskowej.¹³ W ciągłym ruchu znajduje się też tropiąca człowieka śmierć. Warto wspomnieć w tym miejscu, że pierwsza strofa utworu dotyczy jeszcze wszystkich ludzi, o czym świadczy pojawiający się w czwartym wersie zaimiek „nas”. Bogusław Wyderka pisze:

„zbiorowe «my» stosowane zamiast indywidualizującego przeżycia «ja» jest nie tylko wyrazem wspólnoty losu «ja + inni», ale także wyrazem uogólnienia «my» na cały gatunek ludzki. To ludzkość piórem poety wyznaje wiarę, czy też zadaje pytania egzystencjalne, na które sama nie może znaleźć odpowiedzi”¹⁴.

Druga strofa przynosi odwrócenie perspektywy: tym razem mówi podmiot wyodrębniony spośród wszystkich ludzi, który analizuje swoje przeszłe doświadczenia i wytyka błędy. Być może poeta, gdy deklaruje, że „z płaczem gani młodości swej skoki” ma na myśli swój związek z protestantyzmem. Błędy, które popełnił, porównuje do cienia, co jest charakterystyczne dla całej jego poetyki. Światło i cień to pojęcia, którymi poeta posługuje się nader często,

¹³ J. Błoński, *Mikołaj Sęp-Szarzyński, a początki...*, dz. cyt., s. 78.

¹⁴ B. Wyderka, *Przedziwny wszędzie...*, dz. cyt., s. 33.

wyraża w ten sposób kontrast pomiędzy Bożą łaską i wywyższeniem, a grzechem i upadkiem.

Jan Błoński pisze, że metaforika trwogi, która napada podmiot liryczny, znamionuje gwałtowne przejścia od pojęcia do rzeczy, które z reguły przydaje istnienia abstrakcjom i uwidacznia rozgrywające się w duszy człowieka dramatyczne wybory. Sęp określa swoją egzystencję w cieniu popełnionych błędów jako „nędzną”. Metaforika Sępa jest określeniem właściwie abstrakcyjnym, poecie zależy nie na zmysłowym przedstawieniu zjawiska, ale na maksymalizacji lęku i grozy przed podążającą za człowiekiem nieustannie śmiercią.

Kolejna strofa to potrójne wyliczenie, które przypomina wykrzyknienie. Wydaje się, że poeta nie wymienia, lecz jednym tchem zwraca się do korzyści, które człowiek osiąga przy pomocy pilności, a które odwodzą od bytowania w szczęśliwej jedności ze Stwórcą. Tak samo jak poeta można zadać pytanie: „Cóż będę czynił w tak strasliwym boju?”

Według Jana Błońskiego pierwszy wers trzeciej strofy to jednocześnie ciekawy zabieg stylistyczny, który jest nagminny u największego polskiego poety przełomu renesansu i baroku. Chodzi tu mianowicie o asyndety, czyli nagromadzenia, które były formą lekceważenia doczesnej rzeczywistości. Szacunek budzi tylko to, co rzadkie, dlatego asyndety Sępa wyrażają najczęściej pogardę dla wyliczonych bogactw. I tak zdanie:

O moc, o rozkosz, o skarby pilności

- to asyndeta lekceważenia, która uprzęta niejako świat z wszystkiego co nieistotne, niegodne duchowego wysiłku¹⁵, ponieważ:

... naszą chciwość od swej szczęśliwości

własnej, co Bogiem zwiemy, odwodzą.

Można w tym fragmencie zauważyć tragiczne rozdwojenie człowieka, między staranie o skarby doczesnego świata, a trud o dostąpienie Bożej łaski i miłosierdzia. Poza tym Sęp daje do zrozumienia, że jedno wyklucza drugie, a więc powstaje w tym miejscu sprzeczność, która jest nie do pogodzenia w ludzkiej egzystencji. Jednak Błoński pisze, że to właśnie sprzeczności w poetyce Szarzyńskiego rozjątrzały do tym gorętszej wiary w Boga i pozwalały dojść do wniosku, że Boska natura znajduje się poza wszelkim rozumieniem. Jednocześnie „dziwności” Boga odpowiada niepewne usytuowanie człowieka w świecie doczesnym. Natura ludzka często dąży do upadku, pomimo tego, że powołana jest ku transcendencji.

Upodrzednione w stosunku do pozostałych elementów komponujących omawianą strofę, jest – znów paradoksalnie – słowo „Bóg”. Według Dariusza

¹⁵ J. Błoński, *Mikołaj Sęp-Szarzyński, a początki...*, s. 114.

Śnieżko stanowi tutaj dopowiedzenie, które badacz uznaje za glossę, która jest: „kierowana do czytelników mniej biegłych nie tylko w operowaniu abstrakcjami, ale i tych, którzy może się jeszcze nie zorientowali, co jest dobrem prawdziwym, a co mamiącym pozorem”¹⁶. Te „mamiące pozory”, lub – jak mówi sam poeta w ostatniej strofie sonetu pierwszego – „niestałe dobra” odwołują człowieka od bytowania w chwale niebiańskiej.

Sonet IV „O wojnie naszej, którą wiemy z szatanem, światem i ciałem”

Człowiek, który potrafi odróżnić blask boskiej chwały od niestałych, złudnych cieni, jest człowiekiem szczęśliwym. Sęp ukazuje, że szczęście zawiera się w dokonywaniu słuszych moralnie wyborów. Jednak konieczność ciągłego ich podejmowania, bytowania w świecie pełnym światowych pokus, jest dla człowieka udręką, którą poeta nazywa „bojowaniem” w jednym z kolejnych sonetów. Jest to sonet IV pt. „O wojnie naszej, którą wiemy z szatanem, światem i ciałem”.

Już pierwszy wers tego utworu opiera się na ostrym przeciwstawieniu dwóch „niemożności” w życiu człowieka. Sęp konkluduje:

Pokój – szczęśliwość, ale bojowanie
był nasz podniebny.

Człowiek zostaje więc postawiony przed ciągłą koniecznością walki o swoje zbawienie. Pojawia się tutaj metafora związana z militariami, szatan porównany zostaje do „hetmana”, a opór człowieka – do straszliwego „boju”. Obraz człowieka w stanie wojny z szatanem i grzechem przejął Sęp niewątpliwie od Erazma z Rotterdamu, który jest autorem słynnego dzieła pt. „Podręcznik żołnierza Chrystusowego”. Z drugiej jednak strony nie można wykluczyć faktu, że Sęp mógł przenieść obrazy „boju” człowieka z szatanem z walk, które toczyli z miłością rzymscy elegicy. Chodzi tutaj o topos militia amoris, z którym poeta musiał prawdopodobnie się zetknąć. W każdym razie Sęp podkreśla sprzeczności: wojna to wewnętrzny stan ludzkiej duszy, podczas gdy przeciwny do niej „pokój” jest domeną boską. Zwraca uwagę zarówno zwięzłość, aforystyczność tego fragmentu Sępowej liryki, jak i zastosowana hiperbolizacja: „srogi ciemności hetman” to więcej, aniżeli „szatan”.

Bój, który wie człowiek z szatanem, jest nierówny. Siły ciemności mają bowiem na swoje rozkazy także światowe pokusy oraz ciało, które jest zarówno domem, jak i przekleństwem dla człowieka, pragnącego wyzwolić się z niewoli, w którą zostaje wtrącony za jego przyczyną. Zmysły są według poety źródłem grzechu, a największy w nim udział ma zmysł smaku, co zdaje się poeta potwierdzać, kiedy wspomina o „łakomych marnościach świata”.

¹⁶ D. Śnieżko, *Mikołaj Sęp-Szarzyński*, Poznań 1996, s. 82.

Podobnie jak w sonecie pierwszym, perspektywa zmienia się, kiedy poeta akcentuje swoją indywidualność i woła z głębi rozdartego serca:

Cóż będę czynił w tak strasliwym boju,
wątki, niebaczny, rozdwojony w sobie?

Jego wołanie jest być może echem pytania świętego Pawła: „Nieszczęsny ja człowiek, któż mnie wybawi z ciała tej śmierci?” (7,24). Apostoł jednak, w przeciwieństwie do Sępa, znajduje na to pytanie pełną uspokojenia odpowiedź: „Łaska Boża przez Chrystusa Pana naszego!”. Sęp nie umie się już zdołać na taką pewność, dlatego musi mu wystarczyć prośba „Ty mnie przy sobie postaw, a przepiecznie/ będę wojował i wygram statecznie”. Bogusław Wyderka stwierdza, że segment końcowy tego sonetu przybiera kształt modlitewny¹⁷.

Narodziny i upadek cnót, dialektyka wartości, zwycięstwa i porażki „poczciwości” ludzkiej to wyłączna prawie treść liryki Sępa. Błoński pisze, że Szarzyński wysnuwa wnioski metafizyczne z praktyki moralnej. Religijną samotność odczuwa Sęp jako przekleństwo, nie jako szczęście i możliwość duchowego rozkwitu. Na tym polega właśnie tragizm Sępowych *Rytmów*: mimo nieskończonej odległości między człowiekiem a Bogiem – należy dążyć do Boga, mimo, że Stwórca „ukrywa się” i niepojęcie steruje sprawami świata – należy ufać jego trudno zrozumiałym wyrokom¹⁸. Religijność Sępa ma wymiar przede wszystkim modlitewny, co zawiera się w zwrotach kierowanych do Stwórcy, które mają formę wołacza:

Królu powszechny, prawdziwy pokoju

Treścią wiersza będzie więc, w ostatecznym rachunku, odkrycie osobistej, jednostkowej więzi między człowiekiem i Bogiem, a więc odkrycie, które, w pewnym znaczeniu, poczyniła najpierw reformacja, a następnie w kulturze krajów katolickich przyswoił i rozpowszechnił barok.

Sonet I z cyklu „Sonety Święte”

Poetyka Johna Donne’a również rysuje się jako pełna napięcia rozmowa ze Stwórcą, dialog człowieka, który, postawiony przed dramatycznymi wyborami, walczy o swoje zbawienie i poczucie godności wśród boskich stworzeń. Donne rozpoczyna bowiem sonet pierwszy od pełnego wewnętrznego rozdarcia pytania do Stwórcy:

Tyś mnie stworzył – czyż ma więc zniszczyć dzieło Twoje?¹⁹

¹⁷ B. Wyderka, *Przedziwny wszędzie...*, dz. cyt., s. 83.

¹⁸ J. Błoński, *Mikołaj Sęp-Szarzyński, a początki...*, dz. cyt., s. 55

¹⁹ J. Donne, *Sonet I*, [w:] tegoż, *77 wierszy*, S. Barańczak (oprac.), Kraków 1998. Wszystkie cytaty z wierszy J. Donne’a pochodzą z tego wydania.

Relacja Stwórcy – człowiek ma charakter jak najbardziej osobisty. Co więcej: podmiot wierzy, że Bóg nie może dopuścić do tego, by los człowieka, którego stworzył, potoczył się niepomyślnie. Człowiek stanowi dzieło boskie, a więc dzieło najdoskonalsze, nad którego zniszczeniem może boleć Stwórca. Jest to być może dowód na to, że rację miał angielski badacz Joseph E. Duncan, pisząc o Donne – *the herald of modern sensibility*²⁰.

Osobisty charakter relacji z Bogiem prezentuje, zwłaszcza w sonecie IV, także Mikołaj Sęp-Szarzyński. Ale nie tylko ten komponent jest u obu poetów, zarówno polskiego jak i angielskiego, miejscem wspólnym. Kolejnym jest bowiem poetyka ruchu, którą Donne przedstawia za pomocą obrazu śmierci pędzącej za człowiekiem. Po zestawieniu wersu z sonetu Szarzyńskiego:

Śmierć – tuż za nami spore czyni kroki
z wersem autorstwa Donne’a:

pędzę w śmierć i śmierć ku mnie równym pędem bieży
możemy przekonać się niemal o identyczności nie tylko podejmowanych problemów, lecz także sposobu zaprezentowania tematu, tożsamości poetyk. Zwraca również uwagę opozycja dobra i zła. Mimo, że Donne nie przeciwstawia sobie światła i ciemności, podkreśla że marność doczesnego świata są „znojem” i „śmiercią”, natomiast bytowanie w promieniach Bożej łaski musi w takim razie być nazwane „życiem”. Ten kontrast podkreśla obecny u Johna Donne’a motyw przewodni, którym jest rozdzielenie człowieka pomiędzy pokusy doczesnego świata, a pragnienie zbawienia, co poeta uwidacznia poprzez ukazanie człowieka rozpiętego między rozpaczą a ostatecznym końcem:

I wstecz, i naprzód okiem zmętniałym się boję
Wybiec, gdy rozpacz za mną, śmierć przede mną szczerzy
Kły;

Czy nie jest to ukazanie strachu, niepewności człowieka wobec pokus doczesnego świata, ciała i wszechobecności śmierci? Warto tu przytoczyć Sępowe pytania:

Cóż będę czynił w tak straszliwym boju,
wątki, niebaczny, rozdziwiony w sobie?

W kolejnych wersach pojawia się element znany już z Sępowej poetyki, czyli ciało. Człowiek, wiedziony na pokuszenie przez swoją przyrodzoną naturę, zbliża się ku podwojom piekła. Warte jest podkreślenia, że Donne przywołuje również postać szatana, który znów, podobnie jak u Szarzyńskiego, opisywany jest w topice militarystycznych porównań i metaforyki:

ale wróg nasz dawny chytre czyni wynalazki

²⁰ „Heroldem nowoczesnej wrażliwości” J.E. Duncan, *The Revival...*, dz. cyt., s. 50.

aby złamać mój opór

Jedynym ratunkiem w pełnym trosk położeniu człowieka jest zwrócenie się z ufnością do Stwórcy. Dusza ludzka jest stale zawieszona między chwałą (co obrazuje góra, ruch wstępujący), a grzechem (co wyrażone jest obrazem upadku, tego co w dole). Dlatego podmiot zwraca się z prośbą do Boga:

Ponad jego pokusy unieś mnie, bluźniercę

Mimo, że John Donne w cyklu XIX „Sonetów Świętych” nie mówi o ludzkości z użyciem zaimka „my”, lecz od pierwszego wersu prezentuje podmiot jako indywiduum, to badacze stawiają tezę, że wysnuwa on koncepcję osoby mówiącej w sonetach z moralitetu. Moralitetowy „Každy” reprezentuje człowieka, którego można utożsamić nie z indywidualnym podmiotem, lecz ze zwykłym człowiekiem. Z moralitetową tradycją „zwykłego człowieka” mamy również do czynienia wtedy, gdy pragniemy zrozumieć fenomen Johna Donne’a. Jak pisze J.B Leishman: „If we try to realize Donne’s actions during his last days and hours imaginatively, in their proper context and against their proper background, we shall see them less and less as a charade and more and more as something in the tradition of the ‘sacred representation’, the tradition of «Everyman»”²¹.

Warto zwrócić uwagę także na to, co różni obydwie utwory. W pierwszym sonecie Johna Donne’a, bluźnierca pragnie zespolenia wręcz erotycznego. Mówi do Boga następująco:

jak magnetyt przyciągnij żelazne me serce

Donne nawet w wierszach *stricte* adresowanych do Boga – pozostaje w konwencji erotycznego wyznania. Stanisław Barańczak, autor wstępu do wierszy tego metafizycznego poety, jeden z nich określa jako „bluźnierczy”. Jest to słynny „Sonet XIV”, w którym Donne tak zwraca się do Stwórcy:

Tak, kocham Cię, chcę Twojej miłości, lecz jeszcze
Ciągłe Twój nieprzyjaciół jest mym oblubieńcem;
Rozwiedź mnie zatem, rozwiąż, rozerwij nareszcie
Ten węzeł, weź mnie w siebie, uwięź; swoim jeńcem
Gdy mnie uczynisz, wolność dopiero posiędę
I tylko gdy mnie weźmiesz gwałtem, czysty będę

Stanisław Barańczak analizując ten tekst doszedł do wniosku, że Donne: „domaga się od Boga nie tyle nawet miłości co gwałtu”. Wydaje się, że intencje

²¹ „Jeśli próbujemy sobie wyobrazić działania Donne’a podczas jego ostatnich dni i godzin w sposób twórczy, w ich właściwym kontekście i na przeciw ich właściwego tła powinniśmy zobaczyć je coraz mniej i mniej jako szaradę i coraz więcej i więcej jako coś w rodzaju świętej reprezentacji, tradycji *Everymana*” J.B Leishman, *The monarch of Wit*..., dz. cyt., s. 274.

poety można rozumieć dwojako, ponieważ użyty w ostatnim wersie przysłówek, może znaczyć także: gwałtownie, prędko, szybko. Nie zmienia to jednak faktu, że staropolski poeta gra z czytelnikiem (na tym właśnie polega koncept zastosowany w wierszu), a „drugie dno” tekstu aktualizuje się w czytelniczej podświadomości. Trzeba dodać, że Mikołaj Sęp-Szarzyński podobnych zabiegów nie stosował. Sęp w metafizycznym kontakcie z Bogiem zachowuje większy dystans, mówi „Królu powszechny”. W sonetach Johna Donne’a jest niewątpliwie więcej namiętnej ekspresji skierowanej do Boga. Relacja, którą przedstawia Donne, jest dzięki tym zabiegom bardziej osobista i być może – głębsza. Z drugiej strony angielski poeta nie zastosował w „Sonecie I” aż tylu poetyckich zabiegów, tylu oksymoronów, metafor, personifikacji, co Sęp.

Zakończenie

Zrozumienie poetyki Donne’a i Szarzyńskiego jest zadaniem niełatwym. Wymaga określenia dla czego natykamy się na szereg podobieństw i możemy stwierdzić, że niewiele jest w istocie elementów, które obu poetów dzieli.

Wydaje się, że aby wyjaśnić podłoże tych podobieństw, należy odwołać się nie tyle do zagadnień treści i formy zaprezentowanych utworów, co do atmosfery intelektualnej przenikającej epoki dawne, a zwłaszcza do religijnego aspektu egzystencji tych czasów (wiersze dotyczą takiej właśnie tematyki). Warto w tym miejscu zauważyć, że „jak pisze Zdzisław Libera, zadaniem komparatysty jest właśnie konsekwentne uwzględnianie uwarunkowań historyczno-społecznych”²².

Podjęmowanie tematów związanych z przemijaniem, śmiercią, poruszanie zagadnienia kruchości i niepewności bytowania człowieka w świecie doczesnym, a także przedstawianie świata w modelu dualistycznym, składającym się ze sfery niebiańskiej oraz sfery pokus i grzechu, to zabiegi charakterystyczne dla poetów, którzy przeszli w życiu konwersję. Jako, że było tak zarówno w przypadku Donne’a, jak i Szarzyńskiego można ten fakt uznać w analizie komparatystycznej za przyczynę tematycznej jedności zaprezentowanych sonetów. Duchowość renesansu i baroku, obfitująca w początkowej swej fali w intelektualne wolnomyślicielstwo, została ujęta w karby przez kontrreformacyjny opór Kościoła. Podobnie twórczość poetów, którzy ulegli reformacyjnym ruchom, przybrała w takiej sytuacji charakter pokutny – poeci wypominali w niej samym sobie „młodości swej skoki”, czyli odstępstwo od katolicyzmu. Stanisław Barańczak podsumowuje:

„w warunkach trwającego przez dłuższy czas współistnienia krańcowo przeciwnych – pod względem filozoficznym, religijnym, politycz-

²² Z. Libera, *Problemy współczesnej komparatystyki* [w:] *Literatura staropolska...*, dz. cyt., s. 10.

nym, naturalistycznym – wizji świata rodziło się poczucie niepewności, dramatyczne zwątpienie w trwałość miejsca człowieka we wszechświecie²³.

Intelektualna atmosfera epoki i duchowość przełomu renesansu i baroku wpłynęły też, choć z pewnością w sposób pośredni, na taką, a nie inną drogę życiową obu poetów. Była, co warto podkreślić, w wielu aspektach podobna, czego przykładem są wynikające z uniwersalizmu kultury odrodzenia, zaplecze lekturowe oraz szerokie możliwości poznawcze Sępa (np. liczne podróże). Dzieliła się ona jednak na dwa odmienne od siebie etapy. Donne zmienił wyznanie na anglikanizm, natomiast Sęp w młodości studiował w Wittenberdze, prawdopodobnie był protestantem. Ludomir Bieńkowski zauważa: „koniec XVI wieku to okres największego rozwoju protestantyzmu w Polsce. Było [wśród protestantów – przyp. A.O.] wielu ludzi wykształconych, mieli rozległe kontakty i związki z zagranicą”²⁴.

Sęp w erotykach tamtego czasu opisywał miłość do Kasi, Zosi i Anusi, natomiast w życiu Donne’a miłość odegrała poważną rolę: z powodu megalomanii, który popełnił, przekreślił swoje szanse na polityczną karierę. Ich sytuacja pod koniec życia znów wyglądała podobnie Sęp bowiem stał się gorliwym katolikiem, Donne zaś – popularnym kaznodzieją. Janusz S. Gruchała pisze: „przemiana utracjusza i hulaki w religijnego gorliwca wydaje nam się niejako naturalna, co więcej: skłonni jesteśmy sądzić, iż pobożność «nawróconych» jest wprost proporcjonalna do rozmiaru ich win”²⁵. Jest to według autora powyższych słów również argument za przyznaniem Sępowi autorstwa erotycznych wierszy.

Wydaje się, że obaj poeci się uzupełniają, a ich wiersze prowadzą ze sobą dialog. Poezja jest takim właśnie dialogiem, po pierwsze z literacką tradycją mistrzów, po drugie zaś z poetami współczesnymi i odległymi, którzy mimo odrębności miejsc i kultur, podejmują te same, uniwersalne tematy, a więc są twórczymi partnerami w prowadzonej od najdawniejszych czasów rozmowie.

Przedmiotem niniejszej analizy jest więc nie tyle wydobywanie tego, co obu poetów dzieli lub łączy, nie ukazywanie które poetyckie zabiegi są wartościowane bardziej pozytywnie, a które mniej, lecz ukazanie tego, co ludzie doby staropolskiej usiłowali sobie nawzajem powiedzieć i czy mówią do nas – współczesnych – jednym głosem, czy może nie, opowiadają różne historie? W tym kontekście całkowicie nieuzasadnione wydają się poglądy, przytoczone

²³ S. Barańczak, *Mikołaj Sęp-Szarzyński, a początki...*, dz. cyt., s. 170.

²⁴ L. Bieńkowski, *Mozaika religijno-kulturalna Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, [w:] *Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej*, J. Kłoczowski (red.), Lublin 1989, s. 243.

²⁵ J.S. Gruchała, *Mikołaj Sęp-Szarzyński*, Wrocław 1987, s. 51.

przez Zdzisława Libeę w referacie pt. „Problemy współczesnej komparatystyki”, według których komparatystyka przeżywa kryzys²⁶.

Mikołaj Sęp-Szarzyński i John Donne zdają się nawzajem uzupełniać. Pierwszy prezentuje mistrzostwo poetyckiego kunsztu, drugi – mistrzostwo stopniowania emocji. Pierwszy w swoich sonetach prosi Boga o spokój duszy, drugi woła: „niech mnie Twoja moc złamie i zemnie” („Sonet XIV”). Z drugiej jednak strony, gdy Donne zastanawia się w „Sonecie XIII”:

A gdyby to dziś była ostatnia noc świata?

Szarzyński, partner poetyckiego dialogu, odpowiada:

Królu powszechny, prawdziwy Pokoju,
zbawienia mego jest nadzieja w Tobie.

Nie ulega wątpliwości, że poeta polski i angielski mówią jednym głosem. Przesłanie, które wynika z ich sonetów, jest identyczne: Bóg stanowi dla człowieka ostoję w świecie doczesnym pełnym pokus i trosk, a zbawienie to jego ostateczny cel.

²⁶ Z. Libera, *Problemy współczesnej komparatystyki*, [w:] *Literatura staropolska...*, dz.cyt., s. 7.

METAPHYSICAL DIALOGUE. COMPARATIVE ANALYSIS OF POEMS BY MIKOŁAJ SĘP-SZARZYŃSKI ENTITLED „O KRÓTKOŚCI I NIEPEWNOŚCI NA ŚWIECIE ŻYWOTA CZŁOWIECZEGO” AND „O WOJNIE NASZEJ, KTÓRĄ WIEDZIEMY Z SZATANEM, ŚWIATEM I CIAŁEM” AND OF THE JOHN DONNE SONET FROM THE CYCLE ENTITLED „SONETY ŚWIĘTE”

Streszczenie

Celem artykułu było zaprezentowanie twórczości sonetowej poetów metafizycznych: polskiego i angielskiego, Mikołaja Sępa-Szarzyńskiego i Johna Donne’a, którzy w swoich utworach ukazują nową wrażliwość w stosunku do tej, która panowała w czasach im współczesnych. Co warto podkreślić, nigdy w historii literatury nie doszło do zestawienia ze sobą twórczości tych poetów, a Mikołaj Sęp-Szarzyński, który zapoczątkował nową, barokową poetykę, był zestawiany głównie z Janem Kochanowskim. Analiza utworów obu poetów pozwoliła natomiast na ich porównanie oraz wysnuć wniosków dotyczących powodów występowania wielu podobieństw między ich praktyką pisarską. Ich twórczość, która powstawała w czasach ugruntowywania się nowych ruchów religijnych i odpowiedzi na nie, czyli kontreformacji, oscylowała wokół podobnych tematów. Swoje utwory obaj poeci poświęcili relacji Boga i człowieka oraz tragicznego rozdwojenia jednostki ludzkiej pomiędzy to, co boskie, czyli sferę *sacrum*, a nieustanne zagrożenie wynikające ze znajdowania się w stanie grzechu.

Artykuł nie wyczerpuje jednak tematu powziętych rozważań. Zasadniczym pytaniem jest jakie czynniki wpłynęły na to, że utwory powstałe w innym miejscu i czasie

Streszczenie

The objective of this article is to present the sonnet works of the Polish and English metaphysical authors – Mikołaj Sęp-Szarzyński and John Donne, whose poems demonstrate a new sensitivity in relation to the one prevailing in their epoch. It is worth noticing that never in the history of literature were the works of the poets compared, and Mikołaj Sęp-Szarzyński, who gave rise to the new baroque poetics, was confronted mainly with Jan Kochanowski. However, the analysis of the works by both poets enabled their comparison and led to conclusions concerning the reasons why there are so many similarities between their writing practices, despite completely different cultural experiences resulting from the fact that they lived in different countries. Their works, which were created at the time of the strengthening of new religious trends on the one hand and the birth of the Counter-Reformation as a response to them on the other, touched upon similar topics. Both authors devoted their poems to the relationship between God and man and the human’s tragic dilemma between the divine, i.e. the sacred, and the constant threat arising from being in a state of sin. Article does not exhaust the subject discussed. The fundamental question is what factors decided that the works created in

są ze sobą niemal zbieżne. W pracy wymieniono kilka z nich, m.in. konwersję, którą w młodości przeszli obaj poeci. W zakończeniu wskazano na pojęcie dialogu, który zdaje się prowadzić ze sobą poezja, nawet ta z odległych miejsc i czasów.

different places and times would be nearly identical. The author mentions a few of them, e.g. conversion both poets underwent in their youth. The article is concluded with the discussion of the notion of dialogue poetry seems to conduct with itself, even if it comes from distant places and times.

Słowa kluczowe

Mikołaj Sęp-Szarzyński, John Donne, grzech, konwersja, metafizyka

Słowa kluczowe

Mikołaj Sęp-Szarzyński, John Donne, sin, conversion, metaphysics

Bibliografia

- Błoński J., *Mikołaj Sęp-Szarzyński, a początki polskiego baroku*, Kraków 1996.
- Donne J., 77 wierszy, S. Barańczak (oprac.), Kraków 1998.
- Duncan J.E., *The Revival of metaphysical poetry: the history of a style, 1800 to the present*, Minneapolis 1959.
- Gruchała J.S., *Mikołaj Sęp Szarzyński*, Ossolineum, Wrocław 1987.
- Leishman J.B., *The monarch of Wit: an analytical and comparative study of the poetry of John Donne*, London 1965.
- Literatura polska: przewodnik encyklopedyczny*, Krzyżanowski J. (red.), Warszawa 1984, t. 1.
- Literatura staropolska w kontekście europejskim (Związki i analogie)*, T. Michałowska, J. Ślaski (red.), Wrocław 1977.
- Sęp-Szarzyński M., *Poezje zebrane*, Grześkowiak R., Karpiński A. i Mrowcewicz K. (oprac.), Warszawa 2001.
- Sypher W., *Four stages of Renaissance Styles: transformations in art and literature 1400-1700*, New York 1955.
- Śnieżko D., *Mikołaj Sęp-Szarzyński*, Poznań 1996.
- Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej*, Kłoczowski J. (red.), Lublin 1989.
- Wyderka B., *Przedziwny wszechświat. O stylu Mikołaja Sępa-Szarzyńskiego na tle tendencji stylistycznych poezji polskiego renesansu*, Opole 2002.
- Ziomek J., *Renesans*, Warszawa 2008, s. 330.

Tłumaczenia angielskich fragmentów opracowań na podstawie: *Oxford Word-power: słownik angielsko-polski z indeksem polsko-angielskim*, United Kingdom 2002.

BŁAŻNI, SZALEŃCY, GŁUPCY W RZECZYWISTOŚCI ZACHODNIOEUROPEJ- SKIEGO ŚREDNIOWIECZA

Celem poniższego opracowania jest odtworzenie odbioru społecznego osób nazywanych w okresie średniowiecza „głupcami” (ang. *fools*). Słowem tym określano wówczas bardzo liczne postaci, przede wszystkim ludzi upośledzonych i chorych psychicznie, ale też karły, ludzi zniekształconych fizycznie, a także zawodowych błaznów². Stąd, by odtworzyć ówczesne wyobrażenia na temat tego, kim był głupiec, należy wystrzegać się odwołań do dzisiejszej, znacznie węższej definicji³. Dostępne źródła historyczne i ikonograficzne, choć nieliczne, pozwalają postawić tezę, że postać ta w rozumieniu ówczesnych należała do porządku sakralnego, na co wskazuje przypisywanie mu szczególnych mocy i przyznawanie szczególnych praw, które zostaną omówione poniżej.

Punktem wyjścia artykułu są wnioski badaczy religijności pierwotnej⁴, przede wszystkim Mircea'e Eliadego i Rogera Callois'a, którzy dowodzili, że na poziomie myślenia magicznego, świętość tożsama jest z nieczystością⁵. Dlatego, podstawową opozycją rządzącą światem pierwotnej religijności nie jest przeciwstawienie świętego i potępionego, lecz ludzkiego, zwyczajnego (sfery *profanum*) i zaświatowego, nadprzyrodzonego (sfery *sacrum*)⁶. Przez analogię, kultury ludowe często przyznają rolę *sacrum* zjawiskom niezrozumiałym i wy-

¹ mgr **Martyna Nawrocka** – Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.

² S. Billington, *A social history of a fool*, Nowy Jork 1986, s. 16-17.

³ Według Słownika Języka Polskiego głupiec to „osoba ograniczona i naiwna”. W. Doroszewski (red.) *Słownik języka polskiego*, T. 2. Warszawa 1997.

⁴ Religie pierwotne są to najstarsze wierzenia religijne, które cechuje naturalne pochodzenie (brak założyciela), brak skodyfikowanej w piśmie doktryny, magiczno-mityczna struktura myślenia, ahistoryzm i obecność *sacrum* we wszystkich sferach życia; w związku z tym specyficzne dla późniejszych religii instytucje takie, jak kapłaństwo, zorganizowany kult itp., w religiach pierwotnych nie występują lub mają znikome znaczenie. (na podstawie: B. Kaczorowski (red.), *Religie świata. Encyklopedia PWN. Wierzenia, bogowie i święte księgi*, Warszawa 2006 s. 694-695, E. Durkheim, *Elementarne formy życia religijnego*, Warszawa 1990, s. 305-306).

⁵ R. Callois, *Człowiek i sacrum*, Warszawa 1995, s. 20-23.

⁶ M. Eliade, *Traktat o historii religii*, Warszawa 1966, s. 8-30.

mykającym się przyjętym standardom. Jak podkreślał Gerardus van der Leeuw, to, co święte, zawsze jest niebezpieczne⁷. Owe wnioski zastosowane zostały do analizy społeczeństwa średniowiecznego, które, mimo że formalnie chrześcijańskie, wykazywało wiele cech religijności pierwotnej⁸.

Pod względem metodologicznym artykuł odwołuje się do osiągnięć Szkoły Annales⁹, której przedstawiciele odeszli od tradycyjnej historiografii skupionej na wydarzeniach politycznych, na rzecz podejścia zbliżonego bardziej do badań społecznych i antropologii. Celem artykułu, zgodnie z duchem Szkoły Annales, jest zatem nie tyle ustalenie konkretnych wydarzeń, ile znaczenia, jakie miały dla tworzących je ludzi. Odtworzenie zbiorowej mentalności możliwe jest dzięki analizie dostępnych źródeł pisanych i ikonograficznych: legendy o Tristanie i Izoldzie¹⁰, utworu „Statek Głupców” Sebastiana Branta, żywotu św. Franciszka¹¹, żywotu św. Elżbiety w Turynii¹², i legendy o św. Aleksym¹³. Artykuł koncentruje się na Europie Zachodniej w okresie od XI do XV wieku, jednak przez wzgląd na ograniczoną liczbę źródeł, zastosowano też metodę porównawczą i progresywną, analizując dostępne źródła z innych kultur i epok, zwłaszcza Pisma Świętego, żywotu św. Dazjusza, mitów z obszaru Mezopotamii, i utworu „Pochwała głupoty” Erazma z Rotterdamu. Źródła ikonograficzne to przede wszystkim liczne miniatury średniowieczne prezentujące motywy błaznów i statku głupców, a także obrazy Hieronima Boscha („Statek głupców” i „Leżenie głupoty”).

Głupiec a Kościół

Jak przekonująco wykazali to Mirosław Słowiński¹⁴ i Wojciech Dudzik¹⁵, zakres znaczeniowy słowa „głupiec” był w średniowieczu o wiele szerszy niż

⁷ G. van der Leeuw, *Fenomenologia religii*, Warszawa 1978, s. 41.

⁸ A. Gurewicz, *Kategorie kultury średniowiecznej*, Warszawa 1976, J. Huizinga, *Jesień Średniowiecza*, Warszawa 1967, O. Oexle, *Spółeczeństwo średniowiecza. Mentalność, grupy społeczne, formy życia*, Toruń 2000.

⁹ Szkoła naukowa założona w 1929 roku, skupiona wokół czasopisma „Annales d’Histoire Économique et Sociale”. Głównym postulatem metodologicznym szkoły było zastosowanie w badaniach historycznych dorobku nauk społecznych oraz odejście od historii politycznej, na rzecz badań nad życiem codziennym i mentalnością. Przedstawicielami szkoły są Georges Duby, Jacques Le Goff i Marc Bloch.

¹⁰ J. Bédier, *Dzieje Tristana i Izoldy*, tłum. T. Żeleński-Boy, Warszawa 1987.

¹¹ Tomasz z Celano, *Życiorys pierwszy świętego Franciszka z Asyżu*, [w:] R. Prejs (red.), Z. Kijas, *Źródła franciszkańskie*, Kraków 2005, s. 441-533.

¹² K. B. Wolf (red.) *The Life and Afterlife of St. Elizabeth of Hungary: Testimony from her Canonization Hearings*, Oxford 2010.

¹³ Utwór anonimowy, [w:] *Toć jest dziwne a nowe: antologia literatury polskiego średniowiecza Antonina Jelicz*, Warszawa 1987.

¹⁴ M. Słowiński, *Blazen. Dzieje postaci i motywu*, Warszawa 1993, s. 10-22.

obecnie i obejmował oprócz chorych psychicznie i opóźnionych umysłowo, także ludzi cierpiących na różne przypadłości fizyczne (np. posiadaczy zajętych warg, deformacji kończyn lub kręgosłupa). Ta wspólna nazwa, choć utrudnia interpretację źródeł, jest cenną wskazówką dla każdego, kto podejmuje się próby oceny stosunku społeczeństwa średniowiecznego do odmieńców, uwydatnia bowiem cechy, które uważano przy pejoratywnej ocenie za najważniejsze. W tym przypadku powodem odrzucenia było przekroczenie norm uważanych za część ładu naturalnego. W średniowieczu głupcem był ktoś, kto negował porządek rzeczy. Mirosław Słowiński, autor monografii „Błazen. Dzieje postaci i motywu” zaproponował taką oto definicję głupstwa: „Głupi to określenie człowieka przekraczającego reguły obowiązujące w społeczeństwie, nie respektującego przykazań boskich. Słowem tym określano także defekt fizyczny, ułomność, kalectwo człowieka, bądź też osobę, której stan duchowy, psychiczny, wywoływał u ludzi śmiech, pobudzał do żartowania i szyderstwa”¹⁶. Werner Mezger dodał, że błazeństwo było „synonimem grzeszności i zaparcia się Boga, albo też, patrząc bardziej socjologicznie, kwintesencją odrzucenia wszystkiego co jest przez społeczeństwo uważane zwykle za dobre i pożądane”¹⁷. Dla Wojciecha Dudzika, autora wyboru esejów dotyczących karnawału, głupcem był ten, kto wątpił w Boga, kto „nie doznał łaski oświecenia przez Ducha Świętego”¹⁸. Była to cała kategoria ludzi odrzuconych, takich, którzy samą swoją postacią – nienaturalnym wyglądem czy zachowaniem – negowali prawa boskie i ludzkie. Ale znaczenie słowa „głupiec” niesie za sobą jeszcze jeden problem. Języki aramejski i hebrajski rozróżniają bowiem dwa różne „głupstwa”. Po pierwsze głupiec – „boży prostaczek”, naiwna nieskalana głębszą myślą istota; po drugie głupiec – człowiek niegodziwy, nie respektujący zasad moralnych¹⁹. Głupiec niewinny i głupiec potępiony. Tłumacząc oba te znaczenia jednym słowem, języki zachodnie dokonały złączenia antynomii. Kiedy święty Paweł mówił, że „Bóg wybrał właśnie to, co głupie w oczach świata, aby zawstydzić mędrców, wybrał to, co niemocne, aby mocnych poniżyć”²⁰, ma na myśli „dobrą głupotę”, wyrażającą się w prostocie umysłu. Ale w Biblii odnaleźć też można drugie znaczenie głupca, tzn. potępieńca. „Mówi głupi w swoim sercu: nie ma Boga” – głosi psalm czternasty²¹. I dalej: „Oni

¹⁵ W. Dudzik, *Karnawały w kulturze*, Warszawa 2005, s. 6-18.

¹⁶ M. Słowiński, *Błazen...*, s. 182-183.

¹⁷ W. Mezger, *Obyczaje karnawałowe i filozofia błazeństwa*, „Dialog” nr 3, 2001, s. 131.

¹⁸ W. Dudzik, *Karnawały...*, Warszawa 2005, s. 57.

¹⁹ S. Billington, *A social history...*, s. 16-17.

²⁰ 1 Kor 27-28.

²¹ Ps 14, 1.

[głupcy] są zepsuci, ohydne rzeczy popełniają, nikt nie czyni dobrze”. W psalmie dziesiątym tych samych słów: „nie ma Boga”, użył człowiek nie „głupi”, ale „występny”²², a w księdze Izajasza znaleźć można fragment, mówiący, że „głupi wygłasza nedorzecznosci i jego serce obmyśla nieprawość, żeby się dopuszczać bezbożności i głosić błędy o Panu”²³. Średniowiecze nie zapomniało zupełnie o tym „dobrym” rodzaju głupoty, częściej jednak przyjmowano pokrewieństwo „głupiego” i „występnego”, a głupota w tym znaczeniu oznaczała ni mniej, ni więcej, tylko życie nie liczące się z Bogiem.

Postawa Kościoła wobec głupca, jak wynika z powyższego, musiała być ambiwalentna u samych podstaw. Dopuszczano możliwość dobrego szaleństwa, a w „Bogu ducha winnym półgłówku”²⁴ dostrzegano symbol wydanego na pastwę ciemniczków Chrystusa. Ale Kościół używał też negatywnej waloryzacji szaleństwa jako znaku odejścia od Boga. Mimo więc całego deklarowanego (i stosowanego w praktyce) miłosierdzia wobec głupca-prostaczka, głupca-błązna wykluczono z *familia Christi*. Nie miał on wstępu do augustyńskiego Państwa Bożego, a w XIII wieku Bertold z Ratyzbony umieścił go w *familia diaboli* razem z Żydami i prostytutkami²⁵.

Z powyższych przykładów wynika, że błaznem/głupcem/szaleńcem był ten, kto świadomie lub nie, celowo lub przypadkiem, chcąc czy nie chcąc zaprzeczał uświęconemu, oczywistemu i jedynie słusznemu porządkowi rzeczy, oczywistej prawdzie. Tą prawdą było to, że urządzony przez Boga świat jest dokładnie taki, jaki być powinien, a ludzie stworzeni są na jego obraz i podobieństwo. Człowiek średniowiecza miał tendencje do rozumienia własnego ciała i własnej osoby, jako mikrokosmosu. On nie czuł się związany z naturą, on był naturą, elementem wielkiego boskiego mechanizmu, miniaturą całego dzieła stworzenia. Życie było przeżywane na dwóch płaszczyznach – jako egzystencja indywidualna i jako element czegoś nadludzkiego²⁶. Człowiek „w rezultacie utożsamia swoje życie z życiem kosmosu” – pisał Mircea Eliade²⁷. Społeczeństwo postrzegano jako organizm, Boską maszynę, w której każdy miał rolę do odegrania. Ułomność fizyczna niepokoiła, dokładnie tak samo, jak ułomność umysłu. Jedno i drugie jawiło się jako niepasujący element wielkiej boskiej układanki.

²² Ps 10, 4.

²³ Iz 32, 6.

²⁴ M. Słowiński, *Błazen...*, s. 176.

²⁵ J. Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, Warszawa 1970, s. 43.

²⁶ O przeżywaniu życia na płaszczyźnie symbolicznej w okresie średniowiecza, zob. Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, s. 148-152 i J. Huizinga, *Jesień średniowiecza*, s. 72-96.

²⁷ M. Eliade, *Sacrum i profanum*, Warszawa 1996, s. 135.

Głupiec na dworach

Tragikomiczna postać głupca pobudzała do niewybrednych żartów, ale jednocześnie niepokoiła – świat tak przesiąknięty mistyką, jak średniowiecze, wszędzie doszukiwał się głębszego sensu, a w narodzinach głupca dopatrywał się ingerencji diabelskiej czy boskiej. W średniowiecznej mentalności odnajdujemy więc dwa sprzeczne, współistniejące sposoby traktowania omawianej grupy – jej członkowie byli bowiem jednocześnie wyśmiewani i podziwiani. Źródła pozwalają przypuszczać, że w codziennej praktyce przeważał jednak śmiech – najokrutniejsza jego odmiana. Głupca obrzucano kamieniami i śmieciami, obijano kijami, oblewano kubłami wody i nieczystościami, sadzano na ośle przodem do ogona. Każde jego pojawienie się wzbudzało tanie, pospolite uciechy.

Ale tłum potrafił docenić rozrywkę, którą głupiec dawał. Stare niemieckie przysłowie mówiło, że *Nie ma zabawy bez błaźna*, a malarze zawsze umieszczali błaźnów na obrazach przedstawiających wszelkiego rodzaju zbiorowe rozrywki. W wielu francuskich miastach nawet procesję Bożego Ciała poprzedzał błaźen, który wykrzykiwał do tłumu sprośne żarty, polewał ich wodą i uderzał berłem. Kilka kroków za nim dostojnie niesiono monstrancję. W końcu XV wieku na zachodzie Europy żadna uroczystość publiczna czy prywatna, wliczając w to pielgrzymki, nie obydawała się bez błaźnów. Na pańskich dworach, czyli tam, gdzie gospodarz mógł sobie na taką rozrywkę pozwolić finansowo, od XV wieku coraz powszechniej utrzymywano całe menażerie – egzotyczne zwierzęta, murzyńskich niewolników, kaleki, karłów, chorych psychicznie, służących ucieście zgromadzonych. Na przykład Głupia Katarzyna, karlica rezydująca na dworze Gonzagów w pierwszej połowie XVI wieku, cierpiąca z powodu upośledzenia umysłowego i kleptomanii, była ulubioną rozrywką dworzan²⁸, którzy też chętnie podawali jej wino. „W średniowieczu funkcja błaźna wynikała nie tyle z jego świadomej roli, ile z jego głupoty związanej niejednokrotnie z jego upośledzeniem fizycznym. Głupota często nie pozwalała mu orientować się w konwenansach dworskich i dlatego udawało mu się dostrzegać ich blichtr i fałsz oraz piętnować go, przy czym nie zawsze uchodziło mu to bezkarnie, gdy bowiem przebierał miarę spotykały go baty”²⁹ – pisał J. Krzyżanowski.

Dzieci karłów były przez swoich państwa obiecywane w prezencie krewnym i znajomym, kiedy jeszcze znajdowały się w łonie matki. Żywiono nadzieję, że także te dzieci pozostaną karłami, choć w praktyce zdarzało się to rzadko. Bawiono się cudzym kalectwem, upośledzeniem, napadami furii, schizofrenii. Obląkani czy karły mieli przyciągać dostojnych gości, przydawać dworowi oryginalności. W księgach rachunkach z francuskiej miejscowości Blois, można

²⁸ J. Huizinga, *Jesień Średniowiecza*, s. 108.

²⁹ J. Krzyżanowski, *W wieku Reja i Stańczyka*, Warszawa 1958, s. 387.

odnaleźć na przykład opłatę za usługę ślusarską na wykonanie dwóch złotych obroży jednej dla małpki księżnej pani, drugiej dla karliczki de Belon³⁰, co tylko potwierdza, że wyobrażenia ludzi średniowiecza była niezwykle bogata. Zachowane zapiski dość jednoznacznie świadczą o podejściu do owych ludzi – zabawek. Wypożyczani, przekazywani w posagach i testamentach, traktowani jak majątek ruchomy, zwierzęta czy przedmioty. Fakt kalectwa fizycznego czy umysłowego stawiał ich poza nawiasem prawa, czyniąc w praktyce niewolnikami.

„Boży prostaczek”

Przypuszczano, że szaleńcy mają dar jasnowidzenia, potrafią mówić językami, których się nie uczyli, Postrzegano ich jako wolnych od przywar ludzkich takich jak ambicja, pożądanie i chciwość. Jako taki byli bardziej czystszy i bliżsi Bogu. W pewnym sensie głupców uznawano za nieskalanych „dzikich ludzi”, nie znających z jednej strony przykazań boskich, z drugiej – zła. To właśnie z tego powodu w zbiorowej świadomości średniowiecznych społeczności głupiec triumfował nad mędrce. Był on nośnikiem niewiadomego, nieznanego zwykłym śmiertelnikom siły. Rodziło się pytanie: co widzą jego oczy, obojętne dla ludzkich spraw? Czym zaprzątnięty jest umysł, który na pozór nie przejmując się niczym? Czy jego bezładne słowa nie kryje w sobie przypadkiem proroczego sensu? Czy niezwykła, nienaturalna postać nie jest dowodem, że to Bóg go wybrał do jakiejś specjalnej misji? Jak odróżnić szaleńca od geniusza? Muzułmanie dodawali – duch boży zamieszkuje te głowy opróżnione z ludzkich myśli.

Ograniczony umysłowo Boży prostaczek symbolizował mądrość daleko potężniejszą niż mądrość ludzka. Był wcieleniem człowieczej marności, ludzkiego upadku. Ta prostota była ideałem wielu. *Ignoras sum et idiota* – pisał o sobie święty Franciszek³¹. Znamienny jest tu przykład świętej Elżbiety z Turynii, która oprócz stosowania „klasycznych” przejawów ascezy w rodzaju odmowy przyjmowania pożywienia i noszenia ubogich szat, uznała, że przypodoba się Chrystusowi skrajną prostotą umysłu. Słowa „błogosławieni ubodzy w duchu albowiem do nich należy królestwo niebieskie”³² dawały ówczesnym asumpt do zakładania, że Bóg kieruje swoje powołanie nie na mędrców, lecz na ludzi wzgardzonych, prostych. Otto Oexle nazwał to zachowanie „rezygnacją z własnej tożsamości intelektualnej”³³. Jak widać, pobożni ludzie pamiętali, że mą-

³⁰ J. Huizinga, *Jesień Średniowiecza*, s. 64.

³¹ O. Oexle, *Spółczesność średniowiecza. Mentalność, grupy społeczne, formy życia*, Toruń 2000, s. 155.

³² Mt 5, 3.

³³ J. Huizinga, *Jesień Średniowiecza*, 154.

drość tego świata jest u Boga głupotą³⁴. Elżbieta spotykała się ze strony krewnych z zarzutem choroby umysłowej, dobrowolnie zrobiła z siebie błązna, i to nawet wyglądem, gdyż szara szata, którą nosiła, połatana była kolorowymi kawałkami tkanin. W ten sposób poniosła największą ofiarę i jednocześnie zbliżyła się do Boga tak, jak to tylko możliwe – przedkładając naturalną prostotę, czystość i nieskalanie umysłu, nad nieistotną, niepraktyczną wiedzę. To szaleństwo rezygnacji z własnego ja.

Od zawsze istniała w społeczeństwie potrzeba upersonifikowania czystej mądrości natury, stojącej w opozycji do wiedzy nabytej. Mądrość wyrażająca się w braku mądrości, obojętność dla spraw tego świata, śmiech, radość, zabawa i ignorowanie istnienia kulturowych tabu – oto, czym jest głupiec. Takie rozumienie sprawy stawia głupca na przeciwległym biegunie pozycji zajmowanej przez monarchę lub biskupa – w zakresie powagi, mądrości pochodzącej z ksiąg czy szacunku. W świecie magicznym wszelkie antagonizmy występujące w sferze sakralnej są wtórne i stanowią rozkład na dwa przeciwstawne wektory tej samej siły. W ten sposób antagonizm na linii król/kapłan – błązen staje się jednocześnie dowodem ich bliskiego pokrewieństwa. Analogie między tymi dwoma postaciami podkreślali między innymi Małgorzata Wilska i Leszek Kołakowski³⁵. „W każdej niemal epoce historycznej filozofia kapłanów i filozofia błąznów są dwoma najogólniejszymi formami kultury umysłowej” – zauważył ten ostatni. Kołakowski przekonywał, że kapłan występuje w roli strażnika tego, co było. Jego celem jest stała „konserwacja” zastanych zasad, dogmatów i reguł postępowania. Filozofia króla/kapłana jest statyczna, zachowawcza i nastawiona na trwanie. Filozofia błązna jest filozofią zadawania pytań, burzenia ładu, negowania zastanego porządku. „Postawa błązna jest stałym wysiłkiem refleksji nad możliwymi racjami idei przeciwstawnych”³⁶. Błązen jest burzycielem, symbolem nieładu i pierwotnego chaosu. Przez znawców przedmiotu bywa nazywany „mitologicznym łotrem”, „łzedemiurgiem” i „antykapłanem”. Odwieczny antagonizm tych dwóch postaci symbolizuje i odzwierciedla układ sił we wszechświecie. Nic dziwnego, że błązen wobec króla występuje czasem w roli mistycznego nauczyciela, niezwykłego doradcy, który surowo ocenia wszystkie czyny i zachowania. Błązen, jako prześmiewczy obserwator był stałym weryfikatorem i ostateczną instancją oceniającą porządek świata, bezlitośnie piętnującą wszystkie jego wady. Jak pisał Kołakowski, błązen wykrywa „nieoczywistość oczywistości i nieostateczność ostateczności”³⁷. Burzy porzą-

³⁴ 1 Kor 3, 1.9.

³⁵ L. Kołakowski, *Kapłan i Błązen*, [w:] *Eseje. Spisek pięknoduchów. Kapłan i błązen. Etyka bez kodeksu. Jezus Chrystus – prorok i reformator*, Warszawa 1981, s. 51.

³⁶ Tamże, s. 52-54.

³⁷ Tamże, s. 53.

dek i sieje niepewność, podaje w wątpliwość wszystko, co oczywiste. „Filozofia błaznów jest tą właśnie, która w każdej epoce demaskuje jako wątpliwe to, co uchodzi za najbardziej niewzruszone, ujawnia sprzeczności tego, co się wydaje naoczne i bezsporne, wystawia na pośmiewisko oczywistości zdrowego rozsądku i dopatruje się racji w absurdach”³⁸. Dlatego właśnie błazen zawsze towarzyszy królowi – jest jego karykaturalnym bratem bliźniakiem, dokładnym odwróceniem.

Wnioski Kołakowskiego potwierdzają obserwacje, jakie przedstawiła w swojej monografii Małgorzata Wilska³⁹. Jej analiza jest całkowicie praktyczna, ograniczona do nie dających się zaprzeczyć faktów: na przykład wieniec róż, tradycyjnie przypadający królowi, przypada także jego błaznowi, i nikomu innemu z dworzan czy dostojników. Barwy zastrzeżone jako królewskie występują na szatach błazna, co wyda się tym dziwniejsze, jeśli przypomnimy sobie, jak restrykcyjnie podchodzono w średniowieczu do przepisów dotyczących ubioru. Czerwień, a konkretniej purpura, zarezerwowana była dla władcy, a w wielu miejscach Europy szczegółowe przepisy zakazywały jej noszenia niższej szlachcie czy mieszczanom. Jak to się stało, że w ów kolor przyodziewa się przedstawiciel *familia diaboli*? Wilska zaobserwowała także niebieski strój błazna w tych częściach Europy, gdzie królowie ubierali się na niebiesko (Francja i Anglia) oraz czerwono-żółto-zielony strój błaznów i książąt Burgundii. W 1464 roku w miasteczku Tournai władze miejskie zakupiły błaznowi suknie w ciemnoczerwonym, zarezerwowanym dla króla, kolorze, na dodatek umieszczono na niej herb miejski, a wszystko to, by uświetnić właśnie przyjazd króla⁴⁰.

Jest to więc swoista transwersja ustalonego porządku – głupiec jest lustrzanym odbiciem powagi, dostojęstwa, majestatu. Lustrzanym – znaczy równie potężnym w świecie mistycznym, jak jego pierwowzór w realnym. Obok szarej rzeczywistości dnia codziennego, gdzie upośledzony syn sąsiadów był stałym obiektem pogardy i niewybrednych żartów, istnieje sfera symboliczna, w której głupiec postrzegany jest jako natchniony. Błazen występuje jako królewski doradca, który pod przykrywką szyderczego dowcipu kryje głębokie mądrości. Głupiec – dowcipniś, pointuje sytuację w misterium czy balladzie. Szaleniec, który wszystko wie, wszystko widzi, z wszystkiego się naigrawa, tępak będący wyrazicielem morału – to wszystko stałe wątki średniowiecznej literatury. Pośtać błazna-głupca pojawia się w literaturze XIII wieku dzięki popularnym utworom dydaktycznym. Później, pod koniec XV wieku Sebastian Brant spopularyzował motyw tzw. Statku Głupców. Zatytułowany w ten właśnie sposób

³⁸ Tamże, s. 56.

³⁹ M. Wilska, *Błazen na dworze Jagiellonów*, Warszawa 1998, s. 66.

⁴⁰ Tamże, s. 67.

poemat wydany został w Bazylei w 1494 roku – zresztą w czasie karnawału. „Narrenschif” (Statek Głupców) szybko stał się niezmiernie popularny w całej Europie. Jeszcze w tym samym roku ukazały się kolejne wydania, a w 1497 utwór został przetłumaczony na łacinę i francuski. W 1508 pojawiła się wersja angielska. Brant zapoczątkował cały nurt w literaturze, zyskując licznych naśladowców i kontynuatorów. Warto dodać, że oryginalne wydanie ozdobione było rycinami młodego Albrechta Dürera. Dzieło opiera się na motywie deportowania wszystkich głupców do odległej krainy. Stu dwunastu głupców reprezentujących wszystkie ówczesne grupy społeczne wsiadło na statek, by dotrzeć nim do Narragonii, królestwa Głupoty. Oczywiście, u Branta, jak i na wszystkich późniejszych literackich Statkach prawdziwi głupcy stanowią mniejszość; reszta to ludzie obarczeni licznymi przywarami, być może więc głupsi od głupców.

„Ten błazen, komu dźwigać chce się to, co on ledwie że podniesie
i który pragnie zrobić sam, z czym miałoby i troje kram. Kto na swe
barki bierze świat
Po chwili spójrz – a on już padł. O Aleksandrze się czytało
że świata było dlań za mało (...) Spokój mu dał dopiero grób długości
kilku jeno stóp”⁴¹.

Nieco wcześniej niż Brant, swoje dzieło zatytułowane „Błękitny statek” wydał Jacob von Oestvoren. Tu także głównym motywem jest łódź pełna szaleńców. W 1512 Tomasz Murner opublikował „Zakłęcie błazna” („Narrenbeschwörung”). Ujawnianie szaleństwa tego świata stawało się coraz powszechniejszą formą jego krytyki. Do nurtu włączył się także Hieronim Bosch, ze swoim obrazem „Statek szaleńców”. Zasiadają w nim mnich, zakonnica i grupa wieśniaków. Masztem jest drzewo, sterem złamana gałąź, a na banderze widnieje tu-recki półksiężyc. Mnich i zakonnica grają na instrumentach i usiłują zjeść zawieszoną na sznurku bułkę, ktoś inny wymiotuje za burtę, koło łodzi pływają nagie postaci. Najspokojniejszym bohaterem obrazu jest siedzący na uboczu błazen, w pełni pogodzony ze swym losem.

Święta Głupców

Głupiec w takim rozumieniu, o jakim tu mowa, zagościł już w licznych archaicznych mitologiach, od Bliskiego Wschodu po Japonię. Dla przykładu: w pierwszych dniach obchodów babilońskiego święta Akitu (Nowy Rok), wybierano spośród niewolników błazeńskiego króla, którego zadaniem było naigrawanie się z władcy. Po paru dniach kończył on swój żywot widowiskową śmiercią⁴². Na terenie dzisiejszej Kambodży król abdykował co roku na parę dni, a jego miejsce zajmował „król Luty”, który wyposażony w drewniane insy-

⁴¹ S. Brant, *Statek Głupców*, tłum. A. Tom, cyt. za M. Słowiński, *Błazen*, s. 188.

⁴² M. Słowiński, *Błazen*, s. 24.

gnia urządzał zabawy i procesje. Mahometańscy studenci w Fezie mieli nadany przywilej wybierania sobie raz do roku błazeńskiego sułtana. W Tybecie Król Lat przez kilka dni żył rozpustnie w mieście, po czym zostawał wygnany. Choć nie ginie z rąk ludności, jego śmierć jest uważana za pomyślną wróżbę. Przykłady można mnożyć jeszcze bardzo długo. Jednak ze wszystkich tymczasowych, błazeńskich królów najlepiej zbadana jest oczywiście postać rzymskiego króla Saturnaliów. To niezwykle święto opisywane jest jako wybuch spętanych ludzkich namiętności, upust prostej radości, apoteoza sił natury. Raz do roku ludzie odrzucali wszelkie tabu, a niewolnicy zasiadali do stołów ze swoimi panami. Król Saturnaliów przewodził najbardziej wyuzdanym, orgiastycznym rozrywkom. Przez kilka dni cieszył się wszystkimi przywilejami, władał tym światem na opak. Choć z czasem forma obchodów złagodniała, badacze tego tematu sądzą⁴³, że król Saturnaliów pierwotnie kończył swój żywot tragicznie. Legenda o męczeństwie św. Dazjusza⁴⁴ pozwala domniemywać, że zwyczaj zabijania króla Saturnaliów nie był jeszcze zupełnie zapomniany u progu IV wieku naszej ery. Należy jasno podkreślić, że ów król tymczasowy, będąc wszak elementem święta (obrzędu), a potem ludzką ofiarą, pełnił funkcję zdecydowanie sakralną, magiczną. Był królem, a jednocześnie przeciwieństwem wszystkich pożądanych u króla cech – mądrości, opanowania powagi. Król błazen jest odwrotnością majestatu, ma przy tym ta ma taką samą siłę, jak sam majestat, jest mu poniekąd równa, jako dokładne przeciwieństwo. Istnienie owego błazeńskiego lustrzanego odbicia, gwarantuje przyrodzie równowagę sił. Niosąc śmiech, burząc porządek oficjalnego świata, błazen doprowadza go na powrót do stanu sprzed uchwalenia pierwszych praw, stanu pierwotnego chaosu. Tym samym pozwala na odrodzenie.

Karnawał jest z punktu widzenia historycznego i socjologicznego zjawiskiem niezwykle skomplikowanym. Szerokie omawianie tego wątku wykracza poza ramy tematyczne artykułu, warto jednak zwrócić uwagę na rolę, jaką w karnawale pełnił głupiec/błazen. Przede wszystkim karnawał nie był tożsamy ze świętami głupców (o których poniżej), a i samo pojęcie świąt głupców wprowadzone zostało niejako wtórnie, gdyż ówczesni – choć z pewnością je znali – woleli każde święto nazywać indywidualnie (np. Święto Ośła, Święto Młodzianków itp.). Cechą wspólną był termin – środek zimy – i forma – łamiąca wszelkie tabu i zasady obyczajności zabawa. W karnawale średniowiecznym,

⁴³ J. Frazer, *Złota gałąź*, Warszawa 1962, s. 438-450.

⁴⁴ Według żywota św. Dazjusza, żołnierze rzymscy stacjonujący w Dolnej Mezji mieli zwyczaj corocznie, drogą losowania, wybierać spośród swego grona króla Saturnaliów, który przez 30 dni przewodził najbardziej wyuzdanym rozrywkom i którego ostatniego dnia święta składano w ofierze. Gdy los padł na chrześcijanina Dazjusza, ten nie zgodził się wziąć udziału w święcie i został ścięty (J. Frazer, *Złota gałąź*, s. 430).

tak, jak podczas świąt głupców, dochodziło do chwilowej instytucjonalizacji nieporządku; zawieszeniu ulegały prawa i przywileje. Świat wracał do momentu narodzin, do mitycznego pryncypatu, w którym nie było jeszcze hierarchii społecznej. To kraina śmiechu, kraina życia, w świecie, w którym królują powaga i śmierć. Kilka dni ucieczki od dogmatów, ascezy, hierarchii i praw, kilka dni nieskrępowanej zabawy, gdzie nie ma rzeczy, której się „nie godzi”. W średniowiecznym świecie, gdzie ludzie wtłoczeni byli w sztywne ramy ładu feudalnego, a życie zagrożone przez wojny, głód i zarazy było bardziej ulotne, niż możemy to sobie wyobrazić, karnawał był szczepionką przeciwko czarnej rozpacz.

Głupiec rządził światem jeszcze przy innej okazji – na parodystyczny tron wynosiły go *festa fatuorum*, czyli święta głupców. Były to szalone zabawy wywyższające maluczkich, hołd złożony przez średniowieczną kulturę jej własnym pariasom. Wyświęcano osła na kardynała, koronowano dziecko na króla, ogłaszano biednego kleryka papieżem, parodiowano bezkarnie obrzędy religijne, zamieniano ołtarz w stół biesiadny. *Sacrum* zamieniało się w profanum, to, co poniżone zamieniało się miejscami z tym, co wywyższone.

Święta głupców i ich lokalne odmiany były szczególnie rozpowszechnione we Francji, Niemczech i Anglii. Odbывały się głównie w okresie między Bożym Narodzeniem a Nowym Rokiem, najczęściej w postaci Święta Młodzianków obchodzonego w dniu Rzezi Niewiniątek i Święta Osła, zwykle przypadającego w Nowy Rok. Urządzano je, początkowo zupełnie legalnie, w kościołach, przy poparciu hierarchów kościelnych. „Robimy to, by wrodzona głupota, która jest w człowieku, mogła się wyszumieć i znaleźć ujście raz do roku” – mawiali ci ostatni⁴⁵. Królem w Święto Młodzianków był najmniejszy spośród małych – głupiec, dziecko, niski rangą duchowny. To on przewodził następnie parodii mszy, w której słowo „amen” zastępował ośli ryk, a zamiast kadzidła palono resztki starych butów. Rozradowany tłum ruszał potem w miasto, by rzucać w przechodniów odchodami⁴⁶. By wolno było ludziom bez narażania się na konsekwencje przedsięwziąć owe bezczeszczące rytuały, musieli na czas święta przybrać na siebie rolę błaźnów. Wszak tylko szaleńcy mogli bez konsekwencji łamać tabu, bez podlegania sankcjom ignorować nakazy społeczne.

Zakończenie

Wolny od wewnętrznego cenzora, jakim jest strach, głupiec stał się jedynym w średniowiecznej rzeczywistości w pełni wolnym człowiekiem – nie bał się władzy, Boga ani śmierci. Stąd, Erazm z Rotterdamu pisał o błaźnach jako

⁴⁵ M. Słowiński, *Błażen*, s. 39.

⁴⁶ Tamże, s. 42.

o najszcześniejszych z ludzi⁴⁷. Zebrane przykłady wskazują jednoznacznie na to, że błazen wymykał się średniowiecznym ramom społecznym. Zgodnie z ustaleniami religioznawców⁴⁸, każde zjawisko należące do porządku sakralnego z natury swojej jest zjawiskiem ambiwalentnym: diabelskim i boskim, świętym i skalanym zarazem. Wydaje się więc zasadne przyjąć za prawdopodobną postawioną we wstępie hipotezę.

Niezwyczajna pozycja błazna/głupca doprowadziła do tego, że zapragnęli ukraść mu jego przywileje ludzie zdrowi. Tak doszło do narodzin błazna-aktora, zawodu, którego pełnienia podejmowali się z biegiem czasu ludzie pochodzący z coraz wyższych warstw społecznych. Błazen pozostał przez Kościół zaliczany do *familia diaboli*. Nie zmienia to faktu, że w XVI wieku nastąpiło przeobrażenie średniowiecznego błazna w znanego nam choćby z postaci Stańczyka trefnisia-humanistę, człowieka wyróżniającego się z tłumu raczej nadprzeciętną inteligencją, niż jej niedoborem. Czapka z dzwonkami, choć pozostała ambiwalentna, dawała alibi mówienia na głos niewygodnej prawdy. Pokusa sięgnięcia po nią bywała tak wielka, że wielu nie zdołało się oprzeć. Taki błazen jest już jednak dzieckiem kolejnej epoki.

⁴⁷ Erazm z Rotterdamu, *Pochwała głupoty*, s. 24-25, red. E. Jędrkiewicz, Warszawa 2001.

⁴⁸ por. R. Caillois, *Człowiek i sacrum*, M. Eliade, *Traktat o historii religii*.

FOOLS AND MADMEN IN SOCIETY OF WESTERN EUROPE IN THE MIDDLE AGES

Streszczenie

Niniejszy artykuł prezentuje społeczno-kulturową sytuację osób określanych w średniowieczu mianem głupców. Są to osoby upośledzone lub chore psychicznie, ale często także zdeformowane fizycznie. Średniowieczna definicja głupców różniła się bowiem od współczesnej i skupiała się na odstępstwie od normalności, bez różnicowania na te fizyczne, umysłowe i psychiczne.

Abstract

This article presents the socio-cultural situation of persons referred to as fools during the Middle Ages. That includes not only people handicapped or mentally ill, but also physically deformed. Medieval definition of a fool is much differed from the modern one and focused on deviation from normality, without distinguishing between the physical, mental and psychological kinds.

Słowa kluczowe

szaleństwo, błąźni, głupiec, średniowiecze

Key words

madness, fools, Middle Ages

Bibliografia

- Bédier J., *Dzieje Tristana i Izoldy*, Warszawa 1987.
Billington S., *A social history of a fool*, Nowy Jork 1986.
Caillois R., *Człowiek i sacrum*, Warszawa 2009.
Dudzik W., *Karnawały w kulturze*, Warszawa 2005.
Eliade M., *Sacrum i profanum*, Warszawa 1996.
Eliade M., *Traktat o historii religii*, Warszawa 1966.
Erazm z Rotterdamu, *Pochwała głupoty*, red. E. Jędrkiewicz, Warszawa 2001.
Gurewicz A., *Kategorie kultury średniowiecznej*, Warszawa 1976.
Gurewicz A., *Problemy średniowiecznej kultury ludowej*, Warszawa, 1987.
Foucault M., *Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu*, Warszawa 1987.
Frazer J., *Złota gałąź*, Warszawa 1962.
Huizinga J., *Jesień Średniowiecza*, Warszawa 1967.

Kołąkowski L., *Kapłan i Błazen*, [w:] *Eseje. Spisek pięknoduchów. Kapłan i błazen. Etyka bez kodeksu. Jezus Chrystus – prorok i reformator*, Warszawa 1981.

Krzyżanowski J., *W wieku Reja i Stańczyka*, Warszawa 1958.

Le Goff J., *Kultura średniowiecznej Europy*, Warszawa 1970.

Mezger W., *Obyczaje karnawałowe i filozofia błazeństwa*, „Dialog” nr 3, 2001.

Oexle O., *Spółeczeństwo średniowiecza. Mentalność, grupy społeczne, formy życia*, Toruń 2000.

Religie świata. Encyklopedia PWN. Wierzenia, bogowie i święte księgi, B. Kaczorowski (red.), Warszawa 2006.

Słowiński M., *Błazen. Dzieje postaci i motywu*, Warszawa 1993.

Schindler N.M., *Karnawał, Kościół i świat na opak* [w:] *Ludzie prości, ludzie niepokorni. Kultura ludowa w początkach dziejów nowożytnych*, Warszawa 2002.

The Life and Afterlife of St. Elizabeth of Hungary: Testimony from her Canonization Hearings. K.B. Wolf (red.) Oxford 2010.

Tomasz z Celano, *Życiorys pierwszy świętego Franciszka z Asyżu*, [w:] R. Prejs (red.), Z. Kijas, *Źródła franciszkańskie*, Kraków 2005, s. 441-533.

Wilska M., *Błazen na dworze Jagiellonów*, Warszawa 1998.

**MIŁOŚĆ DO MUŻULMANINA. MAŁŻEŃSTWO
CZY PRZEKLEŃSTWO?
RECENZJA KSIĄŻKI PT.: „MAŁŻEŃSTWO
W PRAWIE ISLAMU. WPROWADZENIE”
MIROŚŁAWA SADOWSKIEGO**

*Żeńcie samotnych spośród was,
jak też ludzi prawych spośród waszych niewolników
i niewolnic.
Jeśli są biedni, to wzbogaci ich Allah Swoją łaską.
Allah jest Wszechobejmujący, Wszechwiedzący*²

Wprowadzenie

Z uwagi na coraz to postępującą globalizację, wymianę kultur zauważalną już na poziomie szkół podstawowych, gdzie mamy do czynienia z różnorodnymi wymianami uczniów ze szkół z różnych państw jakkolwiek bariera między rasami, kulturami przestaje praktycznie istnieć. W Europie, w dużej mierze, dzięki zniesieniu granic w strefie Schengen wszelkie wyjazdy w obrębie kontynentu znacznie nasiliły się, bez względu na cel podróży, czy migracje są związane z poszukiwaniem pracy, czy też zmiany klimatu. Kolejną istotną kwestią, która przyczyniła się do zmian cywilizacyjnych w omawianym obszarze jest oczywiście Internet, dzięki któremu bardzo często poznają się ludzie z różnych zakątków świata.

Z szeroko rozumianą migracją ludzi związane jest nieodzownie nawiązywanie między nimi relacji i nierzadko są to relacje formalne i skomplikowane, takie jak małżeństwo. Mowa tu o tzw. małżeństwie mieszanym, tj. zawartym między osobami pochodzącymi z różnych państw i często zupełnie odmiennych kultur. Warto tu nadmienić, iż ta umowa łącząca dwoje ludzi często w różnych kulturach niesie ze sobą różne konsekwencje, w związku z powyższym warto

¹ **mgr Berenika Czerwińska** – Instytut Nauk Administracyjnych, Uniwersytet Wrocławski.

² Koran, XXIV-32; Koran z języka arabskiego przełożył i komentarzem opatrzył Józef Bielawski, Warszawa 2007.

wiedzieć i być świadomym jakie są skutki zawarcia związku małżeńskiego z muzułmaninem zgodnie z prawem islamu.

Zainteresowanie tematem zawarcia małżeństwa czy też potem rozwodu i kwestii opieki nad wspólnymi małoletnimi dziećmi nie-muzułmanki z muzułmaninem co raz częściej jest przedmiotem postępowań sądowych w Europie, a nawet w Polsce. Mając na uwadze powyższe kwestie warto mieć świadomość i wiedzieć na czym polega taki związek aby móc świadomie podejmować wszelkie decyzje w tym zakresie.

Materiał badawczy

Niniejsze opracowanie stanowi recenzję książki pt.: „Małżeństwo w prawie islamu. Wprowadzenie”. Zawiera ona 75 stron i podzielona jest na: wstęp, 2 rozdziały, konkluzję, aneksy, bibliografię oraz notę o autorze. Rozdział 1 pt. „Uwagi wprowadzające” został podzielony na podrozdziały, mianowicie: *Koran*, *Sunna*, *Idźma*, *Kijas*. Natomiast rozdział 2 nosi nazwę „Małżeństwo w prawie islamu” i tak jak poprzedni posiada cztery podrozdziały, tj.: Powody zawarcia małżeństwa, Przeszkody małżeńskie, Warunki zawarcia prawnie skutecznego małżeństwa, Rodzaje małżeństwa sankcjonowane przez szariat. Książkę wydało Wydawnictwo Nauka i Innowacje z Poznania w 2015 r.

Autorem książki jest dr hab. Mirosław Sadowski profesor nadzwyczajny Uniwersytetu Wrocławskiego, radca prawny, a także kierownik Pracowni Badań Praw Orientalnych Wydziału Prawa Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. Autor dwóch monografii, współautor 7 książek, autor ok. 150 artykułów i opracowań naukowych. Redaktor naczelny dwóch czasopism naukowych: „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” i „Radca prawny. Zeszyty naukowe”.

Podkreślić należy, iż zainteresowania naukowe autora niniejszej książki obejmują obszar m.in. doktryn politycznych i prawnych, praw człowieka i wielkich religii współczesnego świata ze szczególnym uwzględnieniem muzułmańskiej wizji i świata. Autor zajmuje się islamskim prawem karnym, rodzinnym oraz cywilnym³. Warto w tym miejscu wskazać, iż autor podjął już wcześniej tematykę małżeństwa w prawie islamu, w artykule pt.: „Małżeństwo z muzułmaninem – aspekty prawne”⁴ z 2014 r. Niemniej jednak recenzowana książka jest dużo bardziej szczegółowa i znacznie obszerniejsza niż poprzednia publikacja w tym temacie.

³ Zob. M. Sadowski, *Małżeństwo w prawie islamu. Wprowadzenie*, Poznań 2015, s. 5.

⁴ Zob. M. Sadowski, *Małżeństwo z muzułmaninem – aspekty prawne*, „Temidium 2014”, nr 4 (79).

Komentarz

Prof. Mirosław Sadowski podjął się opracowania tematyki niezwykle trudnej z uwagi chociażby na fakt niewielkiej ilości literatury w omawianym zakresie oraz trudności związane ze specyfiką języka arabskiego, a więc i jego tłumaczeniem. Kwestie prawne, regulacje różnych instytucji w zupełnie odmiennych kulturach od naszej europejskiej, nigdy nie stanowiły łatwego materiału badawczego.

Jak podkreśla sam autor na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat mamy do czynienia z co raz to większą ilością małżeństw Polek z wyznawcami islamu i część z tych związków została zawarta na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, ale w znacznej większości poza granicami naszego kraju⁵. Autor wskazuje na to, że regulacje związane z prawem rodzinnym zawarte są w *szariacie*⁶, czyli prawie opartym w znacznej mierze na Koranie. Islamska kultura prawna zdominowana jest zatem przez prawo religijne, a źródła tego prawa stanowią właśnie: Koran, sunna, idźma i kijas⁷. W związku z powyższym od wyjaśnienia tych czterech pojęć rozpoczął w pierwszym rozdziale autor. Należy bowiem mieć na uwadze, iż prawo i religia są nierozzerwalnie ze sobą powiązane w krajach muzułmańskich i aby pojąć regulacje prawne, ich cel, oraz przyczyny i skutki jakie ma wywoływać należy przyrzeć się religii w oparciu o którą zostało stworzone. Można więc postawić tezę, iż wszelkie prawo zostało zapisane przede wszystkim w Koranie i z niego wynika, również kwestie związane z małżeństwem i jego rozwiązaniem.

Małżeństwo odgrywa w islamie bardzo ważną rolę, a nawet postrzegane jest ono jako akt czci⁸. Celem życia małżeńskiego muzułmanów nie jest tylko zaspokajanie namiętności seksualnej, religia islamska wzmocniła więzy małżeńskie, ustanawiając spokój i szczęście głównymi jego celami⁹. Małżeństwo ma na celu między innymi ochronę czystości człowieka tworzenie rodzin, będących podstawowymi jednostkami każdego społeczeństwa, a także zapewnienie mał-

⁵ Zob. M. Sadowski, *Małżeństwo...*, dz. cyt., Poznań 2015, s. 7.

⁶ Szariat jest to religijne prawo muzułmańskie. Więcej na ten temat zob. np. K. Sadowa, *Oddziaływanie szariatu na orzecznictwo europejskie i europejski porządek prawny na przykładzie Niemiec i Wielkiej Brytanii – zarys problematyki*, „Acta Erasmiana” 2014; dostęp ze strony internetowej:

www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/66273/09_K_Sadowa_Oddziaływanie_szariatu_na_orzecznictwo_europejskie_i_europejski_porządek_prawny_na_przykładzie_Niemiec_i_Wielkiej_Brytanii_zarys_problematyki.pdf.

⁷ Por. M. Sadowski, *Powstanie i rozwój islamskiej doktryny prawa VII-IX w.*, „Przegląd Prawa i administracji” 2003, nr 55, s. 3-31.

⁸ Islam dopuszcza rozwód, pragnąc i przestrzegając tego by występował jedynie w sytuacjach koniecznych, Por. M. i U. Tworuschka, *Islam*, Warszawa 2005, s. 126.

⁹ Por. M. Zyzik, *Małżeństwo w prawie muzułmańskim*, Warszawa 2003, s. 223.

żonkom stabilizacji. Należy jednak podkreślić, iż małżeństwo jest także jedynym legalnym sposobem zaspokajania popędu seksualnego¹⁰. W islamie małżonkowie są dla siebie podporą, równymi partnerami. Tak więc muzułmanie powinni dążyć do zawarcia małżeństwa, a także dbać o to, aby było ono zgodne i trwałe. Małżeństwo jest więc usankcjonowaną więzią, która nie powinna zostać złamana, za wyjątkiem zaistnienia naprawdę ważnych powodów. W przypadku kiedy małżeństwo jest zagrożone parom zaleca się podjęcie wszelkich możliwych środków pojednawczych.

Drugi rozdział publikacji zwiera analizę prawa małżeńskiego w islamie. Autor już na wstępie zwrócił uwagę na pewne trzy podstawowe nierówności, które rzutują na regulacje prawne takie, jak: pomiędzy muzułmaninem i niemuzułmaninem, pomiędzy mężczyzną a kobietą i między wolnym, a niewolnikiem¹¹. W kontekście małżeństwa najistotniejsza dysproporcja to ta między kobietą a mężczyzną; mężczyźni zawsze mają wyższość nad kobietami. *„(Żony) mają (prawa) równe tym, które mają względem nich (mężowie), jak jest to uznane (za słuszne). Mężczyźni mają nad nimi wyższość”¹²*. Autor ze szczegółami opisuje kontrakt cywilnoprawny, jakim jest w prawie islamu małżeństwo, nawiązując stale do religii z powodów już wskazanych. Warto zwrócić uwagę na różnice, jakie pojawiają się w różnych krajach muzułmańskich, np. w odniesieniu do minimalnego wieku uprawniającego do zawarcia małżeństwa¹³.

Książka M. Sadowskiego jest napisana w sposób bardzo przejrzysty, uporządkowany, łatwy i przyjemny w odbiorze. Przy czym stanowi ona o problematyce niezwykle skomplikowanej, w szczególności przez to, iż prawo w islamie oparte jest na religii, którą trudno jest zrozumieć w kulturze europejskiej opartej na zupełnie innych wartościach i zasadach.

Podsumowanie

Autor książki w sposób dokładny i rzetelny omówił poszczególne zagadnienia związane z zawarciem małżeństwa w prawie muzułmańskim. Nie wiele istnieje na rynku aktualnych publikacji, które dotyczyłyby uregulowań ściśle prawnych w tym zakresie¹⁴. Niemniej jednak książka ta, jak już wskazał sam autor w tytule, stanowi „wprowadzenie” do analizy małżeństwa zawieranego w prawie islamu. W związku z powyższym nie stanowi ona opracowania zagadnienia w całości dlatego też ze zniecierpliwieniem czekam na kolejną część.

¹⁰ Por. M. Sadowski, *Małżeństwo z muzułmaninem...*, dz. cyt., s. 2.

¹¹ Zob. M. Sadowski, *Małżeństwo...*, dz. cyt., Poznań 2015, s. 27.

¹² Koran, II-228.

¹³ Zob. M. Sadowski, *Małżeństwo...*, dz. cyt., Poznań 2015, s. 39.

¹⁴ Por. M. Zyzik, *Małżeństwo...*, dz. cyt.

Z omawianą publikacją warto zapoznać się z uwagi na jej walor naukowy oraz jasność i przejrzystość omawianych instytucji istniejących w państwach muzułmańskich. Dla osób, które zamierzają wstąpić w związek małżeński z muzułmaninem może stanowić ona swoisty rodzaj poradnika natomiast pozostali czytelnicy bez wątpienia mogą spodziewać się ciekawej, a często bardzo zaskakującej lektury o mało znanym nam świecie arabskim w kontekście zawieranych tam małżeństw.

**LOVE TO MUSLIM MARRIAGE OR CURSE?
REVIEW OF THE BOOK „MARRIAGE IN ISLAMIC LAW. INTRO-
DUCTION” BY MIROSŁAW SADOWSKI**

Streszczenie

Niniejsze opracowanie stanowi recenzję książki „Małżeństwo w prawie islamu. Wprowadzenie” napisanej przez Mirosława Sadowskiego, która została wydana w 2015 r. Autor wskazanej książki omawia najważniejsze i najdonioślejsze kwestie związane z zawieraniem małżeństwa w prawie muzułmańskim. Jest to tematyka bardzo rzadko poruszana, w szczególności w kontekście ściśle prawnym dlatego też stanowi ona niezwykle cenne źródło wiedzy.

Abstract

This description is a review of the book „Marriage in Islamic Law. Introduction” written by Mirosław Sadowski which was published in 2015. The author of this book discusses the most important and most important issues related to marrying in Muslim law. This is a very rarely discussed topic, especially in a strictly legal context, and therefore it is an extremely valuable source of knowledge.

Słowa kluczowe

Małżeństwo, Koran, muzułmanin, islam

Key words

marriage, Koran, muslim, islam

Bibliografia

Bielawski J., *Koran, Przekład i tłumaczenie*, Warszawa 2007.

Sadowa K., *Oddziaływanie szariatu na orzecznictwo europejskie i europejski porządek prawny na przykładzie Niemiec i Wielkiej Brytanii – zarys problematyki*, „Acta Erasmianna” 2014.

Sadowski M., *Małżeństwo w prawie islamu. Wprowadzenie*, Poznań 2015.

Sadowski M., *Małżeństwo z muzułmaninem – aspekty prawne*, „Temidium” 2014, nr 4 (79).

Sadowski M., *Powstanie i rozwój islamskiej doktryny prawa VII-IX w.*, „Przegląd Prawa i administracji” 2003, nr 55.

Tworuschka M. i U., *Islam*, Warszawa 2005.

Zyzik M., *Małżeństwo w prawie muzułmańskim*, Warszawa 2003.

„AMBASADOROWIE. CZEGO NIE POWIE CI KRÓLOWA” – Ł. WALEWSKI, M. POŚPIECH, WYDAWNICTWO SQN, KRAKÓW 2016, SS. 285.

Każdy z nas z pewnością posiada własne wyobrażenie na temat pracy ambasadorów. Przeważnie zazdrościmy im wymarzonej pracy, możliwości przebywania w egzotycznych zakątkach świata oraz niewyobrażalnie wysokich pensji. Ale czy tak naprawdę wygląda praca ambasadora? Czy jego grafik wypełniony jest tylko i wyłącznie bankietami oraz spotkaniami z najważniejszymi osobistościami świata polityki? Otóż recenzowana pozycja przybliży prawdziwy obraz pracy ambasadorów oraz tego czym tak naprawdę zajmują się na placówce. Nakładem wydawnictwa Sine Qua Non ukazała się niezwykle ciekawa pozycja – „Ambasadorowie. Czego nie powie Ci królowa”. Przybliży ona nie tylko historię dyplomacji na przestrzeni wieków, ale także ukazuje prawdziwe oblicze tej pracy. Przedstawia jej zalety, ale także zagrożenia jakie ze sobą niesie. Warto na początku nadmienić kilka słów o autorach, którzy pokusili się podjąć tego interesującego tematu. Marcin Pośpiech oraz Łukasz Walewski to dziennikarze radiowej Trójki. Temat dyplomacji jest im bardzo dobrze znany. M. Pośpiech pracował w roli korespondenta i przysyłał relacje z kilkunastu państw. Ł. Walewski jest natomiast absolwentem stosunków międzynarodowych na Uniwersytecie Łódzkim. Prowadzi także audycję „Trzecie oblicze dyplomacji. Trzy strony świata i Europa od kuchni”².

Książka składa się z sześciu rozdziałów, które omawiają poszczególne aspekty pełnienia danej funkcji. W pierwszym rozdziale autorzy przybliżają historię początków dyplomacji oraz krótko omawiają sylwetki pierwszych dyplomatów. W dalszej części skupiają się zaś na cechach, które powinien posiadać idealny dyplomata. Co ciekawe oprócz takich cech jak dyskrecja, uczciwość czy bycie lojalnym wobec swojego państwa pojawiają się także cechy, których byśmy się nie spodziewali. Mowa tutaj o zdrowym a przede wszystkim wytrzymałym żołądku. Dyplomaci pracują bowiem w różnych zakątkach świata.

¹ mgr Iwona Górnicka – Instytut Historii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

² Informacje zaczerpnięte z not biograficznych wydawnictwa oraz strony internetowej polskiego radia <http://www.polskieradio.pl/Ludzie/253772,Lukasz-Walewski> [dostęp 28.11.2016]

Różne kultury to także odmienne zwyczaje żywieniowe. Odmowa spożycia potraw zaserwowanych przez gospodarza może zostać uznana za afront i wpłynąć negatywnie na dalsze relacje. Stąd też niektórym dyplomatom niestraszne niedźwiedzie łapy, mięso szczura czy też baranie oko. Kolejny rozdział pt. „Praca ambasadora” odsłania kulisy sprawowania tej funkcji. Porusza takie kwestie jak: proces składania listów uwierzytelniających, organizowanie placówki czy też wynagrodzenie ambasadorów. Rozdział trzeci skupia się na zasadach protokołu dyplomatycznego. Zawiera więc jego główne wytyczne dotyczące ubioru, pisania i wygłaszania przemówień a także organizowania spotkań z głowami państw. Czwarty rozdział ukazuje negatywne oblicze sprawowania funkcji ambasadora. Porusza m.in. temat łamania prawa przez ambasadorów i konsulów, których chroni immunitet dyplomatyczny. Ukazuje także przykłady sytuacji, w których ambasadorzy stawiali się celem zamachowców lub szantażystów. W rozdziale piątym pt. „Negocjacje” ukazane zostały najważniejsze zasady, którymi należy kierować się podczas negocjacji. Niezwykle kluczową rolę odgrywa tutaj bowiem znajomość specyfiki narodów, z których przedstawicielami prowadzi się rozmowy. Ostatni zaś omawia zagadnienie, które z racji specyfiki pracy dyptomatów nierozzerwalnie wiąże się z nią. Mowa bowiem o alkoholu. Dyplomaci bywają na niezliczonej liczbie spotkań i bankietów, na której mają styczność z alkoholem w różnej postaci. Prawdziwą sztuką jest w tym przypadku zachowanie umiaru a także bycie czujnym na każdym kroku. Zawsze może bowiem dojść do prowokacji.

„Ambasadorowie...” jest niezwykle ciekawą i dobrze napisaną pracą. Główną podstawę źródłową stanowią tutaj rozmowy przeprowadzone przez autorów z osobami pełniącymi funkcje ambasadorów. Wśród rozmówców znaleźli się m.in. Krzysztof Płomiński, były ambasador Polski w Iraku i Arabii Saudyjskiej, Ryszard Piasecki – były konsul generalny w Brazylii oraz ambasador w Chile, Zdzisław Rapacki – były Stały Przedstawiciel RP przy Biurze Organizacji Narodów Zjednoczonych w Genewie czy też Krzysztof Śliwiński – były ambasador w Rabacie oraz Pretorii. Dzięki temu przedstawione w książce wydarzenia są jak najbardziej autentyczne co istotnie podnosi wartość pracy. Dużym walorem omawianej pozycji jest poruszana w niej tematyka. Praca dyptomatów oraz współpracowników ambasady jest bowiem skrzętnie skrywana przed opinią publiczną. Autorom udało się uchylić rąbka tajemnicy i poznać ten fascynujący świat „od kuchni”. Praca ta może stanowić swego rodzaju kompendium wiedzy dla osób zainteresowanych daną tematyką. Autorzy bowiem w zgrabny i rzeczowy sposób rozpoczęli swoją opowieść od przybliżenia historii narodzin samej dyplomacji a także ukazali sylwetki pierwszych osób, które podejmowały się tego zadania. Stanowi to idealne wprowadzenie dla omawianej tematyki.

Kolejnym atutem pracy jest to, iż autorzy wraz ze swoimi rozmówcami próbują stworzyć model idealnego dyplomaty. W tym celu wymieniają konkretne cechy, które są niezbędne aby odnieść w tej dziedzinie sukces. Dużym walorem tej pracy jest także fakt, iż autorzy nie pomijają drażliwych kwestii. Mowa tutaj szczególnie o często spotykanym łamaniu prawa przez ambasadorów czy też konsulów. Przytaczane są także konkretne przykłady, gdy pijany ambasador śmiertelnie potrafił pieszego. Jednak z powodu immunitetu dyplomatycznego nie poniósł kary. Byli polscy ambasadorowie ubolewają nad tym faktem. Ich zdaniem przepisy w tej kwestii powinny ulec zmianie. Każdy powinien bowiem odpowiadać za swoje czyny, niezależnie od pełnionej funkcji. Uwagę należy zwrócić także na sam sposób prowadzenia narracji. Książka pełna jest anegdot, ciekawostek czy też przykładów wpadek, które przydarzyły się naprawdę. Dzięki temu zabiegowi nie mamy do czynienia z kolejną pozycją czysto faktograficzną. Fabuła wciąga nas i nie pozwala się oderwać przed ukończeniem rozdziału. Warto tutaj podkreślić, iż praca ta jest bardzo rzetelna. Wszystkie informacje zawarte w książce pochodzą bowiem od sami samych zainteresowanych. Dużo uwagi poświęcone zostało ukazaniu prawdziwej codzienności pracy w ambasadzie. Jest to bowiem praca bardzo ciężka a przede wszystkim odpowiedzialna. Ambasadorzy są bowiem przedstawicielami państwa na zewnątrz. Ich każdy krok czy też decyzja są uważnie obserwowane i nie mogą sobie oni pozwolić na spontaniczne działanie. Praca ta wiąże się także z licznymi zagrożeniami, o których większość z nas nie ma nawet pojęcia. Ambasadorowie oraz pracownicy konsulatu stają się często ofiarami szantażu, porwań lub też celem zamachowców. Tak było m.in. w przypadku polskiego ambasadora w Iraku – Edwarda Pietrzyka. Jako, że jest to praca pod dużą presją niesie ze sobą także liczne uzależnienia. Niektórzy popadają w alkoholizm, inni uzależniają się od hazardu. Nieustannie narażeni są także na infiltracje przez służby obcych państw i próby zwerbowania. Wszystkie te zagrożenia są nieodłącznym elementem wykonywanej pracy. Osoby te muszą więc umieć nie tylko działać pod presją czasu, ale także być odpornymi na różnego rodzaju pokusy, z którymi przychodzi się im zmierzyć. Ciekawym zjawiskiem jakie zostało omówione jest niewątpliwie tzw. getto placówkowe. Jest to zjawisko często spotykane w państwach o odmiennych kulturach lub też w krajach lokalnych napięć i wewnętrznych konfliktów politycznych. Dyplomaci ograniczają wtedy swoją aktywność do obszaru placówki, izolując się od otoczenia. Jest to niebezpieczne gdyż może prowadzić do skrajnych zachowań oraz niekontrolowanych wybuchów agresji ukierunkowanej na współpracowników. Walorem pracy są także umieszczone w pozycji ramki informacyjne. Zawarte są w nich różnego rodzaju pojęcia. Nie każdy z czytelników bowiem wie czym zajmują się konsul, ambasador czy *attache* wojskowy. Dzięki zaś owym objaśnieniom możemy poznać

wiele przydatnych a zarazem ciekawych informacji. Ukazują one m.in. hierarchię stanowisk w ambasadzie czy też wymieniają symbole, które obligatoryjnie muszą znajdować się w każdej ambasadzie.

Na uwagę zasługuje także sam język. Jest on lekki i zabawny. Autorzy często przytaczają bowiem anegdoty oraz stosują specyficzne porównania jak np. ambasador jako skrzyżowanie Machiavellego z Jamesem Bondem (s. 17) czy też ukazują ambasadora jako komiwojażera produktów swego kraju. (s. 119). Takie zabiegi tylko urozmaicają pracę. Twórcy wprowadzili także do narracji wiele wypowiedzi znanych osobistości (np. Napoleona, Winstona Churchilla, Roosevelta czy też Stephen Hawking). Każdy rozdział a także niektóre z podrozdziałów rozpoczynane są także cytatami osób związanych ze światem polityki oraz nauki. Cytowani są m.in. John F. Kennedy, Maurice Couve de Murville czy też Platon. Czytelnik ma też okazję poznać żargon dyplomatów. Dzięki czemu dowie się m.in. czym jest test smaku czy test papugi. Pozna także historię kłótwy polskiej ambasady w Wenezueli oraz dowie się również jak powstała polska placówka w Grodnie.

Niezwykle ciekawa a zarazem przydatna jest także charakterystyka poszczególnych narodów, która została przedstawiona w przedostatnim rozdziale. W świecie, gdzie nieustannie podróżujemy i mamy styczność z obcokrajowcami warto wiedzieć na co należy zwracać uwagę podczas prowadzenia z nimi rozmów. I tak m.in. podczas rozmów z Amerykanami warto podkreślać pozycję ich państwa jako światowego lidera. Do Niemców przemawiają tylko fakty, liczby i wykresy, a ze Skandynawami trzeba zachować umiar oraz skromność, gdyż nie lubią zbytnej pewności siebie. „Ambasadorowie...” jest pozycją godną polecenia dla wszystkich. Jest to bowiem praca wyróżniająca się na rynku wydawniczym. Stanowi doskonałe połączenie rzetelnej wiedzy, ciekawostek oraz humoru. Przybliża pracę dyplomatów „od kuchni” a co najważniejsze pozwala skonfrontować nasze wyobrażenia o „profesji marzeń” z rzeczywistością.